

С(ТУА)
449

ISSN 0235.0688.

3

УЛУТ ХЕМ

1993

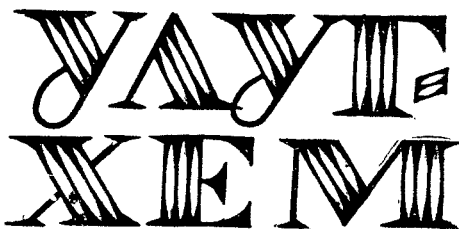
**Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү**

ТЫВАНЫҢ

ЧОГААЛЧЫЛАР

ЭВИЛЕЛИ

Чечен

чогаал

болгаш

ниитилел-

политиктиг

сеткүүл

ИЙИ АЙДА

БИР УДАА

ҮНЕР

З (7/85)

1993

май —

июнь

ТЫВАНЫҢ

НОМ

ҮНДҮРЕР

ЧЕРИ

КЫЗЫЛ

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

XIV Далай-Лама. Тибеттин Богда шажынының номналы

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Маадыр-оол Ховалыг. Ыдыктаан тук.

Владимир Кара-Сал. Кара паш.

Анай-оол Булак. Чаргылыг ай.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛӨДӨР

Н. Куулар, С. Сарыг-оол, М. Мадон,

К. Черлиг-оол, Б. Чюдюк, Э. Мижит,

А. Арапчор, Сарра Куулар, Ю. Кюнзегеш.

САЙЗАНАК

Чап Чүлдүм. Саая Таспай

ДАМЫРАК

Борис Ондар. Сергей Норбу.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ БИЖИИН ҮЖҮГЛӨП
НОМЧААНЫНЫҢ 100 ЧЫЛ ОЮНГА

Зоя Самдан. Көжээлерде бижиктерниң чажыды.

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

БОЛГАШ НОМ САҢЫ.

Доржу Куулар. Тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларга хуваарының айтырыллары.

Урана Донгак. Амгы тыва шүлүктүң тургузуу.

Кол редактор
Ч. Ч. Куулар

К. К. Кудажы,
тоожулал болгаш
публицистика
килдизиниң
редактору.

Ю. Ш. Кюнзегеш,
шүлүк болгаш
литература
критиказының
килдизиниң
редактору.

М. Ч. Чооду,
чурук
каасталга
редактору.

Чогаалдарның
машинага
ний интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алыр.

Редакция чөвүлели

Е. В. Антуфьев

А. А. Даржай

М. М. Дуюнгар

Ч. Ч. Куулар

А. У. Күжүгет

З. Б. Самдан

А. Х-О. Ховалыг.

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялаvas,
дедир эгитпес.
Авторларның бодалы
редакцияның туружу-
биле дүгжүрү
албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда
«Улуг-Хем» сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан

Сеткүүлдүң үндезилекчизи: *Тыва Республиканың Министр-
лер Чөвүлели, Парлалга болгаш информация министерствозу,
Тываның Чогаалчылар эвилели*

Үндүрүкчүзү: *Тываның ном үндүрер чери*

У 4702580600—07 36—92
133(01)—93

47.2.58.6
ББК 84—4—5 Тув.

© «Улуг-Хем» сеткүүл, 1993.

XIV Далай-Лама

ТИБЕТТИҢ БОГДА ШАЖЫНЫНЫҢ НОМНАЛЫ

Дээди шылгараңгай угаанның ажыл үүлези¹

Шылгараңгай угаанның ажыл-үүлези кандыг болурул? Шылгараңгай угаанның ниитизи-биле беш хевирлери бар, оларның эң колдары — бирээзи чайгаар азы хууда билигини чедип алган шылгараңгай угаан болур, өскези — тулган билигиниң шылгараңгай угааны азы амыдыралдың алыс бүдүжүн билип алган шылгараңгай угаан болур. Олар кайызы-даа хөй талаларлыг, ынчалза-даа маңаа ону медегердин бодунуң агымынга шингээдиң алгаш, бүгү ниити билигже моондактарны болгаш бужар бачыттарның моондактарын бүрүнү-биле ажып эртип болур ындыг шылгараңгай угаанны сайгарып көөр бис.

Ол шылгараңгай угаанның шинчилээр ужурлуг чүүлү болур куруг хоозун деп чүл?

Куруг хоозун — ол дээрге бүгү болушкуннарның төнчү бүдүжү-дүр. Ол, чижээлээрге, Богда бурганнарның кээргөөчел авыралының ачызында-даа азы амылыг амытаннарның хөдөлшишкиннериниң ачызында-даа тывылбас. Бүгү болушкуннар мырыңай шуптузу оларның тыптып келгениниң херек кырында барымдаазының уржуунда, бодунуң бүдүжүнүң аайы-биле куруг хоозун болурлар. «Татхагаталар тыптып турар азы турбазындан хамаарылга чокка, болушкуннарның бүдүжү болгаш херек кырында байдалы анаа-ла хевээр туруп турарлар» деп, судур номнап турар.

¹ Төнчүзү. Эгези 1993 ч. үнгөн № 1, 2 «Улуг-Хем» сеткүүлдө парлаттыңган.

«Болуушкуннарның бүдүжү» деп ол ындыг чүл?

Арысдеваның «Дөрт-чүс» деп номналынга Чандракирги ниң тайылбырында мынчаар чугаалап турар: «Мында «боттаң» чорук бар — болуушкуннарның тускай онзагай чүүл. (свабхава) болуру, тодаргайлаарга, оларның өске кандыг чүүден-даа бүрүнү-биле хамаарышпас чоруу бар. Ындыг хевирлиг (боттаң чоруктуң) амыдыралда чогу болза боттаң эвес чорук ол болур-дур». Ындыг болганда, тускай онзагай амыдырал (боттаң амыдырал) — чок деп санааны ол болур, ылап-ла ынчангаш тускай онзагай амыдыралды чок деп санаанын куруг хоозун деп адаар.

Ындыг хевирлиг куруг хоозуннуң барынга канчап бүзүрээрил?

Бодунуң бүдүжүнүң аайы-биле бүгү болуушкуннар кезээде куруг хоозун болза-даа, бистиң ону билип алыр аргы-выс чок турган. «Куруг хоозун» деп чүл ол дээрзин маджимиктер номналының аайын барымдаалаан тайылбырга даян-гаш билип ап болур.

Нийтизи-биле болуушкуннарның ёзулуг бүдүжү азы оларның болуп турарының аргазы бистиң медреселивистке кандыг-даа хевирлиг билдинер болза, олар бот-боттарынга удурланышкак болгаш чөрүлдээлерлиг болур. Болуушкуннарның бүдүжү тускай онзагай амыдыралдыг эвес-даа бол, болуушкуннар тускай онзагай болурунуң үзелинге бистиң шаг шаандан тура-ла хамаарылгавыстың күжүнде, бистиң медреселивистиң хүлээп ап турары бүгү болуушкуннар тускай онзагай чүүлдерлиг кылдыр сагындырарлар, бис оларны боттарывыска ылап-ла ындыг кылдыр билип турар бис. Вир гээ бо-ла чылдагаан-биле бистиң медреселивистиң болуушкуннарны хүлээп ап турарының болгаш оларның болуп турарының ёзулуг бүдүжүнүң аразы удурланышкак болганда, болуушкуннарны бистиң билип ап турарывыс, ындыг билип алышыкынга бистиң туралывыс ышкаш, база-ла алызындан чазыг болуп турар. Тодаргайлаарга, болуушкуннар тускай онзагай деп билип ап турар угаан — бодунуң билип ап турар чүүлүнге хамаарыштыр будалып турар меге угаан-дыр. Ынчангаш: «Ону ылап-ла бар» кылдыр бодап алган, боттаң онзагай чоруктуң демги меге хевирин амдыгаа дээр дадагалзавайн хүлээп ап турган угаанның билип алган чүүлүн амыдыралда чок деп бүзүрээр керек. Болуушкуннарны тускай онзагай деп көөр үзелдин билип алган чүүлүн амыдыралда чок деп санаан дораан, бүгү болуушкуннарның демдектериниң алыс шынарының хоозунунга азы оларның бот-тускайлаң онзагай чүүлдериниң чогунаг белени-биле бүзүрөп болур.

Мооң-биле чергелештир бистиң медегереливис (чүвөлөрнүң бүдүжүнүң дугайында) дөзээлээн меге бодалды кандыг арга-биле кайыын ап турарын хамыктың мурнунда шинчилеп билип алыры чугула. Бистерге эгезинде бүгү болушкуннар дегерези бирден бирээ чокка бот догуннаан тускай байдалдыг ышкаш сагындырар. Чижээлээрге, кижини «мен, мен» деп бодунуң дугайын бодап турда, бодунуң мага-бодунга, угаан-сарылынга, сагыш-сеткил болгаш күш-дамыр талазы-биле нлिति шынарларынга база олардан көңгүс хамаарышпас, ылгалдыг медегерелинүң агымынга кандыг-даа өмээржилге чок ышкаш боду анаа-ла дужунда «мен» деп сөс угаанынга кирер. Ындыг бодалдың ылаптыыга долу бүзүрелдиг, аңаа бердинген кижини бодунга мындыг айтырыгны салзын: «Бир эвес ол «мен» деп сөс кижиниң бодунуң сагыш-сеткил, мага-бот бирикчилгелеринден, кижиниң бодунуң кезектеринден, үндезиннеринден бүрүн хамаарылга чок кылдыр билдинип турар чүве болза, ынчаарга ол демги бирикчилгелерге дөмөй бе азы олардан ылгалдыг бе?»

Бир эвес ол «мен» деп сөс болгаш сагыш-сеткил, мага-бот бирикчилгелери дөмөй турган болза, бо бүгү талалар бирикчилгелер, кезектери-биле болгаш үндезиннери-биле каттыжар арга чок болурлар ийик, ынчан бүгү бирикчилгелер («мен» деп сөстүң боду ышкаш) чаңгыс аай бүдүн чүве болу берген турарлар ийик. Азы хөй бирикчилгелерниң, кезектериниң, үндезиннериниң бары ышкаш, хөй-хөй «мен» деп билиглер турар ужурлуг. Оон туржук, кажан, чижээлээрге, бо назынның хевириниң¹ бирикчилгези үрелип турда, «Мен» деп билиг база үрелир ужурлуг ийин. Ынчангаш, «мен» биле демги бирикчилгелер чаңгыс чүүлдер болуп шыдавастар.

Оон ыңай, бир эвес «мен» биле бирикчилгелер боттары тус-тус дужунда болгаш ылгалдарлыг турган болза, олар бот-боттарындан хамаарышпас болганы-биле аразында ылгалдарлыг турар ийик. Биригээр чугаалаарга, кажан мээң мага-бодум аарып турда, «мен» деп билиг аарып турары ол эвес болур ийик, а кажан мээң хырным тодуг турда, «мен» деп билиг тодуг турары ол эвес болур ийик. Ынчалза-даа байдал чогуум ындыг эвес. Мээң мага-бодумга аарышкылыг апаарга «мээң» аарышкылыг болгаш ол човулаң «мээң» медегерелимде тылтып турарын айтып турар. Ындыг янзы-биле, «мен» болгаш сагыш-сеткил, мага-бот бирикчилгелери аразында ылгал чок болгаш хамаарылга чок болуп шыдавастар.

¹ Азы кижиниң мага-боду.— *Редакторнун тайылбыры.*

Ынчалза-даа демейлежилгеден азы ылгалдан аңгыда, «мен» деп билиг биле бирикчилгелерниң кожа-хелбээ чурттаар еске аргалары чок. Бир тээ боду дужунда «мен» деп тускай онзагай болгу дег билиг бар болганда, ол бир болза бирикчилгелерге демей болур, бир болза олардан ылгалдыг болур ужурлуг. Во ийи аргадан аңгы, оларның кожа-хелбээ чурттаар еске аргазы чок.

Моон алгаш көөрге, бир тээ бистиң угаанывыска тускай онзагай кылдыр эптиг билдинип турар «мен» деп сөс кижи-ниң бирикчилгелеринге демей эвес болгаш олардан ылгал чок болганда, ындыг «мен» черле кайда-даа чок. Бир эвес ындыг янзылыг ооң чогуң хүлээп көөр чүве болза, бир талазында, бистиң угаанывыста билдинип турар «мен» боду чок чүве болуп турар, ынчалза-даа еске талазында, ол «мен» болза шуут чок база болбайн турар. «Мен» деп сөс даап каан демдек болуп, анаа-ла ат кылдыр артып каар. Ол даап чугаалап каан, анаа-ла туугай туруп турар «мен» болза, чиир аыш-чем, ижер суксун ажыглап болур, оон ыңай ол эт-сеп, чижээлээр-ге, оларны идик-кеп кылдыр база хереглеп болур. Амыдырал-дың эргилдесинде шажын-чүдүлгеге бараалтап, хосталгань-чедип ап турар «мен» деп тоянчыны кижги бодунга чииги-биле, кандыг-даа бергелер чокка көрүп-билип ап болур.

Ындыг болганда, ол «мен» *дөрт кызыгаарлалдан* хостуг болуп турар, ол кызыгаарлалдың үндезинери болза: бот тускай амыдырал, шуут чок чорук, оларның кайызы-даа каттай, ол-даа эвес, бо-даа эвес. «Шылгараңгай угаан» деп адаар Кол Номналында» Нагарджуна мынчаар чугаалап турар:

«Чурттаары» дээр-ге, мөңгө чоруктуң бадыткалы-дыр.
А «чурттаазы» дээр-ге, хүлээп көрбезиниң үзели-дир.

База оон ыңай:

Чурттаар-даа эвес, чурттавас-даа эвес,
Ол-даа-бо-даа эвес, бо-даа-ол-даа эвес.

«Мен» дөрт кызыгаарлалдан хостуг, чүгле демдек кылырынга херек, азы чүгле ат болуп турар дээрзин хүлээп көргөш, бис ооң-биле «мен» болза ниитизи-биле чок, тускай үндезинге хамааржыр болганда *тодаргайланмаан* боттуг эвес туугай чүүлдү хүлээп көрүп турарывыс ол болур. Ооң соонда тайылбырларның ол аргазын еске бүгү чүүлдөрже нептередип, ону карактарга болгаш өскелерге-даа, хевирлер, үннер, амданнар болгаш чыттар, харын мырыңай куруг хоозун дээн ышкаш даштыкы болушкуннар-даа ажыглап болур. Бүгү

болуушкуннар хамаарылга чок чурттан шыдавас деп, тайылбырның аргазы-биле көргүзүп болур.

Бүгү болуушкуннар тускай онзагай амыдыралдыг эвес деп бодалга хамаарыштыр чүл дээр болза, улуг судурларны ыяк хандыр өөренип тургаш, хамыктың мурнунда куруг хоозун дугайын билип алыры чугула; шак ынчан, еске кижилерден куруг хоозун дугайында дыңнаан чүүлдерниң түңнелинде, *дыңнаан чүүлдерден бодараар шылгараңгай угаан* төрүттүнер. Ооң соонда, куруг хоозуннуң ужур-дузанының дугайында хөй-хөй бодалдарның түңнелинде *бодалдардан бодараар шылгараңгай угаан* төрүттүнер. Кажан ханы бүзүрөөн бодалга үндезилээн сагызынныг кичээнгейни бүдээл бүдөп ылап шиңгээдип алган соонда, бүдээл бүдээн *сагызындан тывылган шылгараңгай угаан* төрүттүнер. Ол чорук чедип алдынган маажым байдалдың түңнелинде болгаш куруг хоозуннуң утказынга медреселди мөөңнээниниң ачызында угаан эң-не тергийн күштүг апарганда боттанып болур. Ынчан маажым байдал үезинде ышкаш угаан-сарыылдың, мага-боттуң буянныг чаагай эвилең-эви тыптыр. Ылгалы чүл дээрге, маажым байдалдың үезинде угаан-бодалдың болгаш мага-боттуң эвилең-эвиниң чаагай буяны кичээнгейлиг бүдээл бүдээриниң күжү-биле чедип алдынар, а ынчан ол чорукту сайгарып бодаарының күжү-биле бодарадыр. Кажан онза бүдээл бүдөп кичээнгейин мөөңней боданыры ындыг хевирлиг чаагай буян-биле каттыжа бээрге, *онза өттүр көрүүшкүн* бодарап келир. Ындыг куруг хоозун дугайында бүдээл бүдөп боданыр ужурлуг болу бергенде демги онза өттүр көрүүшкүн бодарап кээр чүве болган төлээде, ол бүдээл бүдөп боданыры болза маажым байдал биле куруг хоозун дугайында билигни шиңгээдип ап турар онза өттүр көрүүшкүннүң каттышканы болур.

Во үе-чадада үстүнде чугаалаанывыс ажыглаарының оруунуң демдектери кестүп кээр. Ооң соонда, кажан куруг хоозун дугайын шуут билип алырын баштай чедип ап эгелей бергенде, *караң көөрүнүң оруу* шиңгээттинер болгаш оон ыңай базым бүрүзүндө төрүмелинден болгаш угаан-сарыыл киргенинден тывылган моондактар чайлаттынар. Адактың сөөлүндө, бужар-бачыттарның моондактарын болгаш бүгүдени билип алырынга шаптыктаар моондактарны база ол ышкаш оларның чажыт өөскүдүкчүлерин бүрүнү-биле болгаш туюдунга чедир ажып эртер арга бар апаар.

Шылгарангай угаанның ажыл-үүлезиниң кедергей кыска тайылбыры мындыг-дыр. Бир эвес «дээди» болгаш «кудуку» деп ылгай көөр чүве болза, дараазындагы практика бүрүзү

мурнукузундан бедик болур. Ынчалза-даа медеделдин агымынга оларның бодараарының чурумунга хамаарыштыр алып болза, мурнундагы ажыл-үүлелер сөөлүнделериниң тытгырынга үндезин азы чөлеңгиш ышкаш болур, ынчангаш эгезинде эң чугулазы — ол болза нүүрнүң ажыл-үүлези болур.

Бодаралды езулуг хүлээп алырынга үүлгедиглерниң болгаш оларның түңнелдериниң харылзаазын билип алырынга даянгаш, Үш Ажыл-үүлениң оруктарын эдерип чоруур болза, ынчан хосталырының чадазын чедип ап болур.

Маңаа немештир, ынакшыл-биле болгаш буянның сеткил-биле чаяаттынган, улуг үнелиг, *чырыткылыг угаанче Чүткүлдү* (Бодхичитта) сайзырадыр болгаш бүгү амылыг амытаннарның чаагай чоруу дээш дээди чырыткылыг угаанче хей-аът сорукутг чүткүл-биле холбаштыр Үш Ажыл-үүлени күүседир болза, бүгүдени билип алырының чадазын, эң дээди хосталганы чедип ап болур.

Чырыткылыг угаанче чүткүл

Чырыткылыг угаанче Чүткүл канчаар сайзыраарыл?

Чүгле бодунуң буян чыргалының дугайында эвес, харын бүгү амылыг амытаннарның буян чыргалының дугайында сагыш човаар керек. Бүгү амылыг амытаннар, база сен ыш-каш, ыдыг човулаңга таваржып турарлар; эң хензиг курт-кымыскайк безин, сен ышкаш, човулаң күзевес, аас-кежиин күзээр болгай. Ынчалза-даа амылыг амытаннар човулаң күзевейн-даа турар болза, оон канчап чайлап алырын билбестер; база ол ышкаш, олар аас-кежикти күзеп-даа турар болза, ону канчап чедип алырын билбестер. Бир тээ амылыг амытаннар боттары ону чедип алырын билбес болган төлээде, сен оларга дузалаар уjurлуг сен, амылыг амытаннарны човулаңдан, ооң чылдагааннарындан хостаар, оларга аас-кежикти чаяап бээр керек.

Човулаңдан чайлаар, аас-кежикти чогуруп алып дизе, амылыг амытаннарның медеделениң агымында човулаң төрүп турар чылдагааннарны чайладыр, а агымнарга аас-кежик чылдагааннарын чогултудар керек — өске орук чок. Бурган башкы мынча деп чугаалаан:

Бурган башкы бачыт-хайны аштап чугбас,

Муңчулгадан холу-биле хостап салбас.

Чырыткылыг угаанын өскелерге бербес, —

Чырык Номналы амылыгны хостап алып.

Хир-чамны суг-биле чуп кааптары ышкаш, азы човулаңны тен дег ап кааптары ышкаш. бужар-бачыттарны ынчаар чайладыр арга чок. Богда бурганнар боттарының медерелиниң агымындан өтгүр көрүүшкүнү өскелерже дамчыдып шыдавас. Ынчаарга човулаңны канчаар чайладырыл? Амылыг амытаннар бүгү хинчек-човулаңнардан амгы амыдырал дугайында, болуушкуннарның ылап бүдүжүнүң дугайында Номналдарның ачызында хосталып турарлар.

Ынчангаш чүнү хүлээп алырыл, чүнү хүлээп албазыл деп чүвени амылыг амытаннарга өөредип тургаш, оларны хостап ап болур. Ынчалза-даа оларны өөредир төлээде, баштай боду ону дыңнап алгаш, ыак билип алыр херек. Оларның сонуургалдарының угланышкыннарын угаазылап бодаарының байдалын барымдаалап, амылыг амытаннарның чамдык кезиин эвес, харын шуптузун Богда бургандан өске кым-даа чазыг чок өөредип шыдавас. А ындыг болганда, сорулганы тодарадырга, бүгү амылыг амытаннарның буян чыргалын чедип алырының албан негелдези болза, Богда бурганның бодаралын чаларадыры болур.

Чижээлээрге, бир эвес кижжи кагып суксап турар болза, аңаа суг ижиртип тургаш, ол човулаңны бүрүнү-биле чайладып ап болур-ла болгай дээш, оон-даа өске. Ынчан хамыктың мурнунда суг ижиртип сава тывар херек. Мында база ындыг хевирлиг: эң кол сорулга бүгү амылыг амытаннарны човулаңнардан болгаш оларның чылдагааннарындан хостаары-даа болза, ону күүседирде, хамыктың мурнунда дээди чырыткылыг угаанның эргежок чугулазын медереп билгеш, ону чедип алыр күзелди бодунга бодарадыры болур.

Бир эвес ындыг сорулга салдынган болза, ону чырыткылыг угаанче Чүткүл, бүгү амылыг амытаннарның буян чыргалы дээш дээди чырыткылыг угаанче хей-аът соруктуг чүткүл деп адаар. Ындыг сорулганы эдербишаан, куруг хоозун дугайында бүдээл бүдеп бодаары, маажым байдалды сайзырадыры, Бодаралды хүлээп алыры, өлүрүкчү чоруктан ойталаары дээн ышкаш, улуг-даа, бичии-даа буянныг үүлени кылыр болза, өске кижилерниң кежик чыргалының дугайында артык сеткил чок сагыш салышкын-биле каттышкаш, ол буянныг үүле-херек ала чайгаар-ла бүгүдени билип болгаарының үндезини болу бээр.

□

Тоожулар, чечен чугаалар

Маадыр-оол Ховалыг

Ы Д Ы К Т А А Н Т У К

Күзели дораан бүдер улус турар. Каяа-даа баарга чоруу чогунаур, оруу ак, ажыл-херээ аайлажы бээр. Амыдыралының бүгү дургузунда ындыг. Олар өлчейлиг сылдыс адаанга төрүттүнгеннери чадавас азы чоруу бүдер, үнер хүнүн ыяк бижири магад чок. «Чоруу чогувас кижиде болдур ийин» деп, мээң дугайымда бир-ле кижиниң эткен сөстөринге чүүлдүг-зүнүп бар чыда: «Алызы барып бодалым бүдер-ле чүве болгай» деп, берген харыым, дүүн болган дег тода көстүп турар уттундурбас болуушкунну катап сагындырыпты.

Ол болуушкун дөрт айның тенчүзүндө эгелээн. Мөген-Оюк шыпшыындан огча-менди, өөрүшкү-маңнайлыг бадып орган бис. Маңган ак буура мөгеннери дег сүүрнүң бедии 3333 м болза-даа, ооң кадыр-берти эвес, харын адының коргунчуг төөгү-биле холбашканы бистерни сүртедиң чорду. Чүл дизе таптыг-ла он ийи чыл бурунгаар, база-ла Мечи чылда Мөген-Оюкка Тываның Туризм федерациязының даргазы Яков Кром баштады 6 эң шыырак даг-үнүкчүлери хар көшкөгө бастырып, сүлде-сүнезинин Узун-Хем бажында мөңгези-биле арттырып кааннар. Мечи чыл кадыг, Мөген-Оюк сүртеңчиг. Хат-шуурган, хар-бораан оруувус дуй моондактап турар кадында, шыпшыкче тап-билээ үнгөш бадып орувуста телеоператор Валерий Ховалыг болду бе: «Ам бир, Мөңгүн-Тайга шыпшыынче үнгөн болзувусса!» дидир. Ийе, ындыг бодал башка бар турган, чүгле мону күрүне чергелиг, бисти ам ма-нап турар болуушкун-биле холбаптар де.

Республикавыстың Күрүне тугу, Сүлде демдээ, Ыдык ырының дугайында айтырыгны депутаттарывыс Кызылга

чыылгаш, бир сессиядан өске сессияже чылдырып бар-ла чорааннар. Сактырга, белен ышкаш, кончуг нарын айтырып болган. «Тукту хар дег ак кылыр бе, азы хан дег кызыл хезээр арттырар бе? Сүлде демдекте Арат Республиканың аъттыг кижизин катап эгидер бе, азы дуруг кырында те дүрүзү кирипсе, тываларны өске чон «өшкүлөр» дей бербес бе? Ыдык Ырга «Байлак чуртумнуң» сөзүн өскертпесе, азы «Тооруктуг долгай таңдымны» кижжи бүрүзү ырлап шыдаар деп бе? Бижикчилер, чурукчулар, нота эртеми билер, шүлүк чогаадып билер кандыг-даа кижжи радио, телевидение, парлалгага депутаттардан дора эвес чидиг маргылдаа үндүргеннер. Саналдар көвүдөөн тудум күрүне ыдыктарының адаа аартап, хонуу узаан. Бир канчангаш дыңнаарывыска, тос айда болур Дээди Советтиң сессиязынга ылап-ла Күрүне тугу, сүлдезиниң төлевилелдерин үзе шиитпирлээш, бадылаар деп бо ийин! Башка удумзурап чыткан бодал дырбаңайнып, шимчеп эгелээрде оран-таңды кыры хамаан чок, октаргай дүвүнчө шымынгаш суг кээр апарган. Амдызында билбезивис өң-чүзүннүг Тываның чаа Тугу-биле бүдүү өң-тала апардывыс ышкаш. Төрүттүнүп, бодараар дээн ол Тукту манааш туруптувус. Сессияга Тук бадылаттына берзе-ле, ону ол-ла хүн ийикпе, азы каш хонгаш-ла Тываның эң бедик шыпшыы — далай деңгелинден 3976,9 м көдүрүлгөн Мөңгүн-Тайганың меңги кырынга киискидиптер бодалдыг бис. Ийе, ол чүгле бодал, күзел. Ону боттандырыары арткан.

Бодалды херек кырында амыдыралче хуулдуларда үш кол айтырыг орукту дуй дозулган. Бирээде, кымнар Тук азып, Мөңгүн-Тайга шыпшыынче чедерил? Бир шагда Ак-Довуракка диңмиттелип турган «Мөңгүлек» деп туристер клувунуң кежигүннери тыва оолдар ам-даа арткан. 30—40 хар үези «оолдар» час тыныжын үрүп кээрге, бир-ле меңгилг сүүрже чүктенгеш базыптарлар. Олар бар. Үениң сырынынга алзып, бо чайын «Шапшаал» аттыг турисчи биче бүдүрүлгө ажыткаш, бадыладып алдывыс. Даштыкы чеже-даа күрүнелерниң экономиказының кол адыры туризм турда, бирээде, биске ону бадыткаксаан, ийиде улуг күрүне бузулганындан базар-баар чер тывылбастаан үеде чаа турисчи кокпалар изээр, үште, чонувустуң хөй кезии бодунуң Тывазын орта билбес болганындан — бо бүгүге бурунгаар базым кылыр сорулгалыг бүдүрүлгө-дир ийин. «Шапшаал» деп ат, Тыва биле Алтайны чара чыдып алган, Хемчиктиң төрүттүнгөн кавайы, дүдүскектелген ак ооргалыг Шапшаал сынындан тывылган. Меңгилерлиг ол сынның бетии ужу Шуй хемге үскен, а ындыы ужу Абакан хемниң баштарында. Эң-не бедик

сүүрү — 3614 м Ак-Оюк, меңгилиг биең ол-ла болгай. Чай теңчүзүндө бодараан «Шапшаал» Актың адыры Каңгылыг бажында Ногаан-Хөлче, тоолда кирген Сүт-Хөлче, балыг имилеме Кара-Хөлче кожууннун аян-чорукка хандыкшылдыг дөскөлчоктарын чедирип, көргүзүп каапкан. Ынчаарда «Шапшаалдың» кол өзээ, аян-чорукчуларны ырак-узак оруктарже эдертир улус биеэги «Мөңгүлектиң» арткан кежигүннери апарган. Кол даянгыш оларда: барыи Тываның кандыг сүүрлеринче оларны үнмээн дээрли, кандыг хат-шуурганга алыспааннар деп, хендир-биле коштунуп-даа билир, меңги кергенде омаа хайныр эрлер-ле болгай. Ийе, оларныч аразынга ийи-чаңгыс буттарынга он диштиг дага шарып көрбөөн улус кирери чугаа чок. Мөңгүн-Тайга шыпшыы үнерде кижги санык дага саны-биле, коштунар хендирниң узунун база барымдаалап алып. Шупту 9 кижги үнер-дир, оон көвүдетпес. Баар улус изиг күзелин дораан илереткен, ынчал кээрде, эң кол айтырыг шиитпирлеттинген. Че, дараазында, чаа бадылаан Тукту кайыын алып бис, ону кым биске бээрли? Билдингир-ле, сессияга бадылаар кылдыр даараттыганы ийи-чаңгыс Тугун биске кым-даа бербес. А, бис Тук-даа дилевес, суравас бис! Биске чүгле чаа Туктуң өң-чүзүнү, ол-бо хемчээлдерик херек. Тыва херэежен кижги төөгүдөн шевер чүве дээн. Ооң бадыткалын эрткен чылын Тывага революцияның 70 чыл оюнга белеткел үезинде көрүп, билгеним ховар дээн тывыш. Ийе, Тук даараар кижги бар боорга, чоргаар басып турбас ийик бис бе. База сөөлгү моондак, ыраккы Мөңгүн-Тайгаже чүнүң-биле канчап чедерил? Бир эвес чадаг баар, кээр болза, алды, чеди хонук херек чүве. Ону бис шагда-ла буттарыыс-биле хемчээп каапкан бис. Ол таарымча чок. Бир хүн дургузунда Ак-Довурактан Мөңгүн-Тайга баарынга чеде бээр күчүлүг машина херек апарган. Саглылааш, Барлык баштап чоруур дорт орук бүткен дээрзин ыяк билип аптывыс. Чээ, ону база шиитпирлеп аптывыс. Үш өзектиг «КамАЗ» хөлезиге алып. Кайызы-даа 40 м хемчээлдиг ийи капрон кендир, кижги бүрүзүңге дага, ледорубтар белеткеттинген. Дүрген-не сентябрь сессиязы келзин!

Бо болур сессияга Күрүне тугун бадылап шыдавайн баар болза, херек нарыыдаар, бодалыыс буураарының кырында деп чүвени база медегеп тур бис. Дараазында сессия та он бир айда, та он ийи айда болур, а ол үеде Мөңгүн-Тайга шыпшыынче үнери төң берге: барык 4000 м бедикте соок кайы хирел, хензиг-ле чывар шапса хол-бут үжүдери ак-мак четпес. Кышкы үеде ынаар үнери болдунмаза-даа хөңнү. А кымның-даа кады, кызыл тыны чеже-даа чаа Туктуң үнези-биле

кайыын деңнежир. Келир чылдың чылыын, часты манаары кымга сонуурганчыг деп? Ол үеде Күрүне Туктары чер бүрүдө кииский берген турбас чүве бе. Бодальвыстың кол-ла утказы тода билдингир, эң-не, эң-не баштай Күрүне Тугун чазакчагырга бажыңының кырынга эвес, эргеленген оранывыс эң-не бедии — Мөңгүн-Тайга бедиинче үндүрер деп.

Күрүне Тугу. Кандыг-даа күрүнениң каракка дораан илдигер ыдыкшылдарының бирээзи. Кайы-бир күрүнениң Тугу кайда кииский-дир, ында ол күрүнениң төлээлери бар дээрзи билдингир: өске күрүнелерде элчин черлеринде, Олимпий оюннарының үезинде, далай корабльдеринде дээш. Дайын-байлаа-даа үезинде эжелеп, хостап алган черинге бир дугаарында ол күрүнениң тугу кииский бээр ийик. Безин чадаарда, тайбың үеде соңгу, муруу Полуостарга, делегейиниң эң бедик шыпшыктарынче чедер дээн кижилер боттарының күрүнезиниң Тугун алырын утпас. Эрткен дайын үезинде «Эдельвейс» деп немец дивизия Эльбрус кырынга фашист демоктиг тукту киискидиптерге, үр болбаанда альпинисчи белеткелдиг совет шериглер кадыр, маскалыг кызыл Тукту командьлалдың тускай даалгазын езугаар ынаар үндүргөннер.

Республиканың Дээди Совет Даргазының оралакчызы Михаил Сергеевич Козлов-биле Тыва Күрүне Тугун эң баштай Мөңгүн-Тайгага азар дугайында чугаалажып ор бис. Эльбрус дугайында чижекти-даа киирдим. Козлов дарга бистиң бодальвысты чаңгыс сөстен-не дораан деткиди. Ол үеде Күрүне ыдыктарының айтырыын харыылаар комиссия даргазы кижиг чүве-дир. Чанында узун столче чалай-дыр.

— Келир сессияга бадылаар Тугувус төлевилели бо-дур. Чурукчу Сат Оюн-оолдуң ажылы. Бо Туктуң шупту хемчээлдерин силерге берейн — дээш, ол тайылбырлай-дыр.— Бетини үш-булуңчукта сарыг өңнүг демдек, бурунгу түрк алфавиттиң «А» деп үжүү-дур.

Стол кырында саазында шак мындыг Тук чуруп каан чыдыр: Туктуң бүткүр боду ак-көк өңнүг, ыңчалза-даа бетини азыглардан ак кожаа булуңнай баткаш, каттыжа бергеш, дал ортузун куду, узун дургаар бады барган. Ак кожаа каттышкан черде, үш-булуңчукта демги бурунга түрк алфавиттиң «А» деп үжүү бар. Чоокта чаа-ла үжүк-бижиктиг апарган болтай бис, «А»-ның утказын билип чадазымза-даа үе тутпазы-биле ону айтырбадым. Меңээ кол-ла чүве Туктуң өңү, хемчээлдери херек. Холумга ине тудуп чорбаан хиремде, даараары белен тук-тур оң деп бодап кагдым. Шупту хемчээлдерин

айтып каан, Тук төлевилелдиг дептержигешти меңээ тутсуп бергеш, Козлов дарга мынча дидир:

— Сессия хүнүнде Тук азарынга далашпаңар! Чүү-даа бооп болур, төлевилел өскерли берзе канчаар силер? Силерниң чиңгине директоруңар эш Парамзин Дээди Советтиң депутады ийик, ону таварыштыр харылзажып туруңар. Тук азып чедерде чарыгдалдар сметадын Бичелдей дарганың адынга ам бериштиңер.

Дээди Совет чүүлдүг-дүр деп деткээн, харын акшаландырышкыны база шийтпирлептер болганда, буттар черге дегбес. Массалыг информация төлээлеринче угладым. Телеоператор Валерий Ховалыгны эрткен чылдан бээр бодувустуң киживис, даг үнүкчүзү деп санай берген бис. Меңгилиг бизең, Ак-Оюкче Үнгенивис дугайында өңнүг, үнү чок кинону ол тырттырды. А бо чазын, дем чугаа эгелээним Мөген-Оюк дугайында япон «СОНИ» деп видеокамера-биле өңнүг, үннүг, бүдүн шак ажыг узун кинону кончуг-ла көрүштүг кылдыр тырттырып эккелди. Ол кинолар бодувуста. Ховар кинолардыр ийин, чүл дизе меңгилиг бедиктерже үнүп, хая-даштан чайлы берги дег, хат-шуурганга таварышкаш, ону шыдап эртип, доңуп-дожап чорааш кино тырттырыптар оператор белең тыштыр деп бе! Оператор кижин бистен артыр кылаштаар, бистен хей күш үндүрер: мурнувустан, соовустан, кыдывыыстан тырттырар, чалым хая үнер, бирде чыдып алгаш, бирде олуруп алгаш ажылдап-ла чоруур, дыштанып-даа турувуста тырттырып-ла турар. Ынчап кээрде, Валерий бистен дудак чок даг үнүкчүзү деп санаттына берген. Меңгүн-Тайга сураа дыңнааш ол дораан хей-аът кирди. Бир журналистен база ап алыр диштивис. «Шынга» келдивис. Олар-даа бистиң саналывыска сонуургал чок улус болду. Үстүнде каятта Гантовка баарывыска, тайылбырывыстың ужун боду апты.

— «Тувинская правдада» кончуг эрлер бар болдур ийин. Кривдикти-даа, Савиныхты-даа, кайызын-даа бол чорудуптайн. Эки-дир, эки-дир! Тускай догуннаан күрүнениң чаа Тугун эң бедик шыпшыкка азар. Тырттырган чуруктарлыг ном үндүрер бис харын. Че, бир телеоператор, бир журналист бар эвеспе. Херек бергедезе оларның бирээзи черле баргай.

Кол айтырыглар шийтпирлеттинген бооп турда, эжен-не бо, эң-не белең деп бодап турганывыс айтырыг нарыыдай берген. Чаа тук даараар ак-көк өңнүг пөс тыылбаптаан. Баштай хоорайның, кожуун төвүнүң, чоокку суурларның садыгларын көргөн, дараазында Кызылдың садыг баазадарын, найысылалдың янзы-бүрү садыгларын кезээн, түңнел чок. Боттарывыстың, дөргүл-төрелдин, таныш-көрүштүң ап-

тараларын үжээн, тукка өңөш пөс кымда-даа тывылбаан. Ээ, ак-көк өңүг пөстүң ховарын бодап кээрге, Тываның Тугу ылап-ла төлевилеттинген-дир! Ынчап муңчула берген чоруп турувуста, бир хүн «Шапшаалдың» бухгалтери Тамара Мижит-Доржу бир-ле кижиниң аптарызындан ак-көк өңүг торгу тывылган деп өөрүшкүлүү-биле дыңнатты. Ам-на улуг тындывыс. Тук даараар шеверивис ол-ла болгай, Тама-ра. Эртенинде ол төлевилелде шупту хемчеглерни сагып тур-гаш, Тукту даарап эгеледи. Кижин бодалы дег, белен эвес ажыл болган, ак-көк торгу-даа, ак дилиндек болур пөстү-даа, «А» деп үжүктү-даа ийи талалыг кылдыр даараар. Тук белен болу бергенде, чада туткаш топтап көөрге, арай-ла бөдүүнү кончуг кылдыр сагындырар, а «А» деп үжүк дески шөл ортузунда чыткан агжагар-шагжагар куу дазылга-даа дөмейлежир. Че, харын, Тугу чок турган улуска бо кедергей Тук-тур ийин. Кур-гудан курушкак черле дээр болгай. Тук даараттыганда, ам-на ылап дайынчы белеткелде бис, чаңгыс шак дургузунда ыраккы Мөңгүн-Тайгаже эзеңги теверинге белен бис.

Ол ынчап чоруп турувуста, чырык Чер кырында сарыг шажынның эң улуг кижизи, Ыдыктыг XIV Далай-Лама Тыва-га келир деп бүзүрэнчиг эвес дыңнадыг келген. Бүзүрэнчиг эвес чүве чүл дизе, бистиң кыдыг-кыйыг багай Тывавыска бүгү делегейниң эң улуг кижилериниң бирээзи хамаан чок Россия Федерациязының, бузулган ССРЭ-ниң бедик дүжүлге-де оран баштыңнары безин бо оранга ис басып көрбээн чүве болгай. Далай-Лама ылап-ла келир-ле чүве болза, санап ора-рымга, бис ол үеде Мөңгүн-Тайгага турар бис. Далай-Лама далай-ламазында-ла ыйнаан, бо болуушкун биске хамаарыл-га-даа чок, шаптык-даа катпас. Чажырып канчаар, даглар, менгилер баштары теп чоруур улус ак шайывыс үстүн чажып, оран-таңдыга чалбарып чоруурувус ылап. Ынчангаш, боттарывысты сарыг шажынның чүдүкчүлери деп санавазы-выс-даа шын. Оран-таңдыга чалбарыры дээрге, сарыг ша-жын эвес, бистерниң тываларның эрте бурунгу шажынывыс-тың номналы ышкакыл. Бистиң Ыдыктыг Бурганнарывыс маңган ак хөрээн берзенип алган дарийгилер дег, бо-ла 3488 м бедиктиг Улуг Мөңгүлек, 3577 метрлиг Чараш-Даш Мөңгүлэ, 3614 метрже сүүрерген Ак-Оюк, 3388-тиг Мөген-Оюк, 3506 м үскен Ак-Чарык, 3585-тиг Чүрек дээш баар. А Мөңгүн-Тайга оларның эң улуг өгбези-дир. Ыраккы Индияда чурттап турар сарыг шажынның эң Улуг Кижизи, Мөңгүн-Тайганың менгилиг шыпшы, эртен-даарта хүлээп алдынар дээр Тываның Күрүне Тугу, кижини дыңнаваан «Шапшаал» деп турисчи бүдүрүлгениң даг үнүкчүлери — бо бүгүнүң аразын-

да канчаар-даа дүндерилдир боданырга, хыл дег-даа чинге хире харылзаа тывылбас. Ынчан бистиң ботгандыраар дээн бодалывыска Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның киржи бээрин, шыны херек, кым-даа бодалаан чүве-дийин! Далай-Лама ам-даа келбээн. Күрүне Тугун, Сүлдезин бадылаар айтырыгылыг Дээди Советтиң 17-ги сессиязы ажылдай бергенде, депутатдывыс, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чингине директору Г. В. Парамзинден дугурушканывыс езугаар дыңнадыг келди: «Тук азар дээн хонук-хуусааны соңгаарладыңар!» Козлов дарганың сагындырып турганы-ла шын, бир болза, Тук айтырынын соңгаарлаткан, чок болза, төлевилел ам база эртгейн барган. А чом эртенинде каш-даа кижини Күрүне Тугун сессияга бадылапканын көргөн болдулар? «Соңгаарладыр!» деп медээ келгенде, манаар апаар. Чартык улуг-хүн чоокшулап келген, XIV Далай-Ламаның келир хүнү ол. Каага-даа, кымның-биле-даа ужуражырга, чугаа чаңгыс аай апарган: «Далай-Лама, Далай-Лама! Ону назын иштинде чаңгыс катап көргөн болза! Аңаа четкен болза!» Каракта хай чок чүве дээн, XIV Далай-Ламаны Кызылга барып көрзе-даа чүл?

Сентябрь 19-га, хадымырлап турар серийн хүнде Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама Кызыл аэропортунга моорлап келди. Аэропорт чедер чазагылык орукту эңметикчок шагдаалар дуй турупкан-даа болза, элээн-не улус ол-бо оруктар-биле чаза шургуп чедип келгеннер. Олар херим эжиан дургаар холдарын хөрээниң мурнууга чыпшыр туткаш, дис кырынга олургулалканнар. Таваар шимчеп үнүп келген ак «Волгада» Ыдыктыг XIV Далай-Лама бо ышкажыл! Кижиниң караанга эң-не баштай илдигер чүве, ооң арын-шырайы. Далай-Лама боду тывалар ышкаш кара шырайлыг, делгем, бедик хавактыг, чингежек сыптыг карак-шили өттүр буянынн оттар херелденген карактарлыг, кедергей чазык хүлүмзүрүлүг эр болду. Өкпең өңнүг шепкен хевирлиг чеңи чок кептиг, чанагаш холдарын мурнууда тайлээр кылдыр тудуп алган, дис кырында олурган чонче ол, бо талаже мөгейиң каап чор. Далай-Ламаның чазык хүлүмзүрүүнден-не кижиниң магта-боду-даа, бодалдары-даа суларай бээр. Далай-Ламада каас-коя хеп-даа чок, балдыр сиринейни бээр түрлүг шырай-даа чок, бир-ле черге ужурашкан, көргөн идегелдиг өңнүүвүс дег сагындыраар болду. Чер кырында эң хөй «албаттыларлыг» сарыг шажынның Эң Улуг Кижизиниң күчүзү, шыдалы ооң бөдүүнүнде чорбады бе. Кызыл хоорай, Тыва чурту бодунуң назынында Далай-Ламаны уткааны дег. кымны-даа ынчаар хүндүткелдиг уткувааны шын дээрзинге чеңниг кырым салып бээр мен. Найысылалдың Улуг шөлүнде шынап-ла кижини

бажы кизирт: театр эжинде Президент Ш. Ооржак, Дээди Совет даргазы К. Бичелдей, сайыттар, артистер дээш, Ыдыктыг Далай-Ламаның оода бараанын көөр дээн ырак-чооктан сөктүп келген чон аразында хүлер крест тудуп алган кырган орус кадай-даа бар. Чогуур үе-шагында Ыдыктыг Улуг Баккы, Чырыткылыг Далай-Лама XIV Тензин Гьятсо боду алдынсарыг дүжүлгезинге саадапты. Далай-Ламаның ийи-үш дыл кырында очулдурттунуп турган мерген сөстөрениң дугайында эвес, дириг херим апарган чүс-чүс шагдааларны, Башкының соо-мурнууда хүл-сээктер дег чыпшына берген фотожурналистер-даа дугайында ыттаваайн. Мен чүгле бистиң эгелеп алган чугаавыска хамаарылгалыг чүүлдү айтыштайн. Оң эгези мындыг де: бир дыңнаарывыска шөл сыңмас кылдыр мөге Маадыр Монгушту кыйгырган турлар. «Мөгелер девидер дээн, азы хүреш көргүзөр дээн-дир аа» деп кезек кижжи бодалывыс солуштувус. Ол-бо алаң кайгап турувуста, Чазак бажыңының депкиштерин куду содагланып каапкан Маадыр, Аяс, Амир, дөрткү мөгениң арны көзүлбейн тур, начын бүрүзү дөрт азының бирээзинден-не чада тудуп алган Тук көдүрүп алган бадып орлар. Чаа бадылаттыңан Тук бо-дур дээрзи башка чык дээн. Сес чүстүг дуран каракка дораан барган. Орта чоор бе! Начыннарның бадырып келген Тугунуң өң-чүзүнү бистиң даарап, белеткеп алган Тугувустан сыр өске хевирлиг чүзүл? Кижиниң бодунуң карактарыңа херечи херекчок болгай, сессияга ылап-ла өске Тук бадылап каан боорга, чиңгине директор Парамзин биске дыңнадыг кылган ышкажыл. Тываның чаа Тугу мындыг болду: сып талазында сарыг өңнүг үш-булуңчук бар, ол-ла ийи азыгдан ортузунда ак-көк дилиндектерлиг ак кожаа эдерип баткаш, ортузунга тутчу бергеш, Туктуң дал ортузун куду бады барган. Сарыг үш-булуңчук, ак-көк дилиндек, ак кожаадан өске черде ак-көк өң бар. Бо-даа ёзулуг сеткил-сагышка тааржыр Тук-тур дээн бодал келди, мында кандыг-даа ындыг кижжи караа сөртедиштер өңнөр чок. Начыннарывыстың чаа бадылаан Күрүңе Тугун чон ортузунче чада тудуп алгаш келген ужуру, ону Далай-Ламага ыдыктадыры ол турган чүл. Та кым деп баштыг эрниң тышкан бодалы де! XIV Далай-Лама Тукту ыдыктаан соонда, оолдар Тугун дедир Чазак бажыңының иштинче аппарат чорда бир эр:

— Президент бо Тукту Чазак бажыңының кырыңса астырар-дыр аа? — дей-дир.

— Бо Тукту кабинетинге арттырып алгаш, өске Тукту бажың кырыңга астыргай-ла — деп, өскези ылап билир дег тайылбырлады. «Адырам, ыдыктаан Тукту Президентиден

дилеп алгаш Мөңгүн-Тайга кырынче үндүрзе чүл?» деп, бүдүү иштимде адааргал-биле сагыш анны бердим. «Ол-даа болдунмас, дүү-кайы тайга-таңды кырынга азар кылдыр ыдыктаан Тугун кым бээрил? Эх! Мөңгүн-Тайга кырынга Далай-Ламага ыдыктадып ашган Тук хиискидиптер болза найы хире чогумчалыг ийик!» «Мый-ыттын сагыжы таңды бажында» дээр-ле болгай деп, чөгөл чок улуг тындым. А кажан Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама судур номчуй бээрге, ооң тариналарының утказын билбезивиссе-даа, ындынныг аялга, Далай-Ламаның чоорту дыңзаан өткүт үнү мага-ботче тарап эгелээнде, ал-бот тааланчыг уйгуже дүлнүп бар чорда, хенертен бир бодаал оттундур шаапты. Богда! Далай-Ламага ам-даа даараттынмаан Тугувусту ыдыктадып алыр үе бар-дыр! Чүгле далажыр! Дүргедээр!

Кызыл биле Ак-Довурак аразы 300 километрни ылгын чийк машина чыыра тыртып орган кадында дүнелей бергенде келгеш, кум кынны каапкаш, эртенги аяк шай соонда-ла шевер кызывыска бардым. Даарап каан Тукту катап сөгөр, чаа Тук мындыг, сарыг пөс бо-дур, ак дилиндектиң калбаа мындыг дээш, тайылбырлап эгеледим. Адак соонда, бо Тукту эрген Чадаанага ыдыктадып ап болурун чугаалаарымга Тамара холунда хачызын ышкыныштар часты: «Дадайым! Далай-Лама силерни чоокшуладыр-даа» чүве бе моонар!». Ооң чингежек хүрелдир арында хүлүмзүрүг сомазы чиде бергеш, дыңнаан сестеринден хавааның кирбиктери салыпкан ча кирижи дег, кончуг дүрген өрү көже берди. «Ол бодаал чогул болур. Чүгле, чүгле... Тук херек-тир. Артканын бис билир бис». Тамара хөй тайылбыр-даа дыңнавайн, даараныр машиназын эптей сала берди.

Тук ыдыктадырда кымның-биле чугаа кылып, сүмелешсе экил деп бодааш, Чадаанага тутсуп чеде бергеш, кожуун чагыргазының даргазы Доңгак Бавык оглу Макал-биле чугаа кылдывыс. «Ийе, бо айтырыгны Президент-биле чугаалажыштайн, ол чөпчээрел беринсе-ле ыдыктадып алыр силер. Эрте-жик келиңер!» деп, дуза кадарын аазады. Бүгү чүве аайлажып турар хире аа! Ам Тугувус канчалган ирги? Ол хүн улуг-хүн чүве-ле болгай. Шевер кызывыска чеде бээримге, ол хүнседир баш көдүрбээн, ажылын чаа-ла доозуп тур. «Кежээ дүжүп келгени ол бе?» деп, хүн эрткенинге бүзүрөвейн, соңгеларже хараны-дыр. Даарап алган Тугун шалада хевис кырынга чадыпкаш, Тамара чинге салаалары-биле чаш уруг бүкүлээжинге деген дег, камны-биле эде-хере суйбагылады. Бодум база дис кырынга олурупкаш, Тукту ам-на ылавылап тситап көрдүм. Бо-даа езулуг Тук-тур оң! Ону көрүптерге,

херек ишти чырыш дээр, магадаашкындан хүлүмзүрүг чай-гаар-ла саарлып келир. Сарыг өңнүг үш-булуңчук, ол дээрге, эртенги хүннүң алдын-сарыг херелдери, сарыг шажынның ылгавыр өңү, азыглардан баткан ак-көк дилиндек Би-Хем биле Каа-Хемни угаадып, Улуг-Хем болу бергеш, дургаар бады барган, а ак өң — арыг сеткиливисти, ак ааржы малы-высты, ак чемивисти, ак өглеривисти айытканы ол. Туктуң ак-көк дөжөө хемнеривис, дагларывыс, хөлдери-вис, аяс дээривис өңү болгай. Тук-даа онзагай-дыр! Тываның Тугу шар мындыг-даа болур ужурлуг ынчаш. Өң-чүзүнү сеткилге кире-ринден аңгыда, даарап кааны кезжөө-ле-дир! Уран холдарның кылган ажылын көөрге, уяранчыг шүлүглел-ле, ыдыкшыл-дың ырызы-ла. Тайга-таңды бажынга ону азары харын-лаа харааданчыг. Ыдыктадыр Тугувус белең! Ооң узуну — бир метр чартык, дооразы — чеден беш сантиметр. Дүрүм өзү-гаар алырга, дооразының узунунга хамаарылгазы ийиниң бири болур, а сарыг үш-булуңчуктуң узуну үштүң биринге дең, ол бүгү хемчөөл өзүгаар даараттыңган.

1992 чылдың сентябрь 21. Бора-Булак ховузунда «ЧАДААНА» деп улуг ак үжүктөр чоогунда машина-техника-даа, кижиде адыгга чазарлаткан кымыскааяк өө-ле, имилеме чүве. Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның Улуг-Хемниң Хайыра-кандан ужуп кээрин манап турарлары ол. Шала сериин, хүн караа дүштен ыңай чылып кээр күскү үе турган. Чер кырында сарыг шажынның Дириг Бурганын, ооң бараанындаа бө назынында дың чаңгыс катап көрүп аар дээн чоңнуң караа, бир шагда кувискаалчаан адаларывыстың холу-биле узутка-тыңган Үстүү-Хүрээ уунда. Үр болбаанда ногаан өңнүг МИ-8 вертолет даглар артындан көстүп келди. Чыылган чоң чо-гунга, даш октам хире черге ол хонумту. Далай-Лама чазык-чаагай хүлүмзүрүглүг Бора-Булак ховузунга баштайгы базымнарны кылды! Ооң чанынга чораан он шаа кижиниң бирээзи хол майгыны-биле хүн караандан ону хөлегелеп чор. Президент, Дээди Совет даргазы, Чазак кезигүннери, Ишти-ки херектерниң, Айыыл чок чериниң сайыттары база мында. Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Ламаны тускай кылып каан бедик дүжүлгеже чалап үндүрө бердилер. Кы-зылга Тук ыдыктадырда начыннар азыгларындан тудуп алганын көргөн кижиде, бис чоонган бис деп бодааш, үш эш тып аптым. Даг-дүгү комбинадиниң ажылчыннары Күжүгет Манчын-оол, Ондар Александр, Ооржак Олег Тугувус белег-кеп алган, Далай-Ламаның артында оорар болгаш кымны-даа көрбейн тур бис, чүгле үн дыңнаар мындыг. Чөөн-Хемчик кожууннун чагырыкчызы Макаар Донгак Далай-Ламаның

чанында боорга, ооң оралакчызы Ондар Серен-Доржудан сөс дамчыттывыс. Аныяк шаавыста Ак-Довуракты кады тутчуп чораан болгаш таныжар-даа, бистиң кылыр дээн херээвисти-даа билир кижиги. Бир үе болганда, Ондар дарга бо куштадып ор, кылажы, шимчээшкиннери черле дүрген кижиги. «Тук ыдыктавас дидир!» деп, бо ийин моң! Менде черле ыттар чүве чок, дылым көжүп калган ышкаш сагындырды. «Болдунмас-тыр, оолдар» деп, арга чадаарда сөстөр коштум. Ыдыктыг Далай-Ламаны чанындан чедип көөр деп бүдүү сеткип орган өөрүм ыт чок бажын согаңнадып чөпшээрешкеш, уурук-сууруктап туруп чоруй бардылар.

Баш иштинде дүңгүрленген бодаалдардан Далай-Ламаның өткүт үнү ынаар-ла чуга булуттар ындычче ажытталы берди. Тук ыдыктаарын кым ынатпажы ирги? Президент бе, азы чагырыкчы бе? Че, ында ылгал чүү боор, хоржок дээн соонда хоржок. Тук даарап алгаш ону ыдыктадып деп чүү ындыг албан чүвөл ол? Даарап, белеткеп алган Тугуңну шимзэн чокка Мөңгүн-Тайга шыпшыынга-даа, дээр хиндиинге-даа азып каавыт. Барып-барып Дириг Бурган Далай-Ламага Тук ыдыктадып аар деп че?! Бир-ле чүве бодап, чогаадып алган турар! Ындыг-дыр, Далай-Ламага Тук ыдыктадыр хамаан чок, чоогунга чедери безин болдунмас турганы чүл. Ол ындыг-даа болур ужурлуг харын. Нобель шаңналдың лауреады, сарыг шажынының Эң Улуг кижизи — Далай-Лама-биле душчу бээр кире кандыг-даа барымдаавыс чок: ооң номналының суртаалчызы-даа эвес, безин чүдүкчүзүнүң санынга кирер эвес бис. Бо октаргайдан ырай берген Куулар Шымбай-ол хелиң, Куулар Орус оларның ном ашканын улус айбызынга чорааш дыңнаан-на чүве болгай, ынчалза-даа сарыг шажын чүрээмче кадалбас чораан. Ындыг кижини Далай-Ламаже чокшулатпааны шын болган-дыр. Ол түңнелден сагыш харын ажый берди.

Полиэтилен хапта дүрүп каан Тукту колдуктап алгаш улус аразында баш халагар чоруп турумда, Ондар Серен-Доржу көстүп келген кыйгыра-дыр: «Тугуң кайыл? Дүрген ыдыктат че! Чүгле чаңгыс минута!». Оран-делегей! Кулактарга бүзүренич эвес, ынчалза-даа кажан-даа чүве соора дыңнанас кулактар болгай. Тук тудар өөрүмнү дилеп, долгандыр көөрүмгө, карак шокараңнаар. Хай-дыр але, ол эрлерни эрзэн-шокар чон аразындан кайыын тывар, душкан улустан аптар бе? Чер-ле чүве аайлыг, өөрүм үжелээ артымда турлар. «Шымданаар, оолдар! Тукту тудуңар!». Шивээлей олурупкан шагдааларың чайлады иде аарак, арга баскаш, шөл ортузунда бардывыс. Тукту чада туткаш, кезенип оруптувус. Далай-

Даманың чугаазы бир үзүктели бээр орта, чүректеривис согуу чуттургайда дыңналган, шошкуй аарак, тепкииштерни өрү үөүштүвүс. Карак уунда Президент көзүлдү, ол чөпшээрел берипкен болбайн аан! Алдын-сарыг дүжүлгеде орап XIV Далай-Ламаның чанынга үзе чедип мөгөйгөш, кысказы-биле: «Ыдыктыг Башкы, бо Тукту ыдыктап бээриңерни улуу-биле дилеп, Силерге мөгөйип тур бис!» дээн-не болдум-на бе. Чүл дөзе ал-бот Дириг Бурган чанынга сүрээдээн, а баш удур бодап алган сөстөр ындыг чүве. Далай-Лама тыва дылды билир дег, очулга-даа манавайн, холунда шуудуп орган сарыг-хүрең эрегезин кырызынче кедирипкеш, оң холу-биле узун ак кадак көдүрүп келди. Ыдыктыг Башкының бир дузалакчызы, база-ла кызыл-хүрең хептиг лама биске чоокшулап келгөш, ак кадакты Туктуң бир ужунга баглажы берди. Аа богда! Дириг кижжи шилги бөрү көргөн чүве дээн, барып-барып Далай-Лама-биле бо хире чоок ужуражыр кежик турган-дыр көрөм! Ол смиреш холдары-биле кадак баглап чыдар аразында, билбейн дөөпкен кижжи бооп, Тук адаа-биле бир холум эрттиргөш, ооң билээн суйбай кааптым де! Далай-Лама эскербээн дег болду. Ыдыктыг Улуг Башкы бисче чаңгыс-даа сөс чугаалаваза-даа, Ооң чырыткылыг шырайы, чымчак хүлүмзүрүү хей-аъдывысты ак-көк дээр хиндиинче киискидипти, сөс чокка-ла Ооң бодалдары бисче дамчый берген деп билдивис. Бо хире биске буян чедирген, дөө кайда Алаш, Аянгаты, Хемчик унуйга тек кээп дүшкөн, шажын-чүдүлгөгө-даа хамаарылга чок бөдүүн албатыларны хол тутум бодунче чоокшуладып, чымчак көрүжү, чылыг хүлүмзүрүү-биле сүлдө-сүнезинивис одун күштелдирипкен Ыдыктыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның назыны узун-на болзунам, ыдыктыг күзелди — төрөөн чурту, Тибет күрүнезинге Хосталга Хүнү соң-даарга херелденип-ле келзинем!

Тук ыдыктадып алган, чон ортузундан үнүп келген дөрт эрниң ол үеде арыннарын көргөн болза, иезиниң эмиин көргөн чаштар дег чырыткылыг турган-на боор. Хенертен олаага турган беш, алды кижжи халчып келгөш: «Далай-Ламаның ыдыктааны, ооң холу дегген Тук-тур бо!» дижип, Тугувусту-даа, ак кадаавысты-даа ийи колдап адыштапкаш, арнынга дээртип, чыттап эгеледилер. Кыдынынга тұрган улус база немежип келди. Айыыл диргелген! Тукту, кадакты үзе согар деп бардылар. «Канчап бардыңар! Соксаңар!» Шуут-ла күш-биле Тукту, кадакты ушта тырткаш, хойлапкаш, ховуда машинаже ыдып-ла кагдым.

Үш хонганда шупту 12 кижжи үш өзектиг ЗИЛ-131 деп машина-биле Мөңгүн-Тайгаже арттар, сыннар ажыр углап-

тывыс. Далай-Ламаның ыдыктап берген Тугу, берген ак када тускай хылыргай хапта. Күчүлүг техниканың ээзи, араг ажыл-агыйлыг Николай Монгуш «Шапшаал» аян-чорукчуларын Сүт-Хөлче, Кара-Хөлче чедирип каапкан, Мөңгүн-Тайга чедер дээн күзели бүткени ол. Тываның чаа Тугун шыпшыкка чедирерде 9 кижжи белеткеттинген дээн мен.

Бирээде. Шуй оглу хосчун аян-чорукчу, чурулга башшызы Биче-оол Майны, Мөңгүн-Тайга кырынче бо хүннерге чедир дөрт катап үнген чаңгыс-ла кижжи. Бөмбүрзекте оон хей Мөңгүн-Тайга шыпшыынче үнген кижжи тывылбас. Ийиде, Хертек Даңзычы, даг ижженери. Тывада ооң барган черин эвес, барбаан черлерин санаар болза белен. Чүл диге ол эгиттерде рюкзактыг Барыын Саяннарны, Хан-Дээр иштин, Кам-Хем, Биц-Хем баштарын эргий кылаштааш, Алтай чуртунге чадаг кирген. Ыраккы Чөөн-Чүккө ай иштинде парлар коопазы-биле каржыч чоруп тургаш, Забайкалье сыннарнынга узун, шыырак эстоннарны кылажы-биле кайгаткаш, Кавказтың Баксан кашпалында альпинистер лагеринге белеткелди эрткен, а Барыын Тывада ооң ашпаан арты, кешпээн хемидеа ховар. Кара чааскаан лыжалыг Мөңгүн-Тайгаже-даа ажа бээр, Кызылга 42 километр 195 метр хемчээлдиг марафон чарыжынга тура дүшпейн маңнааш келгилээр. Мөңгүн-Тайга кырынче Хертек ийи катап үнгенин ылап билир мен. Аныак эр Борис Ооржак өг иштинге болза, ээгип алгаш кылаштаар хире узун сынныг, профтехучилищеге-ле аян-чорукка хандыкшаан. Цагаан-Шиветти, Шапшаал сыннарнын эргип чорааш, Мөңгүн-Тайгаже база ийи катап үнген. Автор боду Мөңгүн-Хайыраканче үш удаа семеп баргаш, чаңгыс катап үнген. Ийи удаа хат-шуурган меңгизинче-даа чоокшулатпаан. Үш кижжи: чолаачы Валерий Айдың-оол эът комбинадының ажылдакчызы, хостуг хүрешке спорт мастери Мөге-оол Ооржак спорт тренери, Сергей Шарави Тываның эң бедик шыпшыынче бир дугаар үнер деп чоруурлары ол. Ынчалза-даа олар Мөңгүлектин Ак-Оюктун, Мөген-Оюктун дээш еске-даа шыпшыктарнын бажынга үнүп, хар-сооктун, хар-бораанның «сагылып четтирген» эрлер. Меңгилиг бедиктер-биле мендилешпээн ийи кижживис бар: бирээзи «Тувинская правданың» фотокорреспондентизи Владимир Савиных, ажыл аайы-биле Тываның бедик дагларының бараанын көрген-даа болза, оларже черле семевээн. Чаңгыс-ла херээжен кижживис Тамара Мижит-Доржу үш муң метрден бедик черже-даа үнмээн, угу-даа, боду-даа малчын болгаш Ак, Алаштың дагларынга өшкү, хой кадарып ескен. Чайын Кызыл-Тайга (3221 м) эктинче үнүп чорааш, шевер кызывыстың хая-дашка кылажының аваангыр, чигини

кэйгаан мен. Ооң ужурундан-на «Шапшаал» бухгалтери Тамара 9 кижилиг бөлүктүң санынга кирген. Шыпшыкче үнмес чолаачывыс Николайдан аңгыда, Мөңгүн-Тайганың бараанын сонуургаар дээн ийи аян-чорукчувус база бар: Биче-осл Майнының оглу Болат биле аныяк кыс Валентина Монгуш.

Ак-Довурактан үнгөш, Өвүр ашкаш, Саглылааш, Барлык баштааш, Мугур-Аксылааш, 10 шак болганда Мөңгүн-Тайганың баары, Мугур хем унунга дүне келдивис. 16 чыл бурунгаар, Тываның 3-кү альпиниадазы болуп турда болап бир чораан бис. Караңгы дүне ылап ол чер-дир, мында-дыр бис деп чүвени орта тодарадып чадаштывыс. Ол-даа кижжи муңчулар барымдаа эвес, майгыннар тип одагланыр-ла!

Эртен оттуп келиривиске, дээр аяс, Кызыл-Хавак дужунга чүгле километр хире чер четпээн болдувус. Мугур ишти кара, бо оранның чылыы Хемчикте-ле. Шалыпкын дегернипкеш, кылаш эгелээр черге кээривиске Мөңгүн-Тайга дуу-ла шагзырааш, дүрүжүп удуп чыдып алган Соңгу Чүктүң ак хайыраканы дег шөлээн чыдыр оң.

— Бо-дур, Мөңгүн-Хайыраканыңар! Баарынга чедир 7 километр эвеспе. А бедикке, меңгиге бо хире чоок хемчээл оран-дүвү деп билиңер. Бүгү чүве эки болуп, үнгөш келзивиссе, караңгыда 10—11 шакта дедир ээп келир бис. Ам кижжи бүрүзү дериг-херекселин четчелеп, белеткениңер!— деп, кыска айтышкын бердим.

Кырывыста көк хилиң херипкен дег-даа болза, чоруувус мындыг дүрген чогуй бээринге бүзүревейн тур мен. Мөңгүн-Тайга дээрге, Мөңгүн-Тайга-ла болгай! Аяс хүнде ырактан бараанын көөрге, душкан-на кижжи шыпшыынче маңнал үне берги дег, мокулчак ак танды кылдыр сагындырар. Ооң аажы чаңы-биле таныш болгаш билир-ле болгай бис, болбаан Хайыракан ийин! Ынчалза-даа, Далай-Ламаның ыдыктаан Тугун, ак кадаан ап чоруур улустуң оруу ак болзун, кежээликтей ооң шыпшыынче үне бээривис ол ирги бе. Кым билир дээр силер. Шынап-ла Далай-Ламаның холу дегген ыдыкшыл дар кара булуттарны, хат-шуурганны чоокшулатпайн баар чадавас.

Эгиннерде рюкзактарда ийи коштунар хендир. дагалар, улай киир ээргилептер демир тук сывы, аар маска, Тук биле кадак, чаңгыс катап ижер-чиир чем, холдарда ледорубтар. Фотокорреспондентивис Савиных ийи аппарадын олуй-солуй чүктөпкөн, артык кассеталарын аңгылап алды. Чолаачывыс Николай, школачы Болат, аян-чорукка сонуургалдыг кызыыс Вая маңаа артып калгаш бисти дураннап, бараадап, майгын-суур белеткээр апаар.

Мугур хемниң бажы Мөңгүн-Тайганың меңгилериндөн эгелээн. Эң-не чыс бажы барыын талазындан, адаанда адыры Тайганың баарындан, меңгиниң буступ бадып турар чериндөн, меңгиниң дылындан деп адаар, Мугур бажының бетики адырын 40 чылдарның картазында Хайыракан хем деп бижип турган. Ооң кадында, Мөңгүн-Тайганы Мөңгүн-Хайыракан деп турган бадыткал база бар. Ол-даа маргыш чок. Ынчанмыже, бо октаргайда мөңгө чүве бар эвес, чылдар эртерге чер аттарын чон өскээр адап чоруй баар таварылгалар ол Хайыраканны ам Оюк-Кара-Суг дээнин бир дыңнаан бис. Оюк-Кара-Сугнуң сайлыг унуи кешкеш, Ширээ талазынче чоорту бедип үнүптүвүс. 4 шак эрткенде, 3300 м бедикте чылдар, кижини холу-биле дескилеп, таптап каан дег, реактивтик самолет-даа хондуруп болгу дег улуг хемчээлдиг, үүрмөк даштар-биле шыптынган Ширээ-Тайгазынче үнүп келдивис. Шаанда маңаа улус чайлаглап турган дээрге, кижини кайсылай бээр. Дырбыл сизген-даа үнмөс, булут кырында оран ышкы-жыл. Ширээ-Тайгазынчың чиге ужуңда майган ак, хөрөөн берзенип алган дег, Мөңгүн-Хайыракан бо! Далай-Лама чуртувус таварып эрткен соонда чүү боор, кандыг-даа ажыт-чажыт чокка дис кырында олурупкан чалбарып тур бис. «Өршээ, Мөңгүн-Хайыракан! Чаттыг ойт-сигениң үспедивис, сый баспадывис, көк дээрин, ак меңгиниң өңүн өскертпейн, шыпшыптыкче бисти үндүрүп көр! Өршээ!..»

Чалбарыг соонда чугаа-соот саарлы берген, бирээвис шайлыг термостуң аксын ушта ээре берди.

— Кандыг чор бис, че? Баксырап чоруур кижини бар бе?

— Анаа, анаа! — деп, Валера Айдың-оол онаалгазын ыяк билир эки өөреникчи дег, алгыра аарак чугаалаар чаңы-биле харылай-дыр.

— Владимир, кандыг-дыр сөң?

— Кеткен хевим изинчиг-дир — дээш, Савиных свитерин ушту берди.

— Хеп аартыктап болбас. Үр болбайн каттаныр апаар силер. Кижини бүрүзү бир-бир пак бүлээн шай ижип олурувуста, Сергей Шаравий:

— Тамара хая-дашка чуңма-биле дөмей кылаштаар. Бисти оранчок соонга кааптар-дыр! — деп, кемдөөн будун нугуштап ора, магадаанындан карактары чайнай-дыр. А Тамара ындыг үнелелден эгени аарак хүлүмзүрүй-дүр.

— Ынчанмастың аргазы чок! — деп, черге чораанда баштаа, хөглүү дам баар, алдан дөрттүң аразынга адын бадыткап чоруур Мөге-оол улустуң кичээнгейин апкаш, уламчылай-дыр. — Далай-Лама боларларга «кадын» деп хуулгаа-

эми ат тывыскан-дыр. Ындыг улуг өөрүшкүдөн Тамара чүгүлүг куш дег болу бербес чүве бе. Бистерге, эрлерге «хаан» деп ат тывыскан дийик... мен шуут билинмес мен! Ам Мөңгүн-Тайга бажындан тутсуп бадып ор боор мен!

Хөглүг чугаа, каткыдан күш кирип келген, оруувус уламчылаптывыс. Долгандыр сыг дээр сырын-даа чок, агаар өскерли бээр хире барымдаа-даа тывылбас. Келген дораан, шуут чок Мөңгүн-Тайга шышшынгга Тываның чаа Тугун кийскидип кааптарывыс ол бе? Ындыг боорунга мен бүзүрөвейин тур мен. Харын-даа солун эвес кылдыр сагындырар. Хат-шуурган, бораан-хары кайыл? Сөөлгү чылдарда сүүр кыры аяс турда үнгенивис ховар. Адырам, Кызыл-Тайга кыры күштүг хаттыг турда, Мөңгүлек бажы дүмбей туманга алзышканда, Ак-Оюк хадып, хар чаап турар өйде, Мөген-Оюк аза оранында дег муңгаш бораанныг, шуурганныгда үнүп турдувус. Ынчап кээрде, Мөңгүн-Хайыракан шышшынче үндүрбес дээш, биске удур та чүнү белеткеп алган кезенип чыдары ол.

Ширээ-Тайгазының ынды ужунга чорувуста оолдарның хей кезин даг аарынгга алзып эгелээн. Баш аараан, куску келген, шаг-шинек читкен, фотокорреспондентивисти Биче-оол Майны манап, дыштандырып чорааш эккелди.

— Киживистиң байдалы баксыраан ийин — деп, ол дагларга хейнү көргөн болгаш, сагыш човаачал сеткили-биле чайгаар-ла дуза кадып кирипкен.

— Карактарым шокараңайнып тур. Ам чиде бээр — деп, Савиных кошкан көргүспезин бодап, көртүк кырында чыдып алган, хаваан дүйүп каап, эгиштөй-дир. Назыны улгаткан, даглар кыры үнүп чорбаан кижини Савиныхтың шаа-ла ол. Белеткели чок-даа болза, чүгле тура-соруунуң күжү-биле шыдажып чорууру ол-дур. Каш чүс базым болгаш чеде бээривис «Буревестник» артка четсин че. Ыя аразында чугажак, орбак булуттар тыптып келгеш меңгилиг шышшыкты шуглап эгелээн. Дедир хат база тыптып келген. Даг аарының тывылган чылдагааны ол-дур, агаар өскерилген.

3250 м «Буревестникке» үне бээривиске Савиных калгып келгеш:

— Моон бедип шыдавас-тыр мен, дедир бадайн — дидир. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. Ооң фотоаппарадын бирээвис чүктөп аар апаар. Бедикте агаар базышкыны эвээжээнинден өктү дуй тудупкан дег тыныш бачыдап, шапкан аът маңы дег дыңналыр чүрек согуушкуну чүгле чулчургайында эвес, чоогуңда хаяларда чаңчыланып турар дег кынып келирге, карактарны хуулгаазын көжеге халыштагтарга, меделерде

тура-сорук төндүр ешпээн-даа болза, бурунгаар шимчээшкин кылыптар дыргак каразы хире-даа күш тывылбайн баар. Мө-дерел албадап турар, а мага-бот шимчээшкин кылып шыда-вас. Агаар эвээжээрге, бо элдептиг байдал тыштып келир. Са-виныхка бир кижини кожуп бээр дээривиске ынавайн тур: «Кижини азар чүү боор, келген оруум-биле таваар бады баар мен». Ол үеде Мөңгүн-Хайыракан шышшынын булут дуглап-кан, муңгаш туман бисти бүргөпкөн. Сөөлгү кертилектен ерү меңгиге чедир корсаң хаяларлыг, кадыры аажок бизең кыр-лап үнер чер болгай. Элээн бедий бергенивисте Валера алгыра-дыр.

— Киживис, корреспондентивис азын бар чор! Дуу көрү-нөрем, еске талаже бар чыдыр, эрлер!

Дагларга чорбаан, хоорай кижизин боттарывыска демей-леп, чазыг кылыпканывысты билдим. Ширээ-Тайгазын туман база дуглапканда Савиных чер уг-шини чидирипкен болбайн аан. Биче-оол Майны рюкзагы оолдарга берипкеш, шалып-кыны кончуг дедир халып батты. Ол Ширээ-Тайгазының ол-бо ужунче хаттыг, туманның маңнап, алгырып чораш Сави-ныхты пат боорда тып алганын кежээ дыңнадывыс. Аскаан эживис сыр еске угже бар чораан.

Долгандыр дүмбей караңгылаан, дүвүлөп эгелээн. Ам ооң шышшыныче үндүнмес деп чүве тодаргай, ынчанмыже, солдар ыт чок боорга, ырмасыразыннар дээш бар-ла чор бис. Бүдүү иштимде чаңгыс херээжен киживис Тамараны магадап чор мен: даг аарыныга алыснады, бедиктен бажы-даа дээскинмеди, бораандан кортнады-даа, балдыры-даа сирн-левээн, бо кижиден чаңгыс-даа базым чыда калбаан. Езулуг-ла хая-даш тевер кылдыр төрүттүнген уруг бо эвес чүве бе! Бизең даштардан дырбактанын, хаттан арын чажырып бедип чорувуста, соок хаттың дыңзыы, бистерни ол-бо тала-зында тамыже, уруп турар хар-биле демей үвүрөннедин аппаар деп барган. «Че, дедирленир! Дедир бадар!» деп, сссм-да серүм хат ызы-биле чаржалаштыр, хол булгап алгыртан турлар. Ол-ла болгай, Мөңгүн-Хайыракан-биле эл-хол болуру болдунмас чүве болдур ийин!

Бис бо хүн эртежик шимчепкен болзувусса, меңги кы-рынга шүүрганга таваржыр турган-дыр бис. Тыва чуртунга хаттыг, бораанныңда чүгле Мөңгүн-Тайга кыры үндүнмес. Хон шышшынында меңгиде каракка илдигер салаа бажы хире эм-демдек бар эвее, долгандыр ак делегей. Кулак-кудуруу чок суг-биле демей апаар. XIV Далай-Ламаның ыдыктап кезин Тугу. кадаа хай-бачыттан бисти ыраткан-дыр көрөм. Өршээ!

Даглар баштарындан дедир бадып орда дүклүрер чараа

тывылбайн баар, балдыр, таваңгай ыстаар, сөөлгү күш калыр чүве болгай. Шугу могап-шылаан, чугаа-соот дыңналбастаан, Мугур унунда кайы ырактан чырып турган одагга караңгылай бергенде калгып келдивис. Одагга кээревиске, арткан өөрүвүс мэйгыннарны чыскаай типкен, быдаа-чемин кылып аспап уткаап турлар. Чолаачывыс Коляның аксы-сөзүнүн чымчаа аайлыг бс, кижн бүрүзүнге бир баштакты «сеңней» дорак, ак шайын куткан тур. Карактар катап чырып келген. «Мандыг кончуг эр-хейлер силер!» деп, мактавас-ла арга-выс чок.

Эренинде, сентябрь 26-да, 5 шакта оттуп келдивис. Бурган авыра! Чүл бо? Майгынны даштындан хөй кижн савааштар-биле улдаан дег шалыраан, чазыраан. Шуурган ызы талачыг уйгудан ам-даа адырылбаан сагыш-сеткилди хөмүр-түтүккөн. Майгындан баш уштур деп чорумда, дүвүленген кар хөме шаап келди. Бо хүн шуглактан турган-даа ажыг чок! Мугур иштинге оран-делегей мынчаар меннип турганын көрбөөн бис. Чорук чогувастаан, бо хүн база хилс барган деп санаар. Шуурган эртен, соңгузу хүн, чеди хонук иштинде уламчылаза канчаар бис? Баш муңгаш. Эртен хүн шөлээ-чөп-шээрел төнөр, чанар. Байдал нарыыдаан. Барып-барып сарыг шажынның делегейде эң Улуг Кижизи XIV Далай-Ламага чаа Күрүне Тугу ыдыктадып алгаш, Чазактан деткимче, ду-саламчы база алгаш, Тукту аспайн чана бээрге, шынап-ла соңгу назыда дөңгүр көк буга бооп төрүттүнер деп чүве ол эвеспе. Мугур-Аксынче «Хемчиктин сылдызынын» корреспондентизи Мандыынчы Чкалов бистиң-биле кады сургакчылап кээрге: «Аяс хүн болза, Тук астынган деп Чазакче чүгүлүг бижиктеп салып көр, Сааяевич» деп дилег кылган бис. Дүүн хүнзедир чыгыы аяс болган, Мандыынчы телеграммазын чорудупканы чадавас. Ындыг бодалдардан оорга-моюн шылай бээрге, дүш үезинде Мөге-оол-биле ийилээ унты, кидис идик кедип алгаш машина артынга ыжыкталып, одаг салып, шай-быдаа чылдып шимчендивис. Дүүн чаа-ла сарыг күс чүве, ам долгандыр ак-чайт, бурулаан харлыг кыш. Өөрүвүстү майгын иштинге чемгердивис.

Думчукка тулганда бызаа сугжу дээр-ле болгай, мынчаар-дыр. Ийи, үш хире эң шыырак эрни эдерткеш, «Буревестник» артка хонгаш, кара даң бажында хат-шуурган барымдаа чок шыпшыкче шургуур-ла. Кымнарны алырыл? Чеже-даа кылаштыг болза, ие херээжен кижн Тамара Мижит-Доржуну майгынга арттырар. Фотокорреспондентивис Савиных дугайында чугаа-даа кылган херээ чок. Сергейниң кемдөөн буду баксыраан, Валерий даг аарыынга шыырак

алыскан, Биче-оол фотокорреспондентивисти дилеп, ону ма-
нап чорааш ооргада аарыын кирип алган. Данзычы, Мөгө-
оолдун белеткели шыырак, Борис база барып болур. Киж
бүрүүнүн эки-тура күзелин барымдаалаар. Улуг дүш эрт-
кенде одаг кыдынга бо дыңнадыгны шупту хүлээп алган.
Кежээ 5 шакта шуурганнаан, арыны хар-биле хөме шаап
турар дүмбей октаргайже, Мөңгүн-Хайыракан углуг дөрт
кижи чүктенгеш базыптывыс.

Оюк-Кара-Сугнуң унун өрү алгаш, меңги дужунда море-
нага келгенивисте караңгылаан. 3000 м бедикке, даштар
кырынга майгын тип, Даңзычы бензин-биле одаг кыпсып ча-
дашкан. Бензинни чажып чыдырда-ла, бусталып турары ол
чүве-дир. Бяшты чүгле карандаш дег кылдыр чартылап ал-
гаш одаг кыпсып, хөртүк эргизип, улуг пак хире хемчээлдиг
шай хайындырып иштивис. Соок-ла дүне болган! Аңдарлыл-
дундерлип, буттарны чыыра тыртарга-даа даң атпастаан. Соок
тыныштыг меңгиниң, үш муң метр бедиктиң салдары ол-дур
ийин. Эртенинде караңгыда хар эргизип, шай хайындырып
ижеривиске, борбак чем боостааже ашпас болду. Чүктенгеш,
дөш өрү дырбакталып чорааш «Буревестник» артка кел-
дивис.

Чаа агарып эгелээн дээрде сылдыстар өжүп эгелээн. Сы-
рын безин чок, шип-ле шимээн. Черле амырап болбас! Чүгле
Мөңгүн-Хайыраканның шыпшыынга барганда өөрүшкүмү
илередиң болур де. Артка саадавайн, аңаа арттырып каан
дериг-херекселивисти чүктептивис.

Бурунгу хүн дыртпакталып чораанывыс хаяларлыг бизен
эгеледи. Борис кончуг шыырак кылаштыг кижин болгай, бо
удаада чыдып каап-ла чор. «Дөңмектерим курлуп чор» ди-
дир. Бергедеп чоруур болза, дедир артче бады баарын сүме-
ледим. «Шыдажыптайн» дээш, аарзынза-даа, соовустан
ызырты бедип-ле ор. Хаялар төнгөн. Меңги! Адаанда сырын
безин чок турган болза, мында күштүг хат кадып тур. Харны
меңги кырындан ширбий шаап-ла тур. 12 мм капрон хендирге
коштунуптувус, меңги кыры хөртүктеп каан чарыктарлыг,
ынаар шимеш дээри карак чивеш аразында. Он бистиг даса-
ларны база шарып алдывыс. Арыны хаттан дуй чажырар,
кара карак-шилиң кедер. Белен бис бе. оолдар?

Бистиң буттарывыс адаанда миллион чылдар назылыг,
кажан-даа эрип көрбээн Мөңгүн-Тайганың меңгизи. Бо
меңгини эң баштай кижин үнгени 1946 чылдан эгелеп, Кыргыз
Шембүл, Түлүш Кунгаа, Виктор Сандак, Ондар Сундуйдан
баштааш, чээрби ажар-ашпас хире санныг тыва кырлап эрт-
кен. А өске, орус сөөк улустуң саны моон 20 катап хөй. Бо

кожуунга келгеш, Мөңгүн-Тайга кыры үнеривис ол деп чүвени оваарымчалыг чугаалавас болза хоржок, чүл дизе ынаар улус үнерге, агаар баксыраар дээнин малчын-даа, дарга-даа кижиден дыңнап чордувус. Бүдүн чыл иштинде Тываның эң бединче кижин үнемесе, бүдүн чыл иштинде маңаа дээр аяс турар бе? Чөгенчиг-ле болду-ла бе? Сарыг шажыңныг японнарның эң бедик даа — Фудзияма Мөңгүн-Тайга-биле үзө-тура дең, ынчанмыже япон сөөк кижин бүрүзү назынында оода чаңгыс катап ооң шыпшыынче үнүп аарын кызыдар. Бистерде, тываларда сыр дедир. Чүдүлгеде бе, сайзыралда бе? Меңги кырлап чоруп орувуста бо бодалдар-даа башка кирер. Бедик дагларга ындыг чүве-ле болгай, кислород эвээжээнинден тыныш бачыдаар, медерел эедергей ышкаш, бурунгаар чаңгыс базым кылырда бүгү тура-сорукту, күштү мөөңээр. Үжен-дөртөн базым кылгаш-ла дискек кырынга олуруп, карын-даа меңги кырынга чыдып алгаш тыныш ажыдыш, оожургадып эгеледивис. Ам база үжен-дөртөн базым. Сөс үндүрер харык чогуңдан чүгле хол-биле медээ бээр апарган: дыштаныр! Туруңар! Шимчээр. Бурунгаар үжен-дөртөн базым — дыштаныр, катап шимчээр. База үжен, дөртөн базым.. үе хемчээли чиде берген. Сактырывыска, кавайлыг чажывыстан-на үңгөп алгаш туруп кылаштааш, күштүг хаттың ызыңга епейлеткен ак меңги кырында калгып-ла, чоруп-ла, база катап калгып-ла орап дег бис. Ол меңгиниң эгези-даа кезүлбес, төнчүзү-даа билдинмес. Мээң соомда Мөге-оол, дараазында Борис, коштунугнуң ындыг ужунда Даңчызы. Дөртөлээ ширбий шаптынган хар адаанга чидип каап, шагжок бурунгаар калгып каап, чиге бурунгаар бедип-ле ор бис. Дүп шаг болганда, шыпшыкче үнүп келдивис ышкаш, долгандыр көөрүвүске дески апарган. Тос чыл бурунгаар Мөңгүн-Тайга шыпшыыңга тук сывы, Ленинниң хөрек тураскаалы, калбак демирден кылган бижимел бар чораан. Ам оларның ора-созазы-даа тывылбайн тур. Ынчангаш шыпшык бо бе, азы кайдал деп айтыртынып тур бис. Ол-бо эргий халаан, меңги кыры дески! Ам канчаар, Мөңгүн-Хайыраканның шыпшыын боттарывыс карак-биле тодарадыр апардывыс. «Бо ажырбас хиредир» деп, алыс маркшейдер кижин болгаш Даңзычы холу-биле айты-дыр. Мөге-оол аар маска-биле тук сывын дошче улдай берди. Тук сывын бот-боттарынче киир ээриптерге, узуну 5 метр чүве. Хаттан арыннарывыс чажырып, хол-хавын хензиг үе иштинде ушту кааптарга, көжүп каар холдарны үрүп, дүрбүштүрүп тура тук сывын белеткеп алдывыс. Савиныхтың белен фотоаппарадын белеткеп, он базым хире ырай бердим.

— Тыва Республиканың чаа Күрүне Тузун көдүрүңө-

ээр! Даңзычы, Борис, Мөге-оол Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның биске сөңнээн ак кадаан чада туткаш, Ооң ыдыктааны ортузунда ак дилиндектиг, сарыг, ак-көк өңнүг Тываның Тугун 3976 м Мөңгүн-Тайганың шыпшыындан хендир-биле бедидир киискидиптилер.

Бо болуушкун 1992 чылдың сентябрь 27-де, хүндүскүнүң тик 1 шакта болду. Тыва Республика чаа Тугун Дээди Советтин сессиязынга бадылаандан бээр 11 хонган, кииситкен Тукту Далай-Лама ыдыктаан соонда 6 хонган. Республиканың Дээди Соведи биле Чазак бажыңының кырынга Туктар азарынга чедир ам-даа 1 ай 5 хонук бар. Моон соңгаар, эгиир шагда каяа-даа, чүнүң-даа кырынга азар Тыва Республиканың Туктарының эң баштайгызы ам Мөңгүн-Тайга шыпшыында кииский бергени ол!

Долгандыр, дээр-биле чер шапшылгазынга чедир Тук-биле өңнөш ак-көк дээр. Чиге мурнуушта Моолдуң ак баштыг даглары, көк хөлдери, артывыста Биче Мөңгүн-Тайга, Алтайның делгемнери, кыдывыста Шапшаал биле Цагаан-Шивети сыйнары адыш иштинде дег тода көзүлдү. Олар шупту бистин ыт чок хөрчилеривис. Күзел бүткөн! Оруувуска таварышкан хей-ле шаптараазынарны чайлаттывыс, аштывыс. Алызы барып күзел бүдөр деп чүве бо-дур ийин.

Мөңгүн-Тайга шыпшыынга бүдүн шак хире болдуvus. Күштүг, соок хатка Даңзычы чаактарын үжүдүп ал часкан степ тур, Мөге-оол начынывыс кызар идиинге будун каарттыкан, кожаңгырлап шураан тур. Тукту хат албазы-биле чавызады бадырыпкаш, хая көрнү-көрнү келген изивисче углаптывыс. Аа-сүт дег меңги кырында маңаа киискип көрбөөн өңнүг Тук октаргай дүвүнче ужуксаан чүве дег, хөлбеңейнип туруп калды. XIV Далай-Ламаның буянынң холдары деген, шевер кызывыс Кенден уруу Тамараның даараан Тугу келир чылга чедир турар ирги бе? Ону катап барып көрүвүссө хөңнүвүс-ле. Мугур унунда өөрүвүстүң сагыжы саарзыкталы берген, Мөңгүн-Хайыракан менгизинче карак элдөөлүгүтүктар-лар-ла боор. Оларның хей кезии шыпшыкче үнмезе-даа, оларның хей-аңды, оларның сагыш салышыкыны эвес болза, ыдыктаан Тук бо хүн дош, меңги кырынга кайыын киискир. Каракка илдең өөрүшкү бисти чалгыналдырышкан, ак кадаавыс чүктенкеш, каңгырт диген хая-даштыг, ырлап чыдар агым суглуг Мугур хемче бадыптывыс.

Владимир Кара-Сал

КАРАПАШ

Бо таварылга Тываның база бир чараш булуңу болур ак хөректиг бедик тайгаларлыг, каът-каът сайгырак ышкаш, сарыг-сарыг дагларлыг, элезинниг бүүрелчиннерден бүткен долгем ховуларлыг Эрзин унунга болган дээр. Ол дугайын молдайд, тывалай аарак чассыды чугаалаар, чаагында сыртылааштыг, чараш херээжен кижиг хөөрөп орган чүве. Силерниң тывыңгыр мерген угааныңарны, баштак сеткилицерни, чөлчижектиг хөнү сыныңарны, бурган башкы чаяан. аянныс омур-хевириңерни олурган чериңерге ол-ла хевээр хүндүлөп артып калдым. Кады каттыржып органывыс тыва улустуң алдарлыг ийи агайларын херечилер кылып алгаш, дыңнаан чүвемни колдуунда өскертпейн, ол-ла хевээр төөгүп бээрин чөлчөөрөп көрүңер.

Бир-ле катап ол черниң буян-кежиктиг, назы-хары дөгүй берген хүндүлүг аңчызы, шай, таакпы садып алыр дээш садыг-делгүүр кезип хүнзөөш, арыг агаар тынар бодап, кудумчуга үнүп келген. Бир көрүптер дээрге, Кызыл талазындан кылагар «чиик-кара» чыгдыңнадып келгеш, довураан бурт кылдыр тура дүжерге, ашактың думчуунга ажыг ыш хуоксуш дээш. Ол азырып-бышкырып, «Ом-ма-ни-бадми-хом» деп четтикпейн турда, машинадан куу шырайлыг, бажы көк, назыны дөгүй берген хирезинде, адааның чииги хөлчөк дарга, чырыш дээш хая көрнүп чоруй барган. Ооң соондан бажы биле мойну дулгуйту тутчу берген, мешпек «молдурга» дарга майтаньп-шортанып чоруй, байыр чедирип дүжүп келген.

Демги аңчы дээргилер-биле мөндилежир дээш, адыкын саарынга чода туткаш, дап бээрге, сураг, хыйыр-кылчаш кылынган. Ашак эгенгештиң аңаа чыткан борбак дашты барып тепкеш, будунуң улуг-эргээн булчудуп алган. Арат чоңиң онза хүндүлүг даргалары, хая кырында чуңмалар дег, хере теп алгылаан, хемни, суурну, тайгаларны, кедээзинде көк дээрни шинчилей көргүлээш: «Ажырбас-тыр оо!» дишкеннер. «Ажырбас дээрге, эки дээн-дир. Эки дээрге, тергиин дээндир» — джиңи, аңаа турган кожуун даргалары түннел үндүрүп, адыш часкаар чыгысы, сөс бүрүзүн айтышкын кылдыр саазын кырынга «дөңгүр-оолдап» алганнар.

Эреңгей чүвени тодаргай, негелделиг хөөнче шилчидер сорулга-биле улуг дарга серт кынгаш, кедээзинде дагда өлчей

Удазыны хевирлиг тырыкыланып турар бедик суурганы баштай мактап тура, оон бактап, кадыкшылга хоралыг дээрзин угаазылап көргөш, келир беш чылда мону дүжүрөр чүве-дир деп чарлык болган.

Тус чернин ээр кара даргазы ол айтышкынны чүрекке чоок, чүүлдүгзүнүп хүлээп алгаш:

— Бо аалчыларывыска чүзүн-баазын аыш-чем херек. Мээң машинама олурупкаш, өрү «Сылдыста» картошкадан барып казып эккел, шүве — деп, аңчының кулаанга сымыранган.

Ол ам машина соонда тырлы берген, «бир дугаарның» чолаачызынче каш-даа чылыг-чымчак көргүлээн. Оозу дээрге «хаандан хаалгачы кончуг» — дээнзиг, орукту улуг-ла херекке албайн, дээр актап куштадып орган. Ашак кузар чаккаш, «Доктаадыптыңарам» — дээн, — харыылаван. «Күжүр оглукум» — дээрге, ойташ кынган. Ашак бичии хей үнүп турар тигге думчуун үстүрүп алгаш, кара угаан-биле хүл бузурадып: «Картошка деп чүзүл? Оът-сиген безин чедишпээнде, ол канчап дестели бээр болду. Элдпейлиин, але? Чо-ок, бистиң даргаларывыс ону кайын чазар. Картошка хамаанчок — кажан канчаар сиген кезерин айтып бээр улус чорбажыкпе. Энир чылын, кедээр Шиви-Кудуруунга дырбыл маргаа кезер дээш, шалгы шалып оргаш, салаам кыйзып алдым чоп. Ам ону сактып канчаар боор, мээң-не буруум ыйнаан... Даргаларым мени манап орлар боор. Шак бо аалдар оларның аыш-чемин таптыг таарыштырып билир чүве ирги бе? Бергедей берзе, мээң аалымда, энир чылын аскактап кыптаан шокар өектиг шилегени бооп бергей-ле мен. Ядараан, мээң «хыйланчак агбайым ону чагдатпаза көңү. Мындаа бир дыңнаарымга, «Улуг даргалар хой эди хамаанчок, балык эди чооглавас, ооң чүгле үүргенезин серээ-биле илдиртип, аас дээр чүве дээнигей» — деп органыгай. Адырам, ижер чүве кандыгыл? Бистиң бо кезек аалдар «тарак-турак» дигип алган, бустуг сава бурт кылбас чон болгай. Оода чадаарда, Тес улузунуң шууруунга сакпың хойладып каар чүвезин безин өөренип албас, чөгөнчин көрөм. Өске кожууннарның кадарчылары хойтпаан тип ижип алгаш, эртен кезек саадапкаш, хеп-хенертен тура халааш, мал-маганын кадарып чоруй баар. Кежээ-зинде көөрге, шөлөөнзиреп, кадайларының баштарын суйбап олургулаар дээр-дир. Ында багай чүү боор, ында-хаая бо-даа кижиги суйбаксай-ла бээр чүве-дир. Кара папштан эрткеш, «Кара аяк харыылыг» деп чүве база тып алганнар-дыр. Мындаа бир куда дүшкен аалга «Хемчик чурттуг мен» — деп бир эр хертеңейнип-ойтаңайнып турбажык бе. Эжен-не бо, ижер-даа

ышкаш, арага-дарыже сагыш човап канчаарым ол? Мен чокка-ла олар ону боттары билир. Таарыштыр шилип каан суксуну ында-ла ыйнаан... Шынап, мээң кара пажым кайда чоор?! Ээх, баштың чөгөнчин-даа. Нарын баар орук хажызында шиви дазылының адаанда чажырып кагдым чоп, доңгайты салбаан-на ышкаш-тыр мен»... деп боданып чоруур аразында «УАЗик» чедер черинге кээп шүш дээн.

Идегелдиг шапкынчыбыс, дискек караа четпес ак херимни артай баскаш, маңгырзын дег шылба ногаан хылбыыштарны дөрт боодал чедир тура соп алгаш, өөрүшкү-маңнайлыг, кожуун төвүнүң столоваязынга улдап келген.

— Эът-чем колдуунда болу берди. Сени манап турдувус. Картошкаң эккелдиң ыйнаан, але?— деп, «бир дугаар» диштерин агартыр хүлүмзүрүп айтырган.

— Ийе, белен дарга, бо-ла-дыр!— дээш, күжүр аңчы ийи куспак чиңгир-ногаан бүрүлерни сунуп чыда, артында дискек кырынга олура дүшкен.

Ээр кара дарга карактарын чидидип алгаш, ашакты өрүмневишаан, эзер тепкилеп, кончуу сүргей апарган.

— Сеңээ мен картошканың сывын эвес, ооң дөзүндө чемзиг дүжүдүн казып эккел дидим чоп. Угааның чангаш, соора кырый бергениң ол бе, Энчек-Кулак!...

— Та. дарга, кым билирил ону. Борбак-сарбак деп турбайн, мону хээп алза, кандыг боор — деп, думчуунга тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш, аңчың алдырбайн турган.

Ону дыңнааш, даргалар чир-шоң дүшкен. Ында бирээзи олургаш:

— Дүү ол шил саваларга суп кааңар. Каш хонарга, оларның аразындан борбак кызыл чүве үнүп кээр. Соруп чиир, езулуг амдангыч чемин ол боор — дээш, диван кырынга чуглуу чыткан.

Аалчылар аыш-чемин чооглап, дыштанып алганда, ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Райкомнуң бир дугаар секретары сандайында чымчап калган, кезек боданып ора, мындыг сүме каткан:

— Хола кактыг, хоочун коктуг, бо ашак дээрге, чок дээн аңчы. Шыгаагаш, ада бергенде, араалыг боозунуң уну шыйтыгайнып турар. Агаарлавышаан, аңнааш келзе кандыг боор, даргаларым.

— Шынап-ла, көскүлеңнеп, маңаа чүнү канчап турар бис. Чөп санал-дыр.

«Эзеңгилерин дыңзыдып» алган даргалар, буу-хаа дөгөрникеш (улус сезик албазы-биле), совхоз директорунуң адаа ирип калган, чамашкылыг сарыг-шокар «УАЗигинге» олу-

рупкаш, согаңайнчып, Нарын, Качык кайы сен дээш халдып органнар.

Шала кежээликтей Буянын-Тайганың эдээ Белдир арт баары өзенге кээп доктааганнар. Могап шагзыраан даргалар машинадан дүшкөш, эпчок кылдыр эзеп каап, эът-дамырын сайзырадып алгаш, ынаар бир черден чедип келирге, аңчы улуг одун ужудуп, борбак кара пажын хүл-биле чүлгөөн орган.

— Че, дом, боостaa кургааш, чараа черге четпейн тур. Ында бир шил «Аът-Сарлык» деп аргадаан эккел. Мында бүдүү билир бюро бар эвес, шөлөөн таарыштырыптаал — дээш, баштың дарга эпчогу кончуг дирт кылдыр ийлендир чыда дүшкөн. «Ыдык Оран-Таадыдан колданыр дээн улус оо-хоран ижип алыр, кончуун аа» — деп, аңчы бодунуң дужунда дүвүрөп орган. Демгилер «Алаш, Хемчик улузу арай оваарымча чок, турамык хейлер болгаяан» — деп, түңнээш, Москваның аалчылар бажыңынга идиктерин чидирип алырга, Дуся деп кадай-кыс канчаар эккеп бергенин сактып, «Сен база... Мен база» — дижип суглук чок хөөрежип органнар.

Оон ам аңчывыс эштериниң идик-хевин шинчилей көргүлөөн. Улуг кижини хээлиг куу галстук халаңнаткан, хүрең хейленниг, ак хөрөктөөштиг, сыгыгларлыг көк чычыы чүвүрүнүң хончулары кажыктааштарың мүн-не дуглап турар. «Халагым, күжүр доңа берзе, кижээ бала-чываа халдаар» — дээш, аңчы душ чажырнып, одаан чүшкүргөш туруп берген. Дараазында аңчы эжин көргөш, ооң баары ажып, карааның чажы бүлдөш дээн. Чүл дээрге, ол чолаачыны чанагаштап, ооң идик-хевин кедип алган, тоор-даа чүвө чок, доорбаш кырында хөөрөп олурган.

Күжүр аңчы ачы-буянын халдадып, кара пашта шайы-биле демгилерин чылыктырып алгаш, сүрээдей аарак аңнаарда кайылап, канчаар чоруурун, кандыг янзылыг болурун чугаалап берген. Эштери ону херекке-даа албайн, көзөрлөөш чыдып бергеннер.

Тайга-таңдыны аалзынып өөренип калган, чуду-кара аңчывыс демгилери одагга ооргаланып чыдып алырының мурнунда база бир кичээл эрттирген.

— Ам удавас даң адар болгай. Мен бо өзенни өрү үнгөш, кедээр Хээ-Даштар ындында меңгилер чоогунга баар мен. Дал дүъште аңаа ужуражыр бис. Уш-баш аарый берзе, шайыңар ол — кара пашта — деп чагый аарак чугаалааш, кол аңчы дүн караңгызынче шымны берген.

Ол ам сарыг каъттарны кежилдир кылаштааш, сирт кырынга ынаар-мынаар хараттымышаан, хатчыл мөөрүктерге

үвүп келген. Хаялар аразындан дураннап көөргө, хем ол чарыы меңгилер баарында кезек сыыннар таваар оъттап чорраан. Ооң бетинде, арга кыдыында адыг ышкаш өпөгөр хүрөң чүве андааштанып чыткан. «Сүлде-ле бо, кандыг кончуг өзүп көвүдээн аң-мең боор. Келген-не кижичи бүрүзүңгө боларны шилип боолап берип турар чүве болза, Оран-Таңды килеңнеп, бо кижичи ат болгай». Ум дарый, дуу дарый, дари сухаа!» — дээр аразында чоогунда элик огура каапкан. Ашак сырбаш дээш, боозун ышкынып алган. Хензигийне ол дааштан соруг черге кужур чылгап чыткан делбигир кара буур тура халааш, бо эшкедедип келген. Аңчы сынын хөндүрүп шоңгу азы чагы ышкаш апарган.

— Ку-у-уг, ку-уу-уг! Хая-Даш, хорум-коңгулче шуравайн тарады маңнажы бериңер! — дээш, үш улай өөрү дааштапкан.

Ынчап турда, үе шыыгайнып, талыйып барган. Өзен бажы деспилдирге өөрүн манап, сеткили ханган, таваар таакпылап орган.

Канчангаш-ла көрүптер дээрге, ушкаштыг ийи кижичи теве мөгөннери дег, ол-бо талаларынче халбаңайнып, дөштү өрү чүткүдүп кел чораан. «Өршээ дадайым, бо чүү апарды, дургун-чакпыл, оор-хулиган улус эвес ыйнаан» — дээш, ашак дүрген-не боозун сегирип алгаш, оозунуң дуранын өттүр ылавылап көрүп чыткан. Баштай кес хараалга Сандак ирейниң хоор аъды кызаш дээн, ооң соонда куспактажып алган кижилерниң шуушкак баштары бүлөрөш кынган. Кадыр хаялардыг черге аът угбайн буруп туруп бээрге, кайызы-даа дүшпөс, чүглө буттары караңнаар. Аңчы карактары шылагыже көрүп-ле чыткан... «Оок халак, мээң демги аңчы эштерим-даа ышкаш, кандаай чоор. Мурнунда кижиниң хажыызында дорт сунуң алган, оң холунда халаңайнып чоруур борбак кара ол чүзү дээр силер. Долгап-долгап дүндүүштей октаптар, частыр чөпсөк эвес дешпе. Канчап билир, мынаар хая артынче чылып аар чүвемни. Ам четтигер ирги мен бе, але? Бурган өршээ, багай чүве ырак-ла чорзунам. Па, сөөгүм сирилеп канчаары ол... Черле ынчаш, кижилерниң аянын көөргө, тайбың-даа хире ышкаш. Азы мени кара кылдыр боолазын дээш караңнадып алган чорууру ол чоор бе. Албыстай берген эвес кижичи, кижилерже боону канчап анныр боор, эштерим» — деп ашактың бажы ыжып, пат болган.

Карак-ла бо, чоокчулап келзе-ле, ында-бирек аңчылар. Мурнунда улуг дарга аъттың челинден, чаңгыс холдап так сирбектенип алган, аңчының тудалыг кара пажын оранчок хажыызында борбаңнадып чораан. А хокпалдайда кижиниң

куспаа чештинмээн, ол-ла хевээр муңгаш-дын-биле аьдыс башкарып бо элеңнедин келгеннер.

— Ма, ашак, тут! Шай эскелдивис. Боо даажы дыңнап кааш, ында бир аалдан аьт ачылап мунупкаш, халдып келген-дивис бо. Олча-омак-даа баш ажыг деп билдивис. Че, мынчап кылая берген орбайн, барып көргүзүп көрөм, өңүк!

— Кыжыраан ышкаш, ындыг чүвең кайда боор. Согур ашак чазып алдым ышкакжыл.

— Чүү деп че? Таан-даа, канчап ындыг боор чүвел, уё — дээш, мешдек дарганың ужазы хаварып калган хевирлиг, доңгайып алгаш ыт чок чыткан. Соңнап келген аңчылар чорук чогуваан дээрзин ылап билгеш: «Чоп кончуг хоранныг чоор. Кежээки оदारларны барып көрүпкеш келээл, бооң каям» — дишкеш, хая көрнүп каап, баалыкты ажыр базып чорупканнар. Аңчы човаанындан ам кээп баар-базар чер тылпайн, сагыш-сеткили куюмнап, аьт өртей тыртып кааш, оон ам от салып чыдар аразында боо «чык-дарс» дээш, чаңгы даажы хемнер баштап коогайнып чоруй барган.

Аңчы демги хоор аьтгы муна каапкаш, хая-дашты козурадыр, кара чырааларны ажа халытнышаан, эштериниң соондан кылайтып келген. Тыныжын арай боорда тыртып алган.

— Кылаштажып орувуста, дөө ол арым кыдыындан бөрү үне халып келди. Боолаарывыска сыйт дээш, шырыштар иштинче белдиреңейнип кире берди. Дириг бооп база чадава, ынаар баарындан сезингеш, силерни манап турганывыс бо.

— Улуг чүве-дир бе, ынчаш?

— Дендии улуг, аскыр чүве хевирлиг, диштери суг шаараш, кижиниң куйгазы адыш дээр.

Үш кончуг аңчылар боозун мурнунга хөлдей тудуп алгаш, бүрүлөр кырында хүрең дамдыларны чидирбейн истеп чоруурга, бөрүзү хос чудуктар адаанда тырлы берген бо чыткан.

Улуг аңчы эштерин «Аңаа чыдып калыңар» деп холу-биле имнеп, чодур дыт артындан харап келгеш, алгырышкан.

— Сусаарурс, мойнунда баглыг Сандак кадарчының ыды ышкакжыл. Мал эдерип келген амытанны даялап алган-дыр силер, күжүр даргаларым!...

— Болган бот, бойлаан ат!...

— Хай-бачыгтыг, боолава деп турумда-ла, чүге бооладың. Ол-дур ам.

Аңчыларывыстың эп-найыралды хөлчок ышкаш апарган, хүрүлежип-хүрүлежип, бар-чок акша-тегеринин чыып, карманнарын кактап эгелээн. Оларны ам бюро, совхоз баштаар чери, чон, Сандак ирей манап турар.

Анай-оол Булак

ЧАРГЫЛЫГ ЧАЙ...

Бодунун дугайымда барымдаалыг тоожу

Бо бичии барымдаалыг тоожунуң кол маадыры чырык чер кырында бодунуң үезинде чурттап турар дириг кижин. Ооң алыс боду биче-буурай тыва чонунуң дүлүштер омаандан үнген. Тускай мергежили — журналист. Ук профессионал тускай мергежилди ол анаа-ла, парлалга ажылдакчыларының аайы-биле ёзу барымдаалап эдилээн эвес, а бүгү совет социалистиг күрүнениң ол профессионал ажылдакчыларының Эвелилиниң чиңгине кежигүнү.

Ам боду бежен харның бедиин шагда-ла бүзүрелдиг тепкеш, угаан-сарыыл, күш-дамыр талазы-биле бүрүн чедишкен үезинде келген, ук бедик атты үжен чылдың нүүрүнде чонунга төлептиг, арыг шынчы, хүн бүрүде ёзулуг хөй адырлыг чогаадыкчы, чаныш-сыныш чок буруңгаар изиг чүткүлдүг бараан болушкуну-биле бадыткап чоруур дээрзин ооң дугайында бо таваар, бодамчалыг тоожулал бадыткалдыг барымдааларга херечилей бээр боор, чүге дээрге хүндүскү ниити билиг школазынга үстүкү классчы оолак тургаш-ла, «тускай мергежилиңер чүү ирги?!» деп, шаштырыглыг айтырыгга Владимир Ильич Ульянов (Ленин): «журналист» деп чоргаар харыылаанын ол эпти-ле бодап, ындыг кижин болуп алып дээш уйгу-дыш чок күзеп бодап, бодун аңаа белеткеп чораан.

Ооң алыс бүдүжүнде дудуу, четпес чүве чок, бүдүн-бүрүн бүдүштүг эр.

Маңаа бир чугула немеп каар чүве болза, ооң өг-бүлезиниң дугайы. Чүге дээрге назы-хары чедишкен кандыг-даа кижин бодунуң нация чонунуң аразынга, күрүнезинге, ниитилелинге кайы-даа шагда өг-бүлезинден ужукталыр, ажы-төл салгакчы чок кижин оларга ындыг-ла улуг үне чок: чырык чер кырынга салгал дамчыыр амыдырал-чуртталганың шыңгыы негелдези ындыг.

Ындыг болганда, ол бирги негелде. Ооң кадайы күрүнениң, ооң төрөөн Тыва республиказының санитар-эпидемиология станциязының онза айыылдыг аарыглар килдизинде лаборант, санитар-фельдшер ортумак тускай эртемниг. Өг-бүлениң үш кыс уругларының улуу авазының изин истеп, Новосибирск хоорайга эмчи училищези дооскаш, республика

эмнелгезиниң реанимация салбырында кезер эмчи сестразы болуп ажылдай берген, оон бичиилери амдыызында студент, сургуул кыстар.

Ынчанмыже, маадырның ады кымыл? деп, дорт, чиге, оюспайн айтырар эргелиг бис. Ооң чоғум адын кым-даа деп болур-ла ыйнаан. Ында улуг утка, ужур бар бе ынчаш?! Ооң төрөөн ада-иезиниң ону анай-кара чажындан Ай-оол азы Аныяк деп чассыдып, эргеледип адап чорааннары дег, Ай-оол Түлүш-даа болур-ла ыйнаан. Дүк-түмөн кижилерниң аразынга дың чаңгыс кижиниң тодаргай ат-сывы бистиң дошкун үевисте улуг демек болбас-даа ыйнаан. Кижки кижки хирезинде. Ынаар ынчачап чоруур-ла ыйнаан. Ооң ады, боду кымга хамаан...

Кол-ла чүве — ооң бүрүн-бүдүн хамааты мезү-шынарлык, эртем-билиглиг, кымга-даа чалынмас, чашпывас, көгүтпес, күткүтпес, бот-тускайлаң кижки болурунда болгай аан. Аңаа чаңгыс төңчү үнелел — амыдырал-чуртталганың нарын, берге байдалдарында ооң канчаар хөдөлип билири-ле ылап болгай.

Ол, шынап-ла, ындыг. Ону кым маргыжарыл...

Бир муң тос чүс тозан чылдың сес айы чаа-ла ортан кирип, күстүң соок тыныжы эртен, кежээ шынааларже киир тыртып, хову-шөлдерниң, арга-арыгларның, шынааларның чиңгир ногаан өңнерин изиг хүнге быжыр шонуктуруп, саргалдыр өң киирип чыдар апарган.

Ай-оол Түлүш «Шын» солун редакциязының улус ажыл-агый килдизинде бир корреспондент эжи-биле кады Каа-Хем районнуң Кызыл коорайга чоок «Совет Тыва», «Буруңгаар» совхозтарының тараажыларынга, ногаажыларынга, малчын-нарынга чаңгыс-ла хүн иштинде сургакчылап чорааш. черле ынчаар кызып ажылдап өөрөнгөн чаңчылы-биле үн бижидер аппарадынга барык ийи шак ажыг интервьюлер бижидип ап, багай эвес соруктуг болган.

Даартазында эртен ол ажылынче эртежик, сеткили сергек чоруп орган. Ол сес айның 16-ның хүнү. Онзагай, дүвүрээзинниг чүве аңаа чаяваан-даа ышкаш болган. Өске хүннер-биле демей, ындыг серинзимээр эрте күскү хүнчүгөш турган. Хоорай автобузунга чорааш-даа, ол өске улус-биле сөс карышпаан.

Тыва радио бажыңының ийи дугаар каъдында ажылдаар ерээлинче чаданы өрү кылаштап үнүп олурда, тыва дылга эр диктор эжи уткуй бадып ора, ооң-биле мендилешкеш:

— «Тувинская правда» солуннуң редактору Богдановский бир кижки эдертип алган дүүн эртен маа келгеш, сени дилеп, даргаларга кирип, хөлчөк шуугаазын үндүрүп турган

дидилер, эш. Мен ынчаарда маңаа чок турган мен, та чүнү ынчап турган улус, орта черле билбедим, сонуургавадым-даа ийин, эш-өөр ам сээ чугаалай-ла бээрлер боор — дээш, адакы каътче дүжүп бады барган.

Түлүш ооң үнү снза дүвүрээзин мок, биеэгизи дег, оожум, топтуг болурга, чүү болган чоор деп ол хенертен иштинде дүвүрөп бодаза-даа, ол дораан сеткил-сагыжы оожургап, херекке албаан, чүгө дээрге ооң буруу кылыпкан чүвези чок.

Ажылдаар ерээлинге кирип келгеш, улус ажыл-агый редакциясында кады корреспондентилеп ажылдап турар эштери-биле мендилежип, аар-саар чүвөлөр дугайында каш сөс солушса-даа, олар база аңаа ындыг-мындыг чүвөлөр дугайында сөс ыттавааннар.

Ынчанмыже, редакцияның ажылы ындыг. Долгандыр амыдыралда, ырак, чоокта, бүгү чуртта, харын-даа делегейде болуп турар болушкуннарның ужу-кыды парлалга, телевидение, радио дамчыштыр аңаа баштай дыңналып кээп, ында ажылдап турар кижилерниң сеткил-сагыжын хөлзедип, өөртүп, муңгарадып, сагыш човадып, амыдыралды доюлдуруп, шапкын Улуг-Хемниң ужары дег, саарыгландырып, хайныктырып-ла турар.

Ынчангаш ында чогаалдыкчы ажылдакчыларның долгандыр амыдыралдан көргөн, билген чүүлдери кончуг хөй, янзы-бүрү. Ынчанмыже, олар үк хайымның кайы бир тодаргай болушкуннарынга боттарының хамаарылгазын, үнелелин чогулмчалы-биле көргүзүп, чонга дыңнадып бижиир, чугаалаар боордан башка, боттарының кижилерниң бүрүзүнүң сеткил-сагыжының чүүл-бүрү хайныгышкыннарын оожургадып, хөмчээлинге быжыг тудуп, аай-баш чок сула салбас, артык хөй сөс-домак эттинмес чаңчылдыг. Хүлээлгези ындыг.

Түлүш дүүнүг кассеталарынга бижиткен чүүлдерин чара бижидеринге белеткеп турда, эртенгиниң тос шак ажа дүжүп, ажыл хуну изиг түлүк эгелей берген.

Ону кым-даа хөлзөтпөөн. Ажылын уламчылап турган. Ынчанмыже ол хуннун дүштеки чем соонда, ажыл шагы адакталып, дөрт шак чедип турда, радионун шупту чогаалдыкчы ажылдакчыларын оралакчы дарганың өрээлинге чыгырын чарлаан мындыг. Түлүштүн аңаа озал чок келирин ооң бодунга дыңнаткан.

Ында ужур-ла бар. Бертенги дамчыыр чугааның уржуу ол-ла боор деп Түлүш ылап билген, ынчалза-даа сүрээдевөөн, ындыг үндезин аңаа чок дег.

Олар шупту чыгып келгенде, партия обкомунун идео-

логия ажылының талазы-биле секретары кыска чүве чугаалаан:

— Силерни чыып алган ужуровус мындыг чүве-дир бо, эштер. Бистиң республиканың Дээди Соведи, эрге-хоойлу органнары бисте кем-херек үүлгедишкиннериниң өзүп турарын барымдаалааш, ол байдалды чогулчударының аргаларын дилеп, чоннуң, номчукчуларның, радио дыннакчыларының, телекөрүкчүлерниң санал-оналын илередип, парлалга органнарыңче, харын-даа удуртукчу ажылдакчыларже-даа болза телефон дамчыштыр дыңнадып, харын-даа боттары-даа болза кайы-даа албан черинге чедип келгилээш, саналдарын, сүмелерин чугаалап бээрин парлалга дамчыштыр чарлааны шынныг чүве.

Ону ажыглаан боор силер... Силерден бөлүк чогаадкчы ажылдакчылар ат салгаш, Дээди Советче санал-кыйгырыг бижип кириптерге, ооң бижик кагар машинага чара парлаан бир хоолгазы почта дамчаан чагаа-биле «Тувинская правда» солуннуң редакциязынга чеде бээрге, эш Богдановский ону ажыглап, роторга хей кезек кылдыр парлааш, шуугаазын үндүрүп келген-дир бо...

Ында национал айтырынга хамаарышкан чүүлдерни кончуг чидии, дорту-биле, ажык-чарлыг тургузупкан-дыр силер, ону ынчаар эвес, а шала чымчак, дипломаттыг арга-биле тургузар турган-дыр ийин. Ынчангаш, бо айтырыг амгы үеде кончуг кидин түлүк дүшкүүрленип турда, чалбырааш бооп хөрлээлей берген-дир бо. Харын-даа, кем-херек үүлгедишкени хевирлиг апарган-дыр бо. Кым эгеледи, чүнү канчаар бис, саналдап көрүңерем...

Айтырыг хенертен ынчаар чидиг тургустунуп келирге, ажылдакчылар боданып, ызыртынгаш олурупканнар.

Ук күрүне комитединиң даргазы ынчаарда эмнелгеге аарып чыткан. Ооң радио дамчыдылгаларының талазы-биле оралакчызы аймаараан ажылдакчылардан чугаа үндүрерин кордааш чазамыктаан:

— Бодум хуумда бодап орган болдур мен ийин. Ында ындыг чөрүлдээлиг уткалыг чүвелер бар чорду харын. Ынчангаш ат салбааным шын. Эш Түлүшке ол дугайын сагындырган мен. Кижиниң эрге-шөлээзиниң дугайында Каттышкан Нациялар Организациязының Делегей декларациязын номчаан ийик силер бе деп, оон ылавылаан мен. Номчаан мен дээш турар кижилер болган...

Маанг элээн үр, шыланчыг, эпчок апаарга, Түлүш дидим туруп келгеш, шын сеткилин илереткен:

— Ол санал-кыйгырыгны мындыг бедик деңнелге чедир көдүрүп келгениңер дээш четтирдим, эш секретарь. Хамык ужур, хамык буруу менде болдур ийин. Ооң кол автору мен кижиги мен. Баштай ону чаңгыс бодум адымга бижээш, Дээди Советтиң Президиумунга киирген мен. Кичээнгейлиг номчааш, хүлээп алган дарга ында бар чүве. Ооң бижик кагар машинага чара парлаан бир хоолгазын бодумга арттырып алгаш, ону кады ажылдап турар эш-өөрүмге көргүзөримге, хөйүнүң санынга машинага база катап парлап эккел, бис база аттарывыс салып берээл деп, бир эжим сүмө каткан. Хөйүнүң санында ол хоолга ынчаар тыптып келген чүве-дир ийин. Чогум ында ССРЭ Конституциязынга шуут удур чүве чок. Аашкынай... Чүге дээрге, ону баштай дуржулгалыг юрист эштер номчуп көргөш, соңгукчу кижиги сээң бодунуң анаа саналың ышкажыл, ам ажык-чарлыг үеде кижиги бүрүзү харыыны кандыг-даа дээди күрүне органындан ап болур аргалыг апарган болгай. Кижиги буруудаар чүве ол эвес-тир. Ында кандыг-даа чидиг чөрүлдээлиг айтырыгны тургузуп, аңаа киирген санал-айтырыглар анаа ындыг, хүн бүрүдө шийтпирлеп болур дузалал айтырыглар ышкажыл деп сүмө катканнар болгай. Оларның аразында Афганистан Республикага кончук дошкун чылдарда шериг албаны эртирип турган чуртажым, школага чаңгыс классчы эжим, подполковник Монгуш безин бар...

Хуралга олурган ажылдакчылар аразынга кезек үеде ай-дедир, бирде киткеп, бирде чавырлып тургулаан «аткылажыышкынар» болган соонда, дүүн хүнден бээр чүгле чаңгыс хонок эрткен-дир, ол ёралыг санал-кыйгырыг хоолгазын редактор Богдановскийден автор боду дедир ап алзын, ооң ындыг бүрүн эргези бар деп, хурал түңнээк.

Олар тарай берген соонда дораан-на Түлүш ол солун чериниң турар парлалга бажыңыга чедип кээрге, Богдановский ажыл шагы төнгелекте-ле бажыңынче дыштанып чана берген болган.

Ай-оол ооң улуг-чаагай бодун ырактан көөр боордан башка, чогуум чоок. кады ажылдавайн турар болганындан ооң кандыг аажы-чаңныын орта билбес-даа. Ооң бажыңының, телефонунуң дугаарын кады ажылдап турар ажылдакчылардан каш-даа кижиден айтырарга, орта билбес болгулаан, телефон дептерин тып алгаш, ооң бажыңынче долгаарга, харыы кыска болган:

— Мээң ону дамчыдып бергеним «Советская Россия» солунуң корреспондентизи Щеголев берген Москваже ужул чоруй барган.

— Мээн, автор кижиниң, чөпшээрели чокка ону дамчы-
дар эргелиг турган силер бе?! Ону чүгле тыва солунга, Тыва
иштинде номчукчуларга бижээн чүве болгай...

Харыы чок.

Кандыг кончуг далашкан ажылдакчы эштер чүве ийик,
оларны октуг боолуг дээрбечилер кыңчыктырбайн сүрүп чо-
раан чүве дег. Оон бээр үш-ле хонганда, «Советская Россия»
солуннуң сес айның 18-те үнген дугаарынга «Халдаашкынга
удурланышкын чок» деп улуг кара үжүктөрлиг эге-биле
парлаан, А. Щеголевтиң ат салган, Тывада кем-херек үүлге-
дннншкннериниң дугайында допчулал чүүлүнүң түңнел
кезээнге Түлүштүң эгелеп каан ол санал-кыйгырыындан ында
тодаргай бижээн, амыдыралда херек кырында бооп турар,
кандыг-даа маргылдаа чок бадыткалдыг барымдааларга эртем-
ёзузу-биле үндөзилээн чүүлдерни сагыштыы-биле киирбейн,
акка адып каапкаш, оларга даянып тургаш үндүрген төнчү
түңнелдерни хажыдыр парлап, авторларны буруудаткан
тайылбыр кылгаш, ында безин көргүскен сан-чурагайлары-
биле ук редакция чери бодун боду бүгү делегей номчукчула-
рынга сойгаладып алган, чүге дээрге кайы-бир нация чоннуң
шаг-шаандан бээр турум чурттап турар девискээринге өске
черден көжүп келген кижилер чеден хуу чедир колдай бээр
болза, ол дээрге юриспруденция дылы-биле илередирге,
«оожум эжелел» деп тайылбырлаар.

Ол одуруглар бо-дур:

«...Амгы болуушкуннар ол чүүлдерни чүгле күштелди-
рип турар. Катаптаарындан кортпас мен: ол дээрге довурак-
тыг сутга балык тудар күзелдиг кижилерге ажыктыг. Ындыг
чүткүлдерниң үезиңде прокуратура чүгле алды херектерни
национал чөрүлдээлер өөскүткен дээш көргени элдептиг.
Ындызыындан националистер» чаштынмайн-даа, хурал-суг-
лааларга ажыы-биле чугаалажып, чөңгээлиг хуудустарны
тарадып, кыйгырыгларны чогаадып турары элдептиг эвес.

Мээн холумда тус черниң солун редакцияларынга ажыы-
биле эккелгеш, парлаарын негээн ындыг хевирлиг чүүл бо-
дур. Ооң адын «Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатта-
рынга Тываның телерадиокүркөмунуң журналистериниң
Кыйгырыы» деп адааш, каш кижн ат салган. Ооң эге чүүлү-
ге, олар: «Хөй санныг орус дылдыг кижилер тус черниң
эвээш санныг чонунуң аразынга колдай бээр болза, ооң өзүп
орар салгалынга кончуг багай салдарлыг» деп, дорт медег-
лээннер. (Тайылбыр кылдыр: Бүгү-Эвилелдиң сөөлгү чизезин
ёзугаар алырга, Тыва АССР-де чоннуң 64,3 хуузу тывалар,

32 хуузу орустар, 3,7 хуузу өске нация кижилер бооп турар).

Эфирниң тайылбырлакчылары чүнү негеп турарларыл ынчаш? Дараазында чүүлдерни хоойлу ёзугаар тургузар:

а) Тываның бүгү девискээринге тус черниң чонунга чуртталга шөлү бээрин болгаш ажылга тургузарын бирги чергелиг болгаш артык эргелиг кылдыр көөр;

б) өске бүгү националдарның төлээлеринге Тыва АССР-ниң хамаатызы болурунга шынчызының даңгыраан хүлээдин көөр;

в) Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составына эки тура-биле каттышкан үези 1944 чылдың октябрь айның 11-ниң соонда республиканың девискээринге төрүттүнген бүгү орус дылдыг чурттакчыларга оларның боттарының төөгүдөн бээр төрүттүнген чери — Россияже — эки тура-биле эглирин көөр;

г) улус депутаттарының Кызыл хоорай Советинге соңгулдаларны хоорайның эвес, а соңгутканнарның үштүң ийи кезинден эвээш эвези тус черниң тыва чондан үнген болгаш ындыг националдыг болур кылдыр бүгү республиканың девискээринден чорудар».

Ында кончуг муңгаранчыг чүве болза, ол негелде кижилерниң өөредилгезиниң четпезинден караңгы-бүдүүлүк, бижик билбес арткан кижилерни эвес, а угаан-сарыылдыг, мөңгө эки чүүлдерни непередир ужурлуг албан хаакчыл кижилерниң төлээлеринден үнгени бооп турар...»

УК САНАЛ-КЫЙГЫРЫГНЫҢ КАНДЫГ-ДАА ӨСКЕРИЛГЕ, ХАЖЫДЫШКЫН ЧОК ДОЛУ СӨЗҮ МЫНДЫГ:

«Тыва Совет социалистиг Республиканың Дээди Советиниң улус депутаттары, силерден идегеп дилээрим болза, мээң бо силерге кыйгырымда киирген саналдарны амыдыралга боттандыраарыңа дузалаарыңарны диледим, чүгө дээрге, чырык чер кырынга амыдырап чурттаарыңа кандыг-даа нация кижиге бир дугаарында чурттаар чер болгаш ажыл эң-не чугула херек деп санап турар мен. Мээң ындыг бүзүрелим чүгле мээң бодумнуң амы-хууда бот-тогдунган, өрү көрдүнген сеткил-сагыш хайныгышкынынга үндезилеттинген эвес, а бистиң ниитилеливистиң амгы үе-чадада ниитилел-политиктиг хөгжүлдезиниң кризистиг байдалының кадыг-дошкун боттуг болушкуннарынга үндезилеттинген болгаш Совет социалистиг күрүнениң үндезилекчизи Владимир Ильич Ульянов (Ле-

нинниң) үндезилеп тургускан ССРЭ-ниң хоойлужудулга үндезиннеринге карышпайн турар деп билип турар мен.

Эртем ёзугаар санаанындан алырга, Тыва АССР-ниң девискээри чөгөнчиг бичии, чүгле 171 муң дөрбөлчин километр бедик даг девискээрлиг, кончуг дошкун агаар-бойдустуг, соң девискээринге кедээ ажыл-агый культураларының кандыг-даа магадылалдыг дүжүдүн естүрүп алыр аргазы чок, сөөлгү каш он чылдарның иштинде кедээ ажыл-агыйның тараа культураларының бир газындан ортумаа-биле чөгөнчиг бичии, 6—7 центнер дүжүттү естүрүп ап келген улуг эвес чер ажылының баазазынга кызыгаарлыг, көшкүн мал ажылын хөгжүдүп болур бичии чурт бооп турар.

Ол бичии чер болгаш мал ажылының бүдүрүп үндүрүп турар бүгү продукциязы ооң девискээри Азия диптиң төвүнде даглыг, кадыг-дошкун агаар-бойдустуг черге хөй чүс чылдарның иштинде көшкүн амыдыралдыг чурттап келген, ССРЭ-ниң Күрстатистика эргелелиниң чизе ёзугаар санаан 206 муң кижии санныг үндезин чурттакчылары — эвээш санныг тываларны безин хандыраарына мөлдүк-калдык өй бооп турар.

Амгы үениң амыдырал-чуртталгазының ындыг берге байдалдарына сөөк-язы ылгаар чорук тыптып кээр дээрзин, чижээ, Арменияга, Азербайджанга, Узбекистанга (Фергана), Грузияга болгаш өске-даа черлерге үймээннер бадыткап турар.

Чүге дээрге хөй санныг орус дылдыг кижилер тус черниң эвээш санныг чонуңуң аразына колдай бээрге, ооң өзүп орав салгалына кончуг багай салдарлыг, амгы үеде Тывада безин ол колдаашкын бир чүс муң ажыг кижии четкен.

А бир эвес шупту 145 миллион кижии орус чоннуң бир миллион хире кижизи безин Тыва ышкаш ындыг бичии девискээрлиг чуртка колдай бээр болза, тывалар ышкаш эвээш санныг чонга ол кандыг бүгү-ниити халап болурун бодаары безин берге.

Бистиң республикада үлетпүр бүдүрүлге, улус ажыл-агый, чуртталга тудугларын долгандыр турар бойдус хүрээ-лелиниң эртемге үндезилээн болгаш чайгаар болур экология негелделерин ёзугаар бүрүткээшкинин (паспортизациязын) кылып эгелээн Күрүнениң бойдус камгалал комитединиң санап турарын ёзугаар алырга, Тыва АССР-ниң үндезин чурттакчылары 206 муң кижии тываларның чээрби четпес хуузу күрүне негелделеринге дүгжүп турар чуртталга бажыңнарында чурттап турар бооп турар, ол дээрге Кызыл, Шагаан-Арыг, Чадаана, Туран, Ак-Довурак хоорайларда, Хову-

Аксы, Терлиг-Хая ажылчын суурларда чурттап турар тывалар-дыр, а арткан районнар төптөрүндө чуртталга бажың-нарының чээрбиден эвээш хуузу күрүнө негелдезинге дуушкен.

Амгы үениң кижини төрөлгетениниң сайзыралы тывалар бүдүн чон, бүдүн нация болганда, өске чоннар, нациялар-биле дең эргелиг, ооң чурттап эрткен төөгүзүндөн хамаарылга чокка, чогуур байдалдарга чурттаар, хөгжүүр ужурлуг дээрзин шыңгызы-биле негеп келген.

Ынчангаш, бо үстүндө айыткан боттук чүүлдерни барымдаалап көргөш, дараазында чүүлдерни хоойлу ёзугаар доктаадыры эргежок чугула деп саналдап турар мен:

1. Үндезин тыва кижилер Тыва АССР-ниң бүгү девискээринде хоорайларга, ажылчын суурларга, районнар төптөрүнге болгаш көдээ черлерге, оларның ыңай-бээр көжүп чоруп тургулаан үелеринден, республиканың даштыкы девискээрлеринден кажан келгенинден хамаарылга чокка, чуртталга шөлү алырынга болгаш ажылга тургузарынга баштай кирер эргелиг.

2. Тыва АССР-ниң девискээринге оон дашкаар девискээрлерден доктаамал азы түр чурттаар, ажылдаар дээш келген өске нацияның кижилеринге тус черниң үндезин чурттакчы чонунуң национал культуразын, аажы-чаңчылдарын үнелеп көөр, ол черниң долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң байлаанга камналгалыг болур болгаш ооң чурттакчы чонунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ак-сеткилдиг киржир сорулгалыг Тыва Автономнуг Совет социалистиг Республиканың хамаатызы болурунга шынчызының даңгыраан хүлээп алырын доктаадыр.

3. Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттыжып кирген 1944 чылдың октябрь 11-ден эгелзэн төөгүлүг үе-чаданың соонда төрүттүнген үндезин чурттакчы эвес орус дылдыг чурттакчыларны Тыва АССР-ниң үндезин чурттакчылары болурун барымдаалавас, ынчангаш олар «өске нацияларның кандыг-даа янзылыг национализмиден артык онза айыылдыг улуг империяжы бодалдын көргүспейн» (бо сөстөрүни совет социолог-эртемден А. Медведтин Тайбың камгалалының Совет комитетиниң «XX век и мир» деп хуудузуна парлаан «Россияның шийтпирлээр өйү келген айтырыглары» деп эгелиг чүүлүндөн алган, № 10, 1989 чыл, 28—32 арыннарда), боттарының эки туразы-биле оларның төөгүлүг төрөөн чурту — Россияже эеп чанып болурун боттары медереп билири чугула, чүге дээрге РСФСР-ниң

улус депутаттарының бирги съездизи ооң девискээринде, Россияның ортаақы дилиндээнде оларның боттарының-на кагташ чоруткулаан бир чүс муң ажыг улуг болгаш бичии көдээ суурлар ажык чок кагдынгылаан дээрзин бүзүрелдиг бадыткаанын ам бүгү делегейниң чону билир, амгы үеде Россияның национал девискээрлеринден дашкаар алдан ажыг миллион орус кижилер тарап чурттай бергилээн (Бо сан-чурагайларны СССР-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң 1990 чылдын июль 21-де үнген, № 166 «Комсомольская правда» солунга парлаан «Үстүнден көөрге...» деп эгелиг интервьюсундан алган), ынчангаш ынча хөй санныг орус кижилер бистиң чуртувустуң девискээр талазы-биле кызыы национал бот-тускайлаң күрүне тургузууларына колдап, ында үндезин чурттакчыларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге чөрүлдээлиг байдалдарны тургузуп, кем-херек үүлгедириниң өөскүүрүнге чылдактарны тургузуп турар.

Ынчангаш, 1990 чылдын май 2-де үнген «Молодёжь Тывы» солунга юрист-эргемден Вячеслав Даржааның:

...организастыг чыылда-биле келген кижилерниң хөй нуруузу Кемерово, Иркутск хоорайларда шагдаа органның адырлып алырын күзээн ажыл кылбас, арагачы, шош-содаачы... кижилер бооп турар.

Хуусаа бетинде чиигелделиг хосталган ол муң-муң кижилер бистиң республиканың индустриязының баштайгы тудугдарын, хоорайларын тудуп тургаш, тус черниң чурттакчыларына кара-бажыңнарга чыткаш өөренип алган багай чүүлдерин дамчыдып берип турганнар» деп бижээни бадыткалдыг.

Чогум-на 60—70 чылдар үезинде Тывага келген ол кижилер бистиң республикага массалыг кем-херек үүлгедиишкининиң өөскүп үнеринге социал хөрсүннү тургускан.

4. Кызыл — Тыва бот-тускайлаң күрүне тургузуунун төп хоорайы, ол тыва чоннуң мөңгө шагда амыдыралы, төөгүзү, культуразы, аажы-чаңчылдары-биле адырылбас тудуш холбашкан.

Ооң сезен муң кижилер чурттакчы чонунуң алдан тос ажыг хуузун орус дылдыг кижилер колдап, тывалар чүгле чээрби дөрт хуузу бооп турарын барымдаалааш, ооң Тыва АССР-ге республика чагыргалыг, онзагай төп туружун хоойлу ёзуугаар быжыглаары чугула, ынчангаш Кызыл хоорайның Советиниң улус депутаттарының соңгудазын Тыва АССР-ниң бүгү девискээринден чорудары болгаш хоорайның күүсекчи комитетиниң кежигүннериниң үштүң ийи кезин болгаш ооң даргазы тыва националдыг кижилер болуру чугула.

Чүглө ол таварылгаларда Тыва республиканың үндезин чурттакчылары — тываларның чогуур чуртталга шөлү болгаш ажыл-биле хандыртынган болур идегели херек кырынга боттанып, Ленинчи национал политиканың принциптери херек кырынга сагыттынган, ооң үндезининге Тыва республиканың бүгү чурттакчы чонунуң аразынга сөөк-язы ылгаар чоруктуң социал-экономиктиг чылдактары кезээ мөңгедө узуткаттынган, кем-херек үүлгедиринге чылдагааннар турбас боор дээрзинге идегеп болур деп саналдап турар мен».

...Шапкын Улуг-Хемниң Кызыл хоорай чоогунга тырылган часкы, күскү чалгылларынга чүүл-бүрү чөвүрээ, озаң, боксактың, довурактыг, хир-чамныг сугнуң көвүктелип, саарлып, бедик сайлыг эриктерге, мөкүлчек инек-даштарга молчурткайындыр хайнып чалгып чыдары ышкаш, элдеп-эзин, чүүл-бүрү дамчыыр чугаа-сооттар хоорай чурттакчыларының ортузунга шак ынчаар тыргын тарааш, кортук кижилерниң чүректерин чидиг кестик бизи-биле чымырадыр домнаан дег, кижилерни дидиредип, сагыш-сеткилин хөлзедип үнген...

Чүге дээрге «Советская Россия» солунга парлаан ол хажыдышкынның чүүлден авторларның чүну чугаалаар дээн күзелиниң ужур-утказы шуут билдинмес чүве болган.

Ол хире чидиг, шаштырыглыг айтырыгларны ынчаар дидим, маргыш чок көдүрүп үндүрүп келген улус оларның үңген дөзүн, чылдагааннарын тайылбырлап чугаалаар ужурлуг болгай аан деп, чөптүг хомайзынган хөөннер ону номчаан угаан-сарыылдыг кижичи бүрүзүнүң бажынга кире дүшке-ни чугаажок боор...

Оон башка, ындыг чүүл-бүрү, аай-дедир чөрүлдээлерлиг чугаа-сооттар өөскүвес ийик.

Ол бачым хүннерде бир катап Тыва телевиденинде тыва дылга диктор херэжең Ай-оолга бодунуң эскеринин мынчаар илереткен:

— Хоорай автобустарынга, кудумчуга, каяа-даа чоруурга, сээң ол чүүлүңнү чүү-даа деп чугаалажып турар боор чүве-дир. Чамдык кижилер амыдыралдан көңгүс бөдүүн, каракка иле көстүп турар эки, багай чүүлдерни безин ылгап билбес, чөгенчиг-ле боор-дур ам... кижичи кайгаар.

Ында база шын уг бар хире. Чүге дээрге тыва чоннуң шугум чазарының мурнууда шыгаар, чугаалаарының мурнунда боданыр деп үлегер сөзүнде ханы утка-ла бар. Чон мурнунга ындыг чидиг айтырыгларны көдүрүп үндүрүп келген улус ону каш катап ылап бодагы дег. Ынчаар бодап турган кижилер эвээш эвес болдур ийин.

Ооң уржуундан Ай-оол Түлүш хоорай иштинге, ажылынга — каяа-даа чоруурга, ооң ынаныштыг, идегелдиг эш-өөрү черле ынчаар чаңчыккан аайы-биле олче дидим. аңаа чоргаарланып, чамдыкта олче шын-на сеткилинден кээргеп көргүнгүлээр, а ооң караанга шала-соора көзүлгөн, эки билбес, орта танывас кижилер оон коргуп, сестип, харын-даа хүртээргеп көрнүр ындыг апарган.

Ында база ужур-ла бар: кижилерниң аразында нарын харылзааларны карыжап, кулажылап хемчээптер ужур кайын турар.

Ынчанмыже ооң иле кылышкан буруу чүвези база чок, ындызындан Ай-оол Түлүш чораан боду ол-ла хевээр оожум, топтуг чаңы, шырайы, бүдүжү-биле дүште чок чоруп турган.

Ол дээрге ооң улуг туразы, дооратан чүве тоовас, эскербес, бодунга сагындырыг, шүгүмчүлөл хүлээп албас хеле-бүдүү, доңгун аажы-чаңы эвес-тир. Совет Чепсектиг Күштерниң эң-не шилиндек кезээ — күрүнениң айыыл чок чоруун камгалаар кызыгаар шериг албанынга ыдыктыг хүлээлгезин багай эвес, үш-ле чылдарының иштинде командылал черинден чээрби ажыг макталдыг халажып келгенин бодаарга, ооң харын-даа дыңнангыр, ээлдек-эвилең, долгандыр турар амыдыралдан хөй чүүлдерни эскерип, хайгаарап билир серемчилелдиг мөзүлүүн бүзүрелдиг бадыткаар.

Ындыг-даа болза, хандыр угаап, бодап, дүүп көөр болза, ооң көдүрүп үндүрүп келген ол санал-кыйгырыында, шынап-ла, ооң бодунуң хан төрөл угу биче-буурай көшкүн чонунуң чаа совет үеде амыдырал-чуртталгазынга үндезин айтырыглар көдүрлүп келгени кандыг-даа маргыш чок: оларны каш, допчу сөстөр-биле тайылбырлап, элдээртип, түңнөп чугаалаары болдунмас, чүге дээрге ол бүдүн күрүнениң, хөй нация чоннуң ниитилел хөгжүлдесинге ханы холбашкан, долгандыр турар агаар-бойдус хүрээлели ышкаш, адыч оюунга, азы эртем-билии чегей, делегейге көрүжү кызыгы, болган, болбаан чок-ла кижя бүрүзүнүң угаан-медерелинге канчап-даа хаара туттунмас чүүлдер-дир. Ынчалза-даа ол билиглерниң ажыт-чажыт чок утказы чаңгыс шынны көргүзөр.

Ынчангаш, оларның дугайын эртем, политика-даа дылдарынга, азы чон аразынга анаа кара чугаа-сооттарга-даа каш янзылыг илередип, тайылбырлап, нептередип, угадып, билиндирип болур болбайн аан, ынчалза-даа оларның ылап ханы утказын илередирирге эртем шинчилелдеринге үндезилээн ханы социологтуг тайылбыр херек.

Ындыг болзак, Түлүштүң, назы-хары, угаан-медерели

чедишкен эр кижиниң идегели, бүзүрели чаңгыс: кайы-даа шагда, кандыг-даа үеде аңаа ооң чону чоорган, хөйү хөйлең, ие-төрөөн чурту эргим, ынак, ыдыктыг. Олары дээш арын-нүүрүн, амы-тынын өргүүрүндөн ол ынай-даа чажам дивес, кезээде белен...

Сес айның ол сараалыг он сестиниң хүнүндөн эгелээш, ону-даа, ооң сарыннанган бодалдарың деткипкен эш-өөрүн-даа оларның ажылынга хамаарышкан улуг, биче дарга-бошккалары дажыглап шаанга кире бергеннер.

Оларны база билип болур. Чүге дээрге таптаашкын үези дээр ол каш он чылдарның иштинде оларның угаан-медерелинге сиңе берген күрүне ажыл-чорудулгазының уг-шии, сүр-күжү-даа ындыг турган. Үстүүртен айтышкын болурга, ону дыңнангыр сагыыр, а херек кырында амыдыралдан чогулмачылыг хайгаарал, түңнел кылбас, улуг-даа, бичии-даа эрге-дужаалдыг удуртукчу ажылдакчы кижилерниң бот-идепкейи, чогаадыкчы соруу хөмүрлендир өшкен. Оларның ол турну-гушкундан уштунуп үнер харык-шинээ, хостуг-шөлөөн күзел-чүткүлү-даа хирелиг, амай. Шап ындыг кижилер ыңчаарда күрүне удуртулгазынга хөй турган.

...Эмнелге аарып чыткан Күркомитет даргазының аңаа хенертен дыңнаткан негелдезин ёзугаар Ай-оол Түлүш аңаа баштайгы удаазында тайылбыр база бижээн.

Ооң шаалдазы дораан бүткен.

Даартазында хүннүң кежээликтей, ажыл шагы адакталып турда, Күркомитеттиниң шупту чогаадыкчы болгаш техниктиг ажылдакчыларының «Советская Россия» солунга парлаан ол меге чүүлдү сайгарган ниити хуралын чыылдырган мындыг.

Түлүшке сөс бээрге, ол индирже үнүп келгеш:

— Хүндүлүг эштер! Силер угаан-сарыылдыг кижилер болгай силер. Мени шың билип алырыңарны дилеп турар кижидир мен. Мен бо санал-кыйгырымны парлап алгаш, журналист, юрист эш-өөрүмге сүме кадары-биле көргүзеримге, олар кичээнгейлиг номчуп көргөш, ажырбас чүве-дир, сээң бодунуң, соңгукчу кижиниң, аңаа саналың ышкажыл, ында кижиде буруудадыр чүү боор дээн чүве. Ында ССРЭ Конституциязынга (Үндезин хоойлузунга) удур чүү-даа чок. Ында кирген барымдааларны бистиң амыдыралывыстан кандыг-даа хажы-дышкын чок алган болгаш эртемге үндезилээн түңнелдерни кириген мындыг чүве бо. Бо санал-кыйгырыг болза, «Советская Россия» солунга дыка хажыдып парлаан каш одуруглар эвес, а бижик кагар машинага парлаан шупту беш бүдүн стандарт арын чүве. Ам ону силерниң кичээнгейлиг дыңнап

көөрүңерни диледим — дээш, ол ук беш арын санал-кыйгырыын хуралдың киржикчилеринге чада санай тудуп көргүс-кеш, ыыткыр, тода номчуп бадырыпкан.

Номчулга болуп турда, хөй кижн шыгырт долдур олурупкан делгем зал ишти ылым-чылым, ыыт-дааш чок апарган.

Номчулга шагда доозулган-даа болза, зал ол байдалындан үнүп чадап, хурал даргазы Толстухин кым санал бээрил, эштер деп, каш дагын кыйгырза-даа, хуралдың киржикчилери кезек үеде шуут шыгырт олурупкан, ооң кижн бүрүзү аксында суг пактап алган чүве дег, мырыңай элдеп бооп-тур: чүү дээр боор, бадыткалдыг барымдааларга удур чүве чугаалаар, нүгүл-дур деп бадыткаар аргажок амыдыралда илдең көстүп турар, күрүнениң албан, эртем-шинчилел органиларының сан-чурарайларынга үндезилеттинген, быжыглаттынган чүүл бооп-тур.

Хурал даргазының шымдылаан ыйыдышыкыннарындан огулуг чүве үнмээн. Элээн каш кижилерниң бууккан чеме кыйгыларындан, боттарының амы-хуу амыдырал-чуртталгазынга бүтпээн чүүлдеринге муңчулуушкуннарын илереткен саналдарындан орта сайгарылга болбайн барган.

Айтырыг, шынап-ла, анаа эвес. Нарын, чидиг, эптеш чок черүлдээлерлиг. Амыдырал-чуртталганы чалбырааш от-биле хөрлөөлендир шонуп, хуякталдыр өрттедип турган чүве-биле демей.

Удаамчыраан, шыланчыг, даржыктыг хуралга орта, чаңгыс аай тодаргай түңнел үнмээн, чугаа бүтпээн. А үстүкү черлерден айтышыкын тодаргай болгаш таптаашкын үезиниң аяны-биле чаңгыс аай болгаш сүр-күштүг: авторларны канчап-даа тургаш болза, коллективиниң мурнунга карартып, буруудаткаш, шынныг-даа болза, меге-даа болза, дискек кырынга сөгүртүр...

Ынчангаш, хурал даргазының катап-катап ыйыдышыкынындан актыг чүүлдерни карартып, авторларны буруудаткан саавырны үстүкү черлерге телевилеп чорудар дишкен.

Шынныг чүүлдерге, боттуг амыдыралда херек кырында болуп турар болуушкуннарга канчап удурланып болурул ынчаш?! Чүгле шын-биле туржуп болур. А шын чүве чуртталгада чаңгыс...

Ай-оол Түлүш санал берген ажылдакчыларның бодаалдарын деңзигүүрлеп ораарга, телевидение режиссеру Татьяна Оюннуң:

— Кол авторну баштай шериг корреспондент тургаш, оон халашкаш, республиканың «Шын» солунунга он чыл ажыг, Күркмитеткеге база ол хире ажылдаан чогаадыкчы ажылдак-

чы, дуржулгалыг журналист деп билир мен. Ооң аргумент, фактылары шын Үндезинниг дээрзинге бүзүрээр мен, чүгө дээрге ол чон-биле чугаалажып, ооң аразында чоруп турар кижидир — дээн сөстери өске ажилдакчылардан ылгалдыг, ханы уткалыг болган.

А партия обкомунуң идеология секретарының олче кезе кайгаан хөй кижилерден бужурганып:

— Махровый националист!— деп, орустап кышкырыпкан сөстери Күркомитеттиң делгем, бедик ханалыг акустикалыг залынга чаңгылангаш, чамдык кижилерниң аймааралын, ескедериңиң кайгаашкыннарын көргүскен.

Түлүшке каш түңнел сөс чугаалаарын чөпшээрээрге, ол дидим мынча дээн:

— Кандыг шиитпирни хүлээп алыры силерниң херээр-дир. Санал-кыйгырыымда шынныг Үндезиннер барынга бүзүрээр мен, ынчангаш камгаланыр апаар мен. Мээң ол эргемни кым-даа казып шыдавас...

Ажык-чар, демократия үезинде хамааты кижиниң эргешөлээзин ынчаар холгаарлап турарынга Ай-оол Түлүш удурланып, бодунуң соңгулда округунга бадылаашкынынга киришкен Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутады эш Бичелдейге бижимел хомудалын киирер ужурга тава-рышкан.

Угаан-сарыылдыг кижиди амытан хамаан чок, думчукка тулуп, айбыл-халап ооң амы-тынынга кыжанып келгенде, өлдириг мал-маган, аң-мең безин ындыг, оон уштунуп үнериниң аргазын дилээр.

Ооң долу сөзү бо-дур:

«Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаттарынга кыйгырыымны эге баштай 1990 чылдың июнь 21-де, эртенгиниң он шакта Дээди Советтиң Президиумунга эш Кууларга хүлээдиң берген кижиди мен.

Ооң хоолгазын чагаа хавынга суккаш, почта дамчыштыр август 8-те эртен «Тувинская правда» солуннуң редакциязынче чүглө Тыва АССР-ниң девискээринге парлап тарадыр кылдыр чорудупкан мен.

Ук солуннуң редактору эш А. Г. Богдановский 1990 чылдың август 15-те өңчүк-чөңгээлиг күткүүшкүн кылып, «Советская Россия» солуннуң корреспондентизи эш А. Щеголевке дамчыдып бээрге, ол ону «Советская Россия» солуннуң 1990 чылдың август 18-те үнген 194 дугаарынга авторнуң чөпшээрели чокка, ооң күзелинге чөрүштүр, дыка хажыдып парлаан.

Кыйгырыгда бар тодаргай факт-барымдааларны хажыткан ол чүүл журналист авторнуң адын чүгле бүгү Совет Эвелидиниң эвес, ооң иштинде Тыва АССР-ниң, хөй-хөй номчукчуларының мурнунга баксырадып турарын шыңгызы-биле медеглеп тур мен.

Аңаа немештир, ол хажыткан чүүлду Күркомитеттин хуралынга август 21-де сайгарып көргөш, СЭКП обкомунуң идеология секретары эш Канзай, Күркомитет даргазының телевидение талазы-биле оралакчызы эш Толстухин, шиихөгжүм редакциязының кол редактору эш Чараш-оол оларның ыйдыдышкыны-биле хүлээп алган шийтпирни коммунист-даа, кежигүн эвес-даа болза хамааты кижиниң кандыгдаа янзылыг санал-оналын шуут хоруп, мээң журналист ажыл-чорудулгамны кызыгаарлаан, үстүндө айыткан төп солуннуң айтышкынын ёзугаар кылган, чаңгыс талалаан, кем-буруулуг, хоойлуга удур шийтпир деп санаар мен.

Ол сайгарылганың соонда, эш Толстухинниң тус черниң телевидениезин дамчыштыр чугаазын кыйгырыгның автору мээң болгаш мээң эштеримниң адын баксырадып турар чүүл кылдыр санап, ону шыңгызы-биле сайгарып көөрүн негеп тур мен.

Ындыг янзылыг ылгай көргөн чүүлдер хамааты кижиниң мезү-шынарын куду көрүп, бистиң кижиниң бүрүвүстүң санал-оналын бээр шинээн, туружун куду басып турар, бистиң эрге-хоойлу күрүневиске хоойлу-дүрүмге удур чүүл болур дээрзинге бүзүрелим быжыг.

Мээң ол кыйгырымда, ооң утка-шынарында амгы үениң күрүне-политиктиг, хөй-ниитилел тургузуунга удурланыр хамаан чок, националдар аразында харылзааларны чидиглендиреринче угланган ажыт-чажыт кыйгырыг безин чок дээрзин бадыткап тур мен.

Мен ол кыйгырымны Дээди Советтин Президиумунга хүлээдип берген-даа болзумза, аңаа харыны амгы үеге чедир албайн, ооң хоолгазын «Тувинская правда» солуннуң редакциязынга чагаа дамчыштыр чорудуп, үжен ажыг чыл журналист ажылымының дуржулгазындан бүзүрөп көргөнимден чоннун, хөй-ниитиниң санал-оналы профессионал журналист кижиниң, ол хөй-ниити ажылдакчы болганда, ажыл-чорудулгазынга шын угланышкын болур дээрзинге бүзүрелимни илередип, оларның санал-оналын билип алыксааным шын.

Бо бүгү чүүлдерни барымдаалап көргөш, «Советская Россия» солуннуң 1990 чылдың август 18-ге үнгөн 194 дугаарына парлаан ол хажыдышкынның чүүлду буруу шаап, бистиң ниити ажылывыстың чедишкинниг болурунга дузалаар со-

фулгалыг тодаргай санал-оналдарывысты саазынга бижип илереткен, каяа-даа чарлаттынмаан, бистиң соңгаан депутаттарывыска хамааты, соңгукчулар, журналист бүрүн эргелиг амы-хууда бодалдарывысты илереткен кыйгырывыс дээш меңээ болгаш мээң эштеримге хамаарыштыр кызып кыяр хемчеглерни шегледиринге дузалаарыңарны Силерден улуу-биле идегеп дилеп тур мен.

1990 чылдың, ссс айның 22-ниң хүнү».

Шаг-шаандан бээр биче-буурай көшкүн, малчын уктуг чонунуң эрге-ажыын опаң-чипең камгалапкан чүүлү дээш ажылындан кызадып сүрдүрерин Ай-оол Түлүш ол өргүүлде киирген хүннериниң соонда-даа уламчылап турган.

Ам канчаар... Ындыг болган чүвени шыдажып эртер, шыдавыже тутчур апаар. Чыда өлүр чылан эвес деп, ындыг таварылгада тыва чоннуң чиге сөглээн үлегер чугаазы бар. Ол дээрге бергеге, аас-дылга таварышкан кижиге үнелеп четтинмес сагыш-сеткил деткимчези, оожургалы-дыр.

Оюнчук бе... Ооң салым-чолунуң кырынга, ылап-ла ол чеден дөрт дугаар кеземче чүүлүн чыпшыр тудуптар болза, үш чылдан эвээш эвес үеде кара-бажыңга олулар кеземче херээ тегерип, кыжанып келген...

Шында-ла, чүвени канчап билир боор. Ол будулгаазыныгы, чурт иштинде-даа, даштыкыда-даа, ында-мында, ырак-чоок нация чоннар аразында сөөк-язы ылгаарынга холбашкан үймээннер киткеп, өөскүп үнүп турар үеде кайы-даа күрүне-ниң эрге-чагырга органнары дошкуураан.

Ында база чөптүг үндезин бар, кайы-даа чоннуң бот-боттарын октуг боолуг кыдыжарын канчап болдуруп болурул? Күрүне дээрге күрүне, чон дээрге чон болгай. Ол күчүтен күштер үскүлежир болза, чүү-даа болуп болур. Ону баш удур угаадыры берге.

Ынчанмыже, Ай-оол Түлүш үен-даян, үш-үдүрүм, сакпай бодалдарга, дамчыыр чугааларга, ажык болгаш чажыт, кижиниң төлептиг сүзүүн куду базар чылдак дилээшकिनнеринге, кара-сагыштыг чимзенишकिनнерге белен алыспайн, бодун боду быжыг, шиитпирлиг туттуна берген.

Көдээ черге ортумак школа доозуп, угаан-медерели чедишкелек оолду кызыгаар шеринге дзержинскийжи чекист-дайынчы албан ынчаар дадыктырарынга база улуг салдарлыг болганы чугаажок.

Ол чаргылыг хүннерде, Ай-оол Түлүш чонунуң, чурту-лун, оларның ырак, чоок эрткен, амгы, келир үелериниң

дугайында хей-ле эки, багай чүүлдерни сагыжын саймаарадыр боданып чоруп турда, юрист эштери ону чааскаандырзын кагбайн, хосталгага хемчээлдиг арткан дег, үнелиг үе-шактарынын барымдаалавайн, арга-сүмезин кадып, юриспруденциянын нарын айтырыгларын аңаа тайылбырлап берип турганнар: АМЫДЫРАЛДАН ӨӨРЕНИП, АҢАА КАЖАРААРЫ КЫМГА-ДАА АРТЫК ЭВЕС.

Ынчап дүвүрөп чоруп тургаш, ол төрөөн Тыва республиказының Күрүненин айыыл чок чорук комитединиң даргазының негелдезин ёзугаар база тайылбыр бижээн. Олар та чежеге чедир уламчылаар, та чеже катап бижиттинер чүве де.

Каш хонук эрткенде, тос айның сес чаазында ону республика прокуратуразынче беседаже кыйгырткан.

Айыткан хүннүң дү'ш сөөлүндө, дөрт шак чедип турда, ук албан черинге чеде бээрге, истекчи Трофимов, шыңгы арын-шырайлыг, ынчалза-даа даштындан көөрге, чымчаксымаар кижини, ону хүлээп алгаш:

— Туружуңу тайылбырла — деп, ол чүгле ийи кыска сөс эткеш, чымчак сандайынга эптиг олуруп ап, Ай-оолдун арын-шырайынче, бүгү мага-бодунче кезе кайгааш олурупкан.

Түлүш сүрээдевээн-даа. Ол истекчи бөдүүн, чазык шинчилиг кижини болган. Карманындан мындаагы ол КАК даргазынга тайылбырының бижик кагар машинага чара парлаан хоолгазын ооң баарынга чада салып кааш, өчүүн эгелээн.

— Мээң ол депутаттарга санал-кыйгырыымда националдар аразынга сөөк-язы ылгаашкын чидиглендириптер хире бичини ынай хөөн безин чок чүве, ону оваарып көөрүңерни диледим. Күрүнө тургузуунга удур кыйгырыг-даа салбаан мен. Конституция иштинде кирип турар ниити айтырыглар...

— «Приоритет» деп сөстү канчаар билер силер?

— Орус дылда «при-», «пре-» деп сөс кожундулары аңгы-аңгы чүвөлөрнү деңнештирип көөр уткалыг деп школага өөрөнгөн мен. Ынчангаш, тывалар Тыва АССР-ниң кайы шагдан бээр үндезин чуртакчылары болганда, ооң девискээринге чурттаар оран-бажың алырда, ажылга кирерде өске черден көжүп келген кижилерге бодаарга, «баштай кирер» эргелиг деп бодаар мен. Оон башка, чүү болуп болгу дег-дир. Чурттаар чер, ажыл чок кижини дээрге, ажыы-биле чугаалаар болза, херектен-дир. Чурттаар чылыг бажың чокта кижини доңа бээр, шалың ажылдап алыр ажылы чок болза, аштай бээр. Ооң соонда-ла ам ындыг кижини хоргастаныр чер дилеп, өске кижилерниң бажыңынче соктап, азы шургуп кирер, кудумчуга доңуп өлүр эвес, а'ш-чем диленир анаар, аштап өлүр

эвес. Олар хоржок болза, ам оорланыр, хулиганнаар апаар-дээр-ла...

— Ол бүгү дээрге, кымга-даа билдингир чүве-дир. Өске черден көжүп келген кижилерге шуут бажың, ажыл бербес деп бодаар силер бе?

— Чок! Кажан-даа ынчаар бадыткавайн чораан мен.

— Орус дылдыг кожаларыңар-биле харылзааңар кан-дыгыл?

— Эп-найыралдыг. Чажымдан интернационалист, көдээ суурумга, школа, интернатка орус болгаш өске-даа нация үе-чергелерим-биле кады ойнап, өөренип, ажылдап өстүм. Шериг албанынга кыйгырткаш, хөй националдыг кызыгаар-жы дайынчылар, командирлер аразынга албан эрттирдим. Бсдумну быжыг туттунуп билир кижин мен. Каая-даа, бүдүрүлге, албан, хөй-ниити черлеринге элээр-даа, эзирик-даа үй-балай чүве чулчуруп, шош-содаа кылып чорбаан мен.

— Бо мындыг кыйгырыгны канчап көдүрүп үндүрүп келгениңер ол ынчаш?

— Тывамда кем-херек үүлгедиишкининиң өөскүп турарын шегледиринге бодумнуң хамааты, соңгукчу санал-она-лымны кириейн дээш. Сөөк-язы ылгаар сагыш менде чок.

— Амы-хуу чуртталгаңарга хөй шаптараазыннар турган бе?

— Ажыы-биле миннир болза, тик чок хөй.

— Чижээ?

— Оларның чамдыктары соңгаарган көжүп келген кижилер-биле, харын-даа улуг дарга-бошка улустар-биле холбашкан ийин.

— Кымнарыл ол?

— Попова дарга. Хооркүүском даргазының оралакчызы тургаш, мээң бажың алыр оочурга туруп алган карточкамны чажырып өдтедикеш, ону барымдаалап, соңгаарган көжүп келген өг-бүлеге чурттаар бажың бузуруп берипкен. Каш-чыл улаштыр улустан эрге-дужаалын ажыглап хээли ап, оларга хөй бажың бузуруп берип, база ол ышкаш, өске-даа ындыг ябызылыг кемниг херектери дээш шийттирген болгай. Мырыңай чоокта чаагы барымдаалар. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң улус депутады Мешкорудников, республиканың аеныыр тывыш чериниң чиңгине директору Сова...арын-нүүр чок төтөглекчилер болгулаан. Журналист кижин ындыг багай чүүлдерни сойгалап илеретпес болза, чонунуң мурнунга кан-дыг идепкейлиг амыдыралчы туруштуг деп санадырыл ынчаш?!

— Болзун!

— Ынчангаш, Тыва база күрүне болганда, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кандыг-даа нация кижги ак сеткилдиг, шынчы бараан болур ужурлуг деп түннел оон-на үнүп келир чүве-дир ийин. А хөй-хөй, он-он, чүс-чүс кижилерни чүгле чаңгыс — даңгырак хевирлиг күрүне документизи-биле ол чурумну доктаадып, кижги бүрүзүнге ак сеткилдиг ажылдаарын хүлээндирип болгу дег...

Ынчаар дүшкүүрленип бар чыткан шыңгыы, дошкун чугааның киржикчилери кезек ытташпайн барганнар. Ындыг чапсар ол үеде эргежок чугула-даа турган боор, чүге дээрге ооң киржикчилериниң албан ажыл аайы-биле эрге-дүшкү жаалдарын алыр болза, ыракта дең эвес, бирээзи — истекчи, күрүнениң эрге-хоойлу органның бүрүн эргелиг төлээзи, а ескези — анаа хамааты кижги. Ынчалзажок, хоойлу-дүрүм мурнунга кандыг-даа кижги, эрге-дужаалдыг азы карачал, дең эргелиг джир бис. Ооң сагыттынары, азы сагыттынмазы, та кандаай боор чүве. Ында база чажыт, элдептиг чүве-ле бар. Кандыг-даа таварылгада, күрүнениң хоойлу-дүрүмү ооң чонунуң килеңин хайындырбайн, аңаа актыг, шынныг бараан болур хүлээлгелиг.

Оон башка...

Дуржулгалыг юрист Трофимов бодун шириин-даа болза, дыка каржыланмайн, тыртым ап оорар боорга, Ай-оол иштинде бүдүү дидимненип, хөрээнде өйүп чоруур ажылгыг бодалдарын ажыдарын кызыткан. Ынчанмас болза, ол бодаарга-ла, ооң кырынче халаптыг айыыл диргелип-ле орган ышкаш апарган.

— Кем-херек үүлгедишкиннери өөскүүрге, аныяктар-ла аныяктар буруулуг дээр бис. А херек кырында оларның амылдырал-чуртталгазынче чогуур сагыш салып турар бис бе? Мен бодаарымга, черле чок. Чижээ, бир муң кижги чурттакчылыг көдээ суурга, ындыг суурлар Тывада кайы хөй, хүндүскү ортумак школаны үжен хире оолдар, кыстар дооскан джжик. Эгээртинмес күштүг чалыы холдар, дидим, опаң-чипкең чүректер. Олардан беш-алды оолдар шериг албанынче кыйгырты берген-дир, база ол хире оолдар, кыстар өеренип чоругулаан. А арткан он-он беш хире оолдар, кыстарны кан чаптарыл? Олар кайнаар баарыл? Ажылдаар дээрге, олар чолаачы, механизатор, малчын шынзылгалыг-даа болза, совхозта ындыг ажылдарда дуржулгалыг ажылчыннар бар, а артык машина-техника, ажыл, кадарар, саар кодан чок...

Ол ийи кижиниң аразынга ындыг дүшкүүрлүг, чөрүлдээлиг айтырыглар барык ийи бүдүн шак ажыг үе иштинде коптарлып, дүндерлип, шийтирилээр уг-шиин дилеп турган.

Үнчалза-даа оларның чаңгызынга-даа баажы тывылбаан, чүге дээрге оларның кайызы-даа бүдүрүлге, организация, ажыл-агый чериниң удуртукчузу эвес, оларны ол дораан шиитпирлээр эрге чок кижилер-дир.

Ажык чугаа муңгашталган.

Үнчанмыже, Түлүш истекчиниң кижизиг мөзүзүнге тнанып, улам сиңниккен:

— Эш истекчи, бис улуг кижилер-дир бис, ажыы, дорту-биле минпир болза, Тывада чыл бүрүде чеже кижичерекке онаажып турар чүвөл бо?

— Ортумаа-биле сестен он муң чедир... Кончуг багай чүве, оларның хөй кези үжен хар иштинде аныяктар бооп турар. Ол сан-чурагайларның иштинде опчок үүлгедиглери дээш торгаткан, сагындырткан назы четпестер база кирип турар.

— А мени кандыг салым-хуу манап чыдар чүве ирги?

— Шүүгүге чедир ам-даа ырак чүве-дир. Моон соңгаар бо албан черинче келбейн барып болур силер...

Ол ужуражылга ынчаар доозулган.

Ай-оол Түлүш дашкаар үнүп келгеш, Щетинкин, Кравченко аттыг кудумчуу өрү углай далаш басыптарга, ооң арнынче Улуг-Хемниң шык салгыны хөмө эстеп, хадып келсе-даа, ол эрте күснү кежээ, долгандыр бойдус, бажың-балгат оркактыг, аар, сагышсыранчыг бодалдарны ооң изирниккен хөрөөндөн ырадып шыдаваан.

Ол азыгдан мурнуу чүкче углай ээпкеш, башкы институтунуң, чазак чериниң хөй каът тудугларының баары-биле тос каът куу, панель ханаларлыг, бедик чаагай бажыңче хере-хере басышкан. Ында ооң өг-бүлөзи, чаптанчыг үш кыстары четтикпейн, дүвүрөп манап оранлар...

Ооң сеткил-сагыжындан ынчаар хөлзөп, шиитпирлиг хөделип турганында база ужур-ла бар, анаа эвес, ханы үндөзүн дөстүг. Кайы-даа шагда, кандыг-даа чаңгыс аай хан төрөлүктүг нация чон, ниитилел хөгжүлдөзүнгө ооң үндөзүн кежигүнү кижини ук нация чонунга изиг ынакшылы, чоргааралы, идегели дээш черекке онаар ужур-дүрүм турган бе, кандыгыл?!

Ай-оол Түлүш хөй чыл журналист стажтыг кижичеректен чонунуң мурнунда бодунуң ыдыктыг бот-харысаалгазын хандыр медресеп билип, ол буянныг копка оруунга ужуражып, чугаалашкан чаңгыс эвес, а он-он, харын-даа чүс-чүс янзы-бүрү ажыл-иштиг, тускай мергежилдиг, эрге-дуужаалдыг, аймак-сөөк кижилерниң сеткил-хөөнүн илередип, дөзештирип, мөөңнөштирип эккелгеш, бодунуң амы-хуу, хөй-

ниити, албан ажылга дуржулгазы-биле ылаптыг шүүрөп көргөш, ниити, бир мөзүлөш бодалды илередип, бодунуң хамааты, соңгукчу санал-оналынга көдүрүп үндүрүп келген-дир-ле. Хандыр угаап бодап көөр болза, ында кандыг-даа кончуг чүвө чок, чүгө дээрге национал казак чери бүгү чоңга, Тыва республиканың чурттакчыларынга ыңдыг янзылыг хөөнүн кижжи бүрүзү илередип болур дээн кыйгырынын ол үедө парлалгага чарлааны шын.

Ындыг болганда, күрүнезиниң иштинге бүрүн эргелиг хамааты кижжи ооң кандыг ёзу-чурумнуг, ажыл-чорудулгалыг болурунга бодунуң хамаарылгазын илередир хүлээлгелиг-дир. Ооң амыдыралчы туружу, үзел-бодалы кандыг-даа янзылыг болза, илереттинер ужурлуг. Хамааты кижиниң идепкейлиг амыдыралчы туружу ында. Оон башка, ниитилелге чурттап тургаш, оон хоорук туруп болбас болгай.

Ооң чаңгыс шыңгыы негелдези — боттуг амыдыралдын алыс боду, ооң шапкын шуулганы нарын, берге, ооң-биле оваарымчалыг, бодамчалыг демисежип чорбас болза, бодал, угаан-сарыыл, кичээнгей чок чаңнаар кижжи ооң хензиг эттпээнге кордал чокка тырлып азып, чонундан астыга бээр айыыл бар.

Журналист Ай-оол Түлүш бодунуң узун чуртталгазында эрге-хоойлу органнары-биле алыс боду бир-ле дугаар ынчаар эгээ-дүрбүү, каржы-хажагай үскелижип келген ол элдептиг, аңаа сараалыг хүннерде, «Тываның аныяктары» солуннуң аныяк журналистери Михаил Дуюнгар, Иван Херлии олар тос айның бирги чаазында үнген солунунга мынча деп би-жээннер:

«Партия обкомунуң ажылдакчыларының чаңгыс талалай чүвө шийтпирлээр чоруу ам-даа хевээр дизе, черле частырыг болбас боор. Олар бо удаада төп солуннарга үнген материалдарны база-ла билбээчөңнөп эрттирипкеш, кажан «Советская Россия» солунга тыва журналисттерниң чүүлү үнүп келирге девидеп, Тыва телерадиокүркомнун журналисттериниң, «частырыын» буруу шаап, чогуур түңнелдерин үндүрерин Тыва АССР-ниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң коммунист удуртукчуларындан дилээн.

А Богдановский чижектиглерге хамаарыштыр чүгө ыңдыг хемчегни албааныл? Чүү ыңдыг кончуг кижилер дээш олардан коргарыл? Богдановскийниң хоп-нүгүл, меге. политиктиг интрига сиңген хензиг медээзи бүгү тыва чоңга, өске область, крайларда өөренип турар тыва аныяктарга кайы

хире хораны, дора көрүүшкүннү чедирип турар ийик. Ында-мьнда оларны эттээн, бажың-балгаттан дүжүр октаан, билет садар кассаларда сунган паспорттарын дедир октаан. Саян артында тывалар ол хире шүүделге, кызыышкынга таваржып турда, Тывада орус кижилер дүвүрел чок чурттап шыдаар бе? Тыва АССР-ниң улус депутаттары Богдановскийге хамаарыштыр айтырыгны чүге көдүрбейн турарыл? Ону номчукчулар кандыг-даа тайылбыр чокка билип каарлар...

Журналист кижиги кандыг бир солуннуң «чөпшүл» бижикчизи болбас, а чоннуң дыңнаар кулаа, көөр караа, сөглээр, илередир сеткил-хөөнү сеткип хүлээлгелиг».

Ындыг үе чоннуң сеткил-сагыжындан балалып читпес, салгалдан салгалче дамчый бээр, чүге дээрге ооң-биле кижилерниң өзер, төрүүр дириг чолу, өлүр, чидер кара хинчээ, үе-човууру холбашкан-дыр.

Амыдыралдың ындыг дошкун илерээшкенинге чүү деп, чүнүң-биле харыылаарыл? Аңаа чаңгыс аай чарт харыы тыывылбас. Удурланыр бе, азы чөпшээрержир бе?..

Ол элдептиг, чаргылыг чай ынчаар дооступ, күс улажып, харлыг, соок кыш дүшкеш, дараазында чыл үнүп келген.

Журналист Ай-оол Түлүштү болгаш ооң эштерин эрге-чагырга, хоойлу-дүрүм албан черлери хөлзедирин намдадып, кезек үеде шимээн чок барган ышкаш болганнар.

О, ындыг амыр чүве кайда боорул аан...

Чаа чылда Ай-оолга баштайгы кыйгыртылга почта дамчыштыр чедип келген: ол бир айның 23-түң хүнү болган.

Айыткан шагында чеде бээрге, истекчиниң долу ат-сывы Намик Абульфазович Зейналов деп кижиги бооп-тур. Ажылдап турар чери — РСФСР-ниң прокуратура чериниң онза чугула херектер истелгезиниң талазы-биле килдис.

База катап шыланчыг, сагышсыранчыг байысаалгалар уламчылап туруп берген. Чаңгыс ол-ла өчүктү катап-катап тайылбырлап чугаалап, бадыткаарындан Түлүштүң чөгели төнгөн: дүптүг чүве болза, дештип, дүктүг чүве болза, тазарып-даа калгы дег болган. Та чүге ынча дыка ынчап турар чүве, ол база ажылдыг, амыдыралдыг, дыштаныр дыштыг кижиги болгай. Азы ооң мөзү-шынарының быжыын шенеп турары ындыг бе? Азы ооң частып, тө кааптарын кордап, ыйыдып турары ындыг бе? Ооң «частып», «тө кааптар» хире буруузу-даа, кара-сагыжы-даа чок! Ооң шупту өчүү ак саазыннарда шагда-ла дөгере бижиттингилээн, каш катап ооң адын салдырткан.

Даржыктыг байысаалга арай боорда доозулган.

Истекчининг негелдесин ёзугаар Ай-оол Түлүш болчукчу дугуржуп чугаалажып алгаш, сөөлгү шүүгү хуралынга ооң биле кады келген.

Чүү-даа болур болза, Ай-оол болчукчузунга бүрүнү-биле идегээр. Дуржулгалыг, ынаныштыг юрист, идегелдиг эш деп Түлүш аңаа боду бир катап ылап херек кырында бүзүрөп керген.

Ол мындыг болган чүве-дир. Буруңгу чылын ай санында үнер «Культура и трезвость» деп, хөй сая тиражтыг бүгү-эвилел сеткүүлүнүң он бир дугаарынга Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының адынга ооң бижээн хомудалы болгаш аңаа харыы «Процесс» деп улуг кара эге үжүктөр-биле хел-хенертен парлаттынып үне бээрге, ооң даргазы ук шүгүмчү-лелди сүргеш, профэвилел комитеди ажылдан үндүрбес шийтпир хүлээн алган турбуже, ону ажылындан дужаал бижээш, кызып үндүрүпкен.

Ай-оол шүүгүге киирген. Ынчаарда ол болчукчу аңаа болушкаш, херекти удуп ап, ону ооң шийтпирин ёзугаар ажылынга катап тургузуп каан.

Ол парламал документилер бо-дур:

«Мээң бо хамааты негелде билдиришкимни сайгарып көөрүңерни Силерден улуу-биле идегеп диледим, чүге дээрге эрге-дужаалдыг кижилерниң мээң арын-нүүрүмнү дорамчы-лап көөрү шыдажыр аргажок берге апарды.

Бистиң республикага арага-дары садарынга талон системаның эгелээнинден бээр мен ол талоннарны коллективимниң өске кежигүннери-биле бир дөмей ап турган кижжи мен. Ынчалза-даа 1987 чылдың октябрыдан бээр Күркомитет даргазы эш Салчак кандыг-даа үндесин чок черге кара-туразында мээң адымны ол даңзыдан шыйып каапкан, мен ол системага удурланмаан-даа, талон алырындан ойталаваан-даа кижжи-дир мен.

Силерниң бо айтырыгга хууда киржип, мээң конституция ёзугаар хамааты эргемни камгалааныңар соонда, эш Салчак мени кабинетинге кыйгыртып апарган, мындыг негелде салды: «Ол талоннарны алыр деп бодазыңза, ажылдан эки тура-биле үнүп чоруур дугайында билдиришкинден бижип эккел». Ойталаан мен. А ооң соонда дарганың радиодамчыдылга талазы-биле оралакчызы эш Монгуш ол чугаага киржип ор-гаш: «Ажылдан үнүп алгаш, арага-дарыны хостуг садып турар черже Тывадан үнүп чору» — деп, менден негеди. Ол дээрге, ажыы-биле чугаалаарга, кижини күткүп деп чүве-дир

деп шуут ойталааш, Төрөөн чуртумну, ынак Тывамны чүге-
даа орнапас мен дээш, шуут ойталаан мен.

Чүге-даа чедирбөөн ол каржы ыйыдышкынның соонда
эш Салчак мээ мынча деп медегдеди:

— Өске даргалар удурланмас болза, арага-дары талонун
апрель айдан эгелээш ап эгелээр-дир сен ийин...

— Коллективтиң өске шупту кижигүннери-биле бир дө-
мей ындыг кижигүн кижиле болгай мен, мээң конституция
ёзугаар эргемни катап тургусканыңар дээш четтирдим — деп,
аңаа харыылаан мен.

Апрель 1-де ол талоннарны алыр дээш бистиң бухгалте-
ривиске баарымга, олар мээ талоннар бербейн, эш Монгушка
барыңар дээрге, ол дарга база катап мени ылгап, кызып-кый-
ган сестерин катаптады.

Кижини ынчаар ылгап, дең эргезин казып, дорамчылап
турарга шыдажыр арга чок-тур.

Ындыг болбас ужурлуг боор. Мээң арага-дары талоннары
алыр эргемни катап тургузарыңарны биледим.

Мен эки угаан-сарыылдыг кижидир мен, хамааты кижиле
болганымда, кандыг-даа арын-нүүр чок чылдактар чугаалаар
болза, оларны хүлээп албас мен.

Үстүнде айткан эрге-дужаалдыг кижилер мээң консти-
туция ёзугаар хамааты эргемни үндезин чок черге кызып-
кыйып турганы дээш моральдыг болгаш материалдыг харыы-
саалгага онаажыр ужурлуг.

Күрүнениң дең эргелиг хамаатызы кижиле болганымда,
мээң чылдак болбааным чөптүг эвес дооратан хоп-чиптен
камгалаарыңарны биледим.

Силерниң болгаш чонум мурнунга мээң журналист ажы-
лым кезээде чогаадыкчы болгаш тодаргай эчис-сорулгалыг
бооп турарын харысаалгалыы-биле бадыткап, бүзүредип тур
мен».

* * *

«Тыва АССР-ниң Дээди суду силерге арага-дары талон-
нары бээринден ойталаан дугайында билдиришиңизниң
алгаш, Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радиодамчыдылга
талазы-биле Күркомитет даргазы Т. Ч. Салчак-биле чугааны
кылдывыс, силерниң арага-дары талону алыр дилээңер хан-
дыртынар, тодаргайлаарга оларны моон соңгаар алыр силер.

Ооң-биле чергелештир, арага-дары талоннары бээри азы
бербезин ажылдакчы кижиниң сагылга-чурумун барымдаалап
көрүп тургаш, ол күрүне албан чериниң коллективи шиитпир-
лээр, а бир эвес арага-дары ишкени-биле холбашкан ажыл

шагының үзүүшкүннери тодарап келген болза, коллектив ол тодаргай ажылдакчыга арага-дары талоннары бээрин казыыр дугайында айтырыгны шиитпирлеп болур».

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТАЙЫЛБЫРЫ: ЭЛДЕПТИГ-ЛЕ ДАРГАЛАР АА...»

Ай-оол Түлүштүң хүндүлээр ол эргим болчукчузунуң ат-сывы Хамид Гамилович Файзуллин деп кижиге.

Байысаалга беш шаж ажыг үргүлчүлөөн...

Кызып быжыг туттунуп орза-даа, сагыш-сеткили хөлзеп, дүвүрөп, туруп, шагзырааңы арын-шырайындан илдең Түлүшке ындын ап, изирниккеш, боостаазы хыыладыр эдип орап апарган истекчи Зейналов чүгле мону дыңнаткан:

— Албан черин дамчыштыр бижимел харыы алыр силер.

Каш айлар эртип, ол даржыктыг хүннер удаамчырай бергенде, Ай-оолга почта дамчыштыр албан черинден чагаа келген. Ында республика прокурорунуң оралакчызы Кикин дарга аманың эгезинде ат салгаш, таңма базып каан парла-мал бижик хоолгазы болган:

«КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН СОКСАДЫР ДУГАЙЫНДА Д О К Т А А Л

1991 чылдың март айның 25-тиң хүнү.

Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң прокуратуразының онза херектер талазы-биле истекчизи А. Түлүштү РСФСР-ниң КК-ның 74 ч., 1 к., 15 чүүлүн өзугаар буруудадыр талазы-биле № 2—2331/90 кеземче херээниң материалын сайгарып көргөш, д о к т а а т к а н ы б о л з а :

Түлүштү буруудадып турар чүүлдер болза, ол 1990 чылдың августуң 2-де Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хоойлужудулга органыга кыйгырыг тургускаш, ында тыва нацияның өске нациялардан артык эргелиниң идеязын чарлап, Тыва АССР-ниң чонунуң орус дылдыг кезиниң эргелерин кызыгаарлаарын болгаш тыва националдыг хамаатылар ындыг националдыгындан хамаарыштыр дооратан артык эргелин көргүзүп, Тыва АССР-ниң девискээринде чурттаан ук националдарның төлээлериниң аразына нация ылгажырын тургузупку дег негелделерни киирген.

Ук кыйгырыгны тургускан соонда, Түлүш ону бүгү ниити таныжарына парлаарын күзеп, «Тувинская правда» солунуң редакциязына дамчыткан, ынчалзажок ол кыйгырыг ооң күзелинден хамаарышпас чылдагааннардан парлаттын-маан.

Үстүндө айыткан чүүлдер-биле Түлүш хамаатыларның националындан хамаарыштыр оларның эргелерин кызыгаарлаар, артык чүүлдерни тургузар, ат-алдарын кудуладыр, нациялар ылгажырын өөскүдөр сагыштыг үүлгедиглёр кылырын семээн. РСФСР-ниң КК-ның 74 ч. 1 к. 15 ч. ёзугаар байысааткан Түлүш бодунуң буруузунуң кезик чамдыын хүлээп көргөн болгаш ооң үүлгедии 1990 чылдың алды айның эгезинде Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң бүгү күзөөн кижилерге кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселге боттарының санал-оналын кириерин сүмелээн солуннарга парлаан кыйгырыындан болганын өчөөн, ооң ол кыйгырыы аңаа дүүштүр тывылган, ында ол тыва национал хамаатыларның чуртталга шөлү алырынга, ажылга тургузарынга болгаш еске-даа артык эргелиин хоойлу ёзугаар тургузарын саналдаан.

Баштайгы истелге Түлүш ол кыйгырыгыны телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле Күркомитеттиң редактору бооп ажылдап тургаш бижээнин тодараткан. Аңаа хамаарыштыр суд-психиатрия экспертиказын чоруткан, ону ёзугаар ол угаап-медереп билир болган, ыңчанмыже ол угаансарыылы үнүп-кирип аарып чоруурундан 1978 чылдан бээр психиатр эмчиниң бүрүткелинде турар.

Түлүштүң кылган кем-буруулуг үүлгедии аар үүлгедиглерге чедирбээн, оон аңгыда, ол психика аарыглыг болгаш амгы үеге чедир психиатр эмчиде бүрүткелде турар, РСФСР-ниң КПК-ниң 208 ч. 1 п. болгаш 6 ч. удуртулга болдурган, **д о к т а а т к а н ы б о л з а :**

1. РСФСР-ниң КК-ның 74 ч. 1 к. 15 ч. ёзугаар Түлүштү буруудадыр талазы-биле кеземче херээн байдалдың өскерилгенинден соксадыр.

2. Хүлээп алган бо шийтпир дугайын Түлүшке дыңнадыр болгаш бо доктаалды хүлээп алган хүнден эгелээш беш хонук хуусаа иштинде Тыва АССР-ниң прокуратуразынга бо доктаалды хомудап болур эргелиг дээрзин аңаа сайгарып чугаалап бээр.

3. Бо хүлээп алган шийтпир дугайын Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле Күркомитеттиң даргазынга дыңнадыр.

4. Амгы бо доктаалдың хоолгазын Тыва АССР-ниң прокуратуразынга дамчыдып бээр.

Тыва АССР-ниң прокуратуразының
онза чугула херектер талазы-биле истекчизи

Н. Казымов».

Ооң хөй катап катаптап тайылбырлаан, баштайгы, соңнайгы-даа, төнчү чок үргүлчүлээн хөй байысаалгаларның саазынарарында хөй удаа бижиттинген өчүктериниң кол утказын хажыдып, ооң аарып көрбээн аарыын чыпшыр тудуп бижип каан боорга, Түлүш аңаа удурланмас аргазы чок болганындан республика прокурорунуң адынга хомудал билдиришкин бижип алгаш, ол албан чериниң секретарына апарып хүлээди бергеш, ооң журналынга демдегледип каан.

«Почта дамчыштыр албан чериниң чагаазы-биле 1991 чылдың апрель айның 23-те чоруткан, мээ хамаарыштыр кеземче херээн соксаткан дугайында... дугаарлыг доктаалды апрель айның 24-те алгаш, ол юридиктиг документини күштүг кылдыр ат салып бадылааныңар дээш Силерге шын-на сеткилимден өөрүп четтиргенимни илереттим.

Ооң-биле чергелештир, хамааты кижии болганымда, ол юридиктиг эргемни ажыглап, доктаалда айыткан чүүлдерниң утка-шынарына хамаарыштыр дараазында чүүлдерге канчап-даа чөпшээрешпезимни илередип көрейн:

1. Мээң ол кыйгырымда киирген амыдыралдан алган боттуг барымдааларның шынныына даянып, мээң ол кыйгырымда «тыва нацияның өске нациялардан артык эргелииниң идеязын чарлаан чүүл» шуут чок болгаш кыйгырыгда саналдап киирген дузалал айтырыгларны Тыва АССР-ниң бүгү девискээринге боттандырып чорудар болза, шаг-шаандан бээр турум чурттап келген төрөөн черинге үндезин тыва чурттакчы чоннуң конституция ёзугаар чурттаар оран-бажың алып, ажылга кирер эргелерин камгалап турар чүүл бар дээрзин база катап бадыткап тур мен.

2. Психиатрия эмнелгезинге арагадан эмнеткеш, 1978 чылдан бээр бүрүткелде турарым шынныг дээрзин бадыткап тур мен.

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң кызыгаар шеринге албан эрттирген чылдарымда шериг эмчилериниң мээң эмнедип турар дээди чергениң психотерапевт эмчизи О. П. Жарованың болгаш республиканың күш-ажыл-эмнелге-экспертиза комиссиязының кол эмчизи Ч. С. Лакпаның кадык деп кылган эмнелге түңнелдеринге үндезилеп даянып алгаш, мени угаан-сарыыл үнүп-кирер психика аарыглары-биле аарып чораан дээнин шийтпирли-биле буруу шапканымны бүзүредип турар кижии-дир мен.

Мээң бо хомудал билдириишкинимни хүлээп көрүп, бо бүгү бадыткалдыг барымдааларны өөренип көргөш, күрүнениң бүрүн эргелиг, кадык-чаагай ажылдаар шинектиг хамаатызы кижиге эргемни Үндезин чок черге буруудадыйышкындардан камгалаар хемчеглерни алырын Силерден улуу-биле идегеп диледим».

База катап ол албан черинден харыы узамдыккаш, шимээн барган.

Ол аразында, Түлүштүң мындаагылар даргалары чылдак барда чызаан бис дээн ышкаш, кадык деп эмчи шынзылгазын ооң негеп, Ай-оолду ажылдан үндүрерин кызагададып туруп берген.

Эрге-хоойлу албан черин анаа хамааты кижиге албадаар эрге бар эвес, Ай-оол аңаа чыпшыр туткан, ооң кажан-даа аарыбайың чораан «аарыының» шынын тывар дээш Тыва Республиканың кол психиатр эмчизи Ширижиктиң адынга база хомудал билдириишкин бижип алгаш, ооң аарыг улустар хүлээп алыр хүнүнде, шагында манап чеде бергөш, оозун аңаа хүлээди берип, ол эмчиге боду шинчидип, ооң-биле ужур-чөвүн чугаалашкан.

Ооң ол дараазында өргүүдели мындыг уткалыг болган:

«Мээң бо билдириишкинимни сайгарып көөрүңерни Силерден улуу-биле идегеп диледим.

Херектиг ужуру болза мындыг чүве. Тыва республиканың прокуратуразының истекчизи эш Казымов мээң редактор бооп ажылдап турарым Күркөмитеттиң даргазы эш Салчакка мени угаан-медерели үнүп-кирип чоруур психика аарыглыг кижиге болганындан редактор ажылдан чайладыр ужурлуг деп албан бижии чоруткан.

Психиатрия эмнелгезинге арагадан эмнеткеш, 1978 чылдан бээр бүрүткелде турарым шынныг дээрзин бадыткадым.

Мээң албан эрттиргеним ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң кызыгаар шериглериниң шериг эмчилериниң, мээң эмнедип турар дээди чергениң психотерапевт эмчизи О. П. Жарованың болгаш республиканың күш-ажыл-эмнелге-экспертиза комиссиязының кол эмчизи Ч. С. Лакпаның кадык деп кылган эмнелге түңнелдеринге үндөзилеп даянып алгаш, мээң угаан-сарыыл үнүп-кирер психика аарыглары-биле кажан-даа аарбайын чораанымны бадыткап турар кижиге мен.

Үстүнде айыткан чүүддерни барымдаалап көргөш, мээң кадыкшылым байдалынга хамаарыштыр эмнелге шынзылга-

зын бээрин болгаш ол психиатрия эмнелгезинде бүрүткелден мээң адымны казып үндүрерин диледим».

Ооң харызы база сөөлгү үеге чедир тодараваан, албан черинге — ооң ажылынга-даа, ол «аарыг» кижиниң бодунга-даа келбээн мындыг.

Ону бодаарга, ооң даржыктыг шүүдели ам-даа төнгелек.

Ындыг болганда, журналист Ай-оол Түлүштүң сагыш-сеткилиниң ырак ханызынга кара чаңгыс кордаксанчыг, чырыткылыг чүве—чонунуң эрге-ажыы дээш демисел салгалдан салгалче кежиктиг чол болуп артары төнчү чок...

1993 чылдың февральдың 15

Салчак Молдурга

БАЙ-ТАЙГА КЫДЫРААЖЫНДАН

1. КАРА-ХӨЛ

«Бо номнуц («Саян диалектизи» — С. М.)
төнчүзүндө Саян чугаазының чамдык үлөгөр-
лери кирген. Оларны мен Кара-Хөл деп хөлдүң
эринге дөрт хондур (1861 ч. июль 4—7 —
С. М.) ажылдаан үемде чыып алган мен».

В. В. Радлов (1837—1918).

Кайыыртан-даа көөрүмге, хомду ышкаш,
Хажыыларга ол-бо чүктен хүрээлеткен,
Харын бирде, авайымның доруктурган
Кавайы дег, эңмектелген Кара-Хөл бо!

Харыг үс дег кырын салгын дыдырарткан,
Хайым чалгыг ында-мында бырлаңнашкан,
Кадыргының чакла чайып чөмнээнинден
Кайда-ла-бир сырылар-даа шөйлүш кынныр.

Ханы, терең — ынаар дөвүн, дүпте дүшкен,
Кара суунуң үстү чамдан бүлээй берген,
Караңгылаан, хилиң ышкаш, өңүндөн ооң
Кара-Хөл деп ады үнген эвес ирги?..

...Кызыл-чайыт ыт-кадын саай тудуң,
Кымчы, даңзаа ыргай, сөөскөн черзилеп ап,
Кагжай берген булан-оьду ууй басып,
Кара-Хөлдү орай күзүн танып алдым.

2. КАРА-ХӨЛЧҮЛЕР ЫРЫ

Алыс чуртум сураар болза,
Алаш, Даспы, Даштыг-Хөлдөр.
Ада-өгбөм уктаар болза,
Ары Хертээ, Күжүгөттер!..
Авыралдыг, ачылыг-ла
Аймаам буъдуу,
Аскым кежии төрөөн чонум!

Бурун көжээ, базырыктар —
Буурул черим ыдык демдээ.
Булут шиштөөн бедик даглар —
Бурунгудан чаглак, шивээ!
Аяң шыгын — аал, кодан,
Арга-каскаан —
Аң-мең долган оран-таңдым!

Кайда, кымга Швейцария,
Кавказ, Байкал эки-даа бол,
Канчалза-даа, олардан мээң
Кара-Хөлүм эргим ийин!
Кавайында хайнып-хөлзөөн
Кадыргылыг,
Хайыралыг Кара-Хөлүм!

3. ДАСПЫ-АКСЫ

Кыш шаг болза. хөлегеден
Кылаар хүн көрбөс чыгыы —
Даглар, эзим бүргей алган
Даспы-Аксын эргип келдим.

Эткин өйде сыынның үнүн,
Эликтиң-даа огураарын
Эртең эрте, орай кежээ
Эргинден-не дыңнап турдум.

Ынчангаштың ындыглар бе,
Ыттар мында ээрги, чытчы,
Даңны атсы туругладыр —
Тайгазы-ла ылап чер-дир.

Тавангайым баштай баскан
Талыгырда көдээ суурдан
Таныштардан артык эргим
Тала, өңүк өөрнү тыптым.

Тавайыс бир душканым кыс
Даңгыназыг, дарийгизиг!—
Овур, чырыын алгаш чандым,
Ону кайын уттур деп мен?

1990 ч. октябрь 11—14.

МАЛГА АРАТ АРГА ХЕРЕК

1. ДИРИГ ДАЛБЫЙ

Өектен суг тереңинче
Өле-була серге шымныр,
Өшкүлери ооң соондан,
Өдүрек дег, эштип кежер.

Дискектен хар далайынче
Диртегер ак ирттер кирер.
Диле чүткүп чоруп орда,
Дириг далбый сагындырар.

2. ХЫРАА, ДҮҢГЕ

Хыраа, шаңныг оъттан малдың
Хырны үнер, сускун чанар.
Боржаңныг ак дүңге чылгаан
Бода, шээр мал семис-ле ийин!

3. ШАГАР-ОЪТ

Эмеген чаш оолак шаамда
Эъдим-кежим изиңнедир
Шагар-оътче акым бир хүн
Шалгы туткаш, шаап халдаан.

«Шагар боорга, кулугурну
Шаажылаарың ол бе?» дээн мен.
«Шагар-оът — эм, малга — чем!» деп,
Чаптавышаан, кезип туржук

4. ХӨМЭЭ

Күжүгеннер, күскелерниң
Ала чайдан күстү өттүр
Амыр-дыш чок үүжелеп кээр
Хүнезинин хөмээ дижир.

Айдыс чыттыг ногаан чулук —
Амдыы хөмээ-биле кады
Аалга күске чүктөп келгеш,
Авам, ачам катгырткан мен.

5. ЭМИСКИК

Анаа инек мыйызындан
Арага-даа ижер чон бар,
Мыйыстан сүт эеп өскөн
Бызаа, анай, хураган бар.

6. СОКПА ЭЪДИ, БӨРҮ ДЫЛЫ

Соңгу саадаан малга ачам
Сокпа эъди чидирткилээр,
Бөрү дылы — база-ла эм,
Бөдүүн арат ону билир.

7. ХӨӨК БИЛЕ ШИШ

Хөөкүй кужа, хуналарга
Хөөк кетсип, хинчектевээл,
Анай, бызаа думчуунга шииш
Азындырып, шаажылаваал!

□

Николай Куулар

АЛДАР БОЛГАШ КҮЗЕЛ

Күзелиңни сүрүп чорааш,
Хурештерге ийи-чаңгыс онаг ашкаш,
Девип-самнап көөргөттинмейн,
Дегийт-дүргөн узун орууң уламчыла.

Алдар-аттың дойдан туткан,
Алдын-моңгүн ову-биле чайырлап каан
Адыш оюу дөңчүгежин
Аянзынып, тураскаал дег туруп алба.

Ак-көк дээрже чүткүүр херек,
Азы далай дүвүндүвө шымныр херек.
Алдар боду сени сүрзүн,
Арай соңнап, чаажыгыпкан чоруп орзун.

Алдар биле хосталганың
Аразында моондак барын ожаавайн,
Солуу бажың чула моңнааш,
Човалаңның аспаандыва кирдиң халак.

Алдар дээрге карак өөр
Ажыг ыш-тыр, дүлгээзинниг чиргилчин-дир.
Эчис күзел — оон өске,
Эрткен дудум, шөйлүп орар орук-тур ол.

* * *

Ынакшылдан хөөй бергеш,
Чүрээм чазын чечектелген.
Ынаныштан ындынналгаш,
Чүглүг ырым төрүттүнгөн.

Чылыг айлар хөңнүм чазап,
Шымбай мандып олурумда,
Чывар оштаан сериин тыныш
Шыкты хаарар чүзү ирги?

Хөөлбектиң кылаңында
Сарыг бүрү салдай берди.

Көрүп чайлаан өөрүшкүм
Сагыжымдан тоглап калды.

Өртемчейниң шырайында
Өңнер солчуп, үе чылды.
Назын күзү, харлыг кыш-даа
Манатпайн чаларады.

Чаяан-дөстүг сеткилимниң
Өзүмнерин доңурбайн,
Часка чедир шыдашсымза,
Өөрүшкүм чоп ээлбес чүвөл?

Мөчү-сөөгүм хайылза-даа,
Уяранчыг бодалдарым,
Мөңгө Күзел куштары бооп,
Ужуп чедип келир ыйнаан.

АМЫДЫРАЛ ЧАЖЫДЫ

Дөъшче чүткээн назынныымда
Төрүттүнген хунүм кээрге,
Байырлалдар дээжизи деп,
Маргыш-даа чок хүлээп чордум.

Амыдырал элеп-төнмес
Аас-кежиин хайырлаар деп,
Чаъс манаан чечек ышкаш,
Чажыт барын билбейн чордум.

Назын артын ажа дүжүп,
Дөвүнчүктеп бадып ора,
Найымда дег кенен эвес,
Төнчүм бодаар апарган мен.

Байырлалдар ырак ужу
Маанайымда үскен чыдар.
Орук-чолум бүдүп каары
Ол-ла чоор бе, коргунчуун аа?!

Кударалым мээмни дешкен,
Курттуп калган дөжек дег мен.
Чажыт барын аскерзе-даа,
Сагыжым аа энешпес-тир.

Мөңгежирей бербес-даа бол,
Бөгүн эвес, даарта база
Чонга мени сагындырар
Чогудуп каан буяным чүл?

Ынакшылдан ындынналган
Ыры-шулуум көвей чүве.
Чаңгызы-ла чурттап артса,
Салымымга хомудаваайн.

Амыдырал Чажыдының
Адын кым-даа танывас бол,
Соң барын билген кижин
Оюн оя чурттааны ол!

* * *

Часкам хая — дуруг төлү
Чаңгыс черге туружун тып,
Элээн чүс чыл доскуулчу дег,
Эрик черден хараттыңан.

Эргеленип куспактаан суг,
Эскетчоктап чыыра тыртса,
Хая дөзүн оңгаштааштың,
Казырадыр чууктай берген.

Калчаа, чассыг ошкаашкындан
Хая хөңнү калгалакта,
Тенек агым ушта чалгааш,
Дедирленмейн десе берген.

Соондан шуужуп шулураан суг
Шооткан дег, унун солаан.
Озаң, кумнуг сайда хая
Ондап-остап чыдып калган...

Ынакшылдың дүлгээзини
Ындыг калчаа, ондагайлыг.
Көгүттүрген согур чүрек
Хөректен-даа ушта халыыр.

ЧАСКАРЫКЧЫ

Кударалга алзы кааптар
Хунук, уян кижидир мен.
Хары черге часкарыкчы
Канчап тыптып келир чүвөл?

Эжик соктап, дүне када
Эргим эжим келгени дег,
Талыгырга сөглээн сөзүң,
Таанда-ла деп, ужуп келди.

Телефонче гарбыдап каан
Деткип-чоктаан эргелелиң
Дээрлер дамчый мени тыпкаш,
Деткерил деп кыңгырады.

МЕНДИ, КҮЗЕЛ, ОРУК

Эдуард Мижитов

Сээң хөңнүң чүглөп-сиилбээн Амыр-менди
Сеткилимни оттур домнап, сергедипти.
Чедип келген элчи-сөс дээш четтирдим эш.

Талгырда кывышкының херел-оду
Тааланчыл дүш — Хосталганы көргүзүптү,
Дажыг Күзел удаан дожун эргисчипти.

Сактышкынын хонаштарын олуп-солуп,
Чаа чуртче төнмөс Көштү уламчылаал.
Шаа барып, Орук бисти душтурзунам.

ХОВАГАН

Ховаганмай, ховаганмай.
«Сеткилимнің чечээндиве
Хонуп алган болзуңза» деп,
Чеже кижиде күзээн ирги?

Чалгыннарың торгу хээлиг,
Чараш болгаш чийгиң кончуг.
Чайгы шыкты чеже кезиир,
Чаңгыс меңээ хонуп доктаам.

Хевис ышкаш аяң черде
Хензигийне угулза мен.
Ховар чечек диртпеза-даа
Ховаган сээ бердинген мен.

Салчак Сары-оол

АК АЪТ

Алды харлыг оолчук турдум. Утпайн чор мен:
Ачамның мээ айтып берген аъды багда —
Чиргилчиннеп, талыгырда чайнап чыдар,
Шивет сынның меңгизи дег, ак аът чүве.

Караңгыда сүткүлештир агарып кээр,
Харлыг кыжын белең-селен эскерттинмес —
Чүзүнү ооң туң ак болгаш ылгалышпас.
Чүгле харын шимчей берзе, көрүп каар сен.

Кулактары хачыланчак, сүвүр-сүвүр,
Кудуруунуң узун хылы сула баткан.
Челер, маңнаар, чарыштарга чааскаан келир,
Челин ачам ынчангаштың чазап чораан.

Эзертээштиң баглааш орта доңнап каарга,
Эптии сүргей, бажын савап, кастыңгылаар.
Чонар даштан шевер кижии сиилбиң каан дег,
Чогум боду өйлүг семис, чараш-даа мал.

Бир-ле катап аалывыска улус келген.
Биче дүш-ле үези боор, чайын чүве.
Дайын, чаага дузаламчы чыгжып чоруур,
Дарыймаа дээр дарга баштаан кыстар болчук.

Ачам ынчан ак аъдын ыдыктааштың
«Ада-чуртка белээм ол» дээш, баглап берген.
Келген кыстар аъдывысты чедип алгаш,
Хемни куду кизиредип бады баржык...

Аъдымны мен кээргеп келгеш сеткил дойлук,
Карактарым чажын тыртып шыдаваан мен.
Ачам аңаа төлү мени оожургадып;
«Жара бениң кулунчагын алып сен» дээн.

Оортан бээр хөй чыл шуужуп эрткен дудум,
Ону бөгүн, бо-ла сактып келгилээр мен.
Араатанзыг фашистерни базарынга,
Ак аъдым киржип чораан, чоргаараар мен!

ДУЖЕП ХОНДУМ

Эрткен дүне эжим сени дүжеп хондум.
Эргим сарыым, чугаалап бээйн, дыңна шүңме.
Ортулукта болчаг кылыр талывыска
Орай кежээ чедип келген оар-дыр бис.

Чаагай үнген терең сиген чайгангылап,
Салгын-биле ылчыңнажып шиилештилер.
Саглагар көк талывыстың бүрүлери
Салдыражып, сымыраңчып тура хонду.

Эргелешкен эриннерниң чылыын билчип,
Эгиннерден авый-шавый куспактажып,
«Даарта дораа бадылажып алыылы» деп,
Даңның чыры ханалааже хөөрештивис...

Сени дээштиң үргүлчү-ле ыстап чоруур
Сеткил-хөңнүм чалбышталып хүннеп орда,
Шырай арның, шынчы сөзүң өскертипкен,
Чылан болуп мени шаккаш туруп бердиң...

Кышкырыпкаш, сырбаш кыннып оттуп келдим.
Кырым-биле хаваам дерин чодуп алдым.
Баштаң ол бе азы чүнүл, шынын сөгле,
Барып-барып, ынчаар чүге хууларың ол?...

ЫРАК ОТ

Караңгыда кызыгаарга
Хайгыыл кылып чоруп тур мен.
Хемнер кежир, талыгырда,
Хензиң чырык көгере-дир.

Серемчилел базым сана,
Шериг кижээ дүрүм болгай.
«Ырак оттуң херээ чүл?» деп,
Ынчаар бодаар эргевис чок.

Көөрүмге, шак ол чырык
Өже-даа бээр, өөскүй-даа бээр,
Көзөп турар кижиги бар боор,
Өөрүмге дамчыдыптым...

АГААР-ЛА-ДЫР

Өскөн-төрээн черивиске чурттап чораан,
Өле баштыг өгбелерим сактып ор мен.
Арык эжип, тараа тарыыр, малын малдаар,
Ажыл-ишке карак кызыл кижилер-дир.

Ырлаарынга, тоолдаарынга, шыны херек,
Ылап черле салым-чолдуг чораан чон-дур.
«А» деп үжүк танывас бол, аксы-биле
Арттырып каан чогаалдары өлүм чок-тур.

Ажы-төлүн чагып сургап, кижизидер
Амыр эвес башкылар-даа олар чораан.
Өгбелерниң чаңчылдарын уттуп алган,
Өөделеп чадап чор бис, кончуувусту.

Кажан, каяа тыва кижиге бижек туткаш,
Хайыралыг эжиндиве халып чоржук?
Төөгүвүске ындыг чүве турбаан дээрзин
Дөңгүр баштыг кырган эне хөөрөп каапкан.

Өдек-кыштаа шагда кургап, изи читкен,
Өле баштыг өгбелерим алдаржыттым.
Салгалдарже үе-дүйтөн дамчып келген,
Чаагай эки чаңчылдары агаар-ла-дыр.

ДАРГАНАП-ДАА...

Мөңгүн бөрттүг, сүрлүг сыннар бажы чедип,
Мөңгө меңги кылаң дожун дайнап чээн мен.
Артыш, шаанак чемзиг чыды холуй келир,
Арыг-чаагай агаарын-даа тынгылаан мен.

Өзеннерлиг, көшкелерлиг чалымнарга
Өшкү дозуп, оолчук үем эрте берген.
Адыш ишти суглаңгылап, хавыргыже,
Арык эжип, тараа тарып өзүп келдим.

Доңгайтыр соп, сырын үндүр челип оар,
Доруг аъдым ак-шаң кылдыр мунуп алган,
Сылдыстарлыг кышкы дүне чылгы манап,
Шынаа черге шыырныгып хонуп чордум.

Ажык-чарлыг амгы шагда чажыргаш чоор,
Аксым бар дээш мактанып-даа канчаар деп мен.
«Алдан дөрттү» салган черге, ачам ышкаш,
Арыг октап, чаңгыс эвес шүглүп чордум.

Хамык чонум хайыралыг ажы-төлүн
Кара бажым агаргыже башкылаан мен.
Колхоз, совхоз тыва черге хөгжүп турда,
Комбайнерлап, дарганнап-даа чоргулаан мен...

КЫШКЫ КЕЖЭЭ

Көрүнчүк дег, чайынналган төгерик хүн
Көгөрерген сыннар ажыр чыла берди.
Кышкы дээрде эдирленчек булуттарны
Кезек-хүннүң өрт дег хээзи шыва берди.

Артты куду сыылаан чывар сыгыргылап,
Арын-башты ажыңнадыр шымчый берди,
Кадарчывыс ону көңгүс эскербээн боор,
Кара кирбиин хыраа шыпкан ажылдап тур.

Кадайы уруг ооң-биле маргышканзыг,
Хадың сыптыг, оңгар хүүрээн тудуп алган,
Оңгачалар аразының харын эжип,
Оңмас чаагы кыза берген иженип тур.

Чылыг, чырыы катчы берген кажаазында
«Чыргал» сугже аътаныпкан арбын хойлар
Кышкы кежээ, орайга дээр ээлериниң
Кылган ижин таваар дүжөп чыдырлар боор...

1990 ч. февраль 2

ЩУУРГАН

Калчаа шуурган төрөөн черим хөмө келген,
Кажаа, херим бузар чыгыы кежээлеп тур.
Кызырт кындыр бажыңнарны улдавышаан,
Кылыктанып, шыдашпайн улуй каап тур.

Калчаа шуурган, кайыын келген, каяа чедер,
Кандыг ажыл бүдүрер дээн күжүр боор сен?
Чашпан, бокту бөле, хаара ширбий шапкаш,
Чамбы диптиң ындындыва аппаар сен бе?

Мөңгүннелген Хемчиим чалгыын килеңнедип,
Мөгүдедир мөгзүп келир күжүң чүдел?
Көшкеленген кара-кара булуттарны
Хөлбөңнедир сүрүп турар ужуруң чүл?

Кырган адам сегел салын чулуп каа дег,
Кыйбыңнадыр силгигилеп канчаарың ол?
Чалы кыстың платъезин ажа хадып,
Чагырга чок меннип турар чованчыңны.

Чежемейниң күжүң дөгөп көөргеттингеш,
Черниң ээзи Кижигиле бырашпас сен.
Аңаа душкаш, калчаа бодуң оваартынып,
Аяар чаңнап эртсиңзе-ле, мөрүң ол боор.

ЧУРТТАП ЧОР МЕН

Сарыг, кызыл хая карты
Сепкилдерлиг арны болган,
Чарыктарлыг сүвүр бажы
Селбер булут шиштеп алган
Көп-Сөөк шынаам сыннарын мен
Көрүп өскөн үрен-дир мен.

Соок, изиг, шуурган, чаңнык
Содаалажыр начыннары,
Чылдар өттүр олар-биле
Сыныш чокка бержип келген
Көөп-Сөөк шынаам сыннарыңа
Хөлчок ынак оол боор мен.

Төттүнмес хөй казар байлаан
Дөгөрезин чонга бээр дээш,
«Бисти дүрген шинчиңер!» деп,
Бижирежиң тургулаанзың —
Көп-Сөөк шынаам сыннарында
Хөөмей, ырлыг чурттап чор мен.

КӨП-СӨӨК КЫЗЫ

Кызыл-Дагның сөөскени дег,
Кызыл чаактыг Көп-Сөөк кызы
Чазык-чаагай чаңнай бээрге,
Сагыш-сеткил дойлур уруг.

Эмдик малды сыдымнапкаш,
Эзер салбайн ора кааптар,
Кушталдырып ыңай болур,
Куу доозун шөйлүп үнер.

Чыраа, саяан шилип мунар
Чылгычы кыс — эрес уруг.
Чүгөн, чулар астып чоруур
Чүрээм болган Көп-Сөөк кызы.

АМЫРААР МЕН

Чаңгыс эвес, дагын-дагын бодап ора,
Чалгыннарлыг дириг сөстү тудуп аар мен.
Холда кирген кушкаш ышкаш тывыжымны
«Хостуг чор» дээш, делгемнерже үдептер мен.

Салган сөзүм төрөөн черим эргий ушкаш,
Чалы кыстың чүрөөн ээлеп чурттай берзе,
Ууттунмас хар-даа чагза, өже бербес,
Улуг отту кывыстым деп амыраар мен.

□

Мадон Монгуш

МЕНЭЭРГЕНИГ

Дажып, мөөрээн калчаа хемге
Далайжы-даа дүжүп болгай.
Тайгактарлыг кыламага
Дагалыг аът тайып ушкай.

Мөңгө чүве бойдуста чок,
Мөңгүн безин эстип, хайлыр.
Чазак хааны болган сайыт,
Чазыг кылгаш, буурап дүжер.

БОДАН, МАДОН

Ада сөзүн артап болбас,
Арт-сын черге чалбарып чор.
Ие сөзүн ижип болбас,
Ие черге сөгүр, Мадон.

Айыыл-халап — базым бүрү,
Аыш-чем ховар — ядараан-дыр.
Арагадан алдаглар хөй,
Амзавайн көр, бодан, Мадон.

Өртек өскөш, дээрде шашкан,
Өкпө өртөө санаттынмас.
Ажыл-ишчи, угаанныг бол,
Акшаң камна, бодан, Мадон.

Караңгыда маңнап чорааш,
Карманыңны кактатырдың,
Кундус кежи чаа бергүң
Хунаадыштың, бодан, Мадон.

Кедер хептер тывылбастаан
Кедерезе үптөп, тонаар.
Эрги хевиң септеп кедип,
Эки хандыр бодан, Мадон.

Шыдалдыглар узун дургаар,
Шыйлашкын дег, сыырыптар
Саарылга шапкын чалгыын
Сарыылдыг кеш, бодан, Мадон.

ХУПУРАИ БЕР

Хупурай бер! Куу чашпан иривес бе?
Хуу-салым мени сөөртүп, тоятпаан бе?
Бодараткан чалыы назын кырывас бе?
Болчашканнар аас-кежиин ышкынмас бе?

Хупурай бер! Кадайым кыс кажа берди,
Кудумчувус ээнзирээнзиг артып калды.
Кудукталдыр чаъс чаггаш, аяспас-тыр.
Кударанчыг сагыш-сеткил үерлей-дир.

Хупурай бер! Хөреңгимден артып калган
Хунан шарым ийи буттуг бөрү чипти.
Көзөр ойнааш, каш кокшул кактаттырган,
Хөлегемден өске эш чок артып калдым.

Хупурай бер! Чаактыг бажым адырылзын,
Куруг-даа бол, эштиг-даа бол чораай-ла мен.
Кударанчыг куу күстүң хады бөөлдөш,
Кудум-чамым аппаратча өнчүнү чоор!

Хупурай бер! Амыдырал чырык черге
Өзөр, өлүр, байыыр, түрээр эргилделиг.
Кудай дээр-даа, чырык хүн-даа мөңгө эвес,
Өлүг бойдус болгужемге чурттап-ла көөйн.

МЭЭҢ АВАМ

Буян болган тыва тонун эгиннепкен,
Буттарында элөп калган идиктерлиг,
Хараганнар аразында чаңгыс өглүг,
Кадай кижги каш өшкү дозуп чоруур.

К о ж у м а а :

Көккүр бажы хүнге чайнап кажараңнаан
Хөөкүй мени азырап каан авам ол-дур.

Эртенниң-не сүттүг шайын өрү чашкан,
Эрткен чону өгнү ойбас шайлап алыр.
Баалыктан оглун, кызын хараанзыг-даа,
Башкы сылдыс үңгүжеге манап орап.

К о ж у м а а.

Быжындыдан ойбак тонну чамай даараан,
Былгаар попук улдуңнарын селип септээн.
Кызыл сөөскен даңзазындан таапкы сорган,
Кылыр ишке чаңын салбаан, алгы ууштаан.

К о ж у м а а.

Кенни уруг ажылдай бээр аразында,
Хензиг чашты аадып алган, чайгап орап,
Төлдериниң төлүн ажаап, өпей ырлыг
Деспес чүрээ оларны дээш чурттап чоруур.

К о ж у м а а:

Көккүр бажы хүнге чайнап кажараңнаан
Хөөкүй мени азырап каан авам ол-дур.

Куулар Черлиг-оол

СҮЗҮҮМ КУЮМ ДҮҢГҮРҮ-ДҮР

*Меңээ эң-не
эргим кижиге Т. К.-га*

Чүрээм куюм дүңгүрүнге
Шүлүүм үнү дадыккалак —
Сүзүүм болур чаян-кудум
Сүлдезинге катгышкалак.

Чүгле харын Үе самын:
Шүлүк бижир арга кызыы.
Сеткилиниң үнезин деп
Сеңээ болчур кижилер чок.

Хөөкүй чүрээм, ыржы чүрээм
Көк-ле хүндүс шылыгы дег,
Меги туткан үгүлүүттер
Менче удур чоруп орар.

Чүрээм куюм дүңгүрүнге
Шүлүүм оду чалбыштаалак.
Чүгле харыи Үе дедир
Сүлдем удур кыжанмышпаан.

Изиг сеткил кудайынга
Ужуп келир мээң чазым.
Ишти-хөңнүм далайынга
Салдап чоруур мээң чечээм.

Шүлүүмге сен күнневейн көр,
Сүзүүм куюм дүңгүрү-дүр.
Албыстыг деп тургайлар аан,
Аңаа сен-не човабайн чор.

Хини-биле тудуш чаяан
Кижилерге хилег болбаан.
Адааргактың сеткилинге
Артыктанчыг болду ыйнаан.

1993. март 12—13

* * *

Судтажып чаргылдашкан чоор ону,
«Алдар-биле негежип аар хүнүвүс бар».
Сувакпиттиң нүүрүнге аарышкылыг
Айлаң-кужум ону ажыр ырлапты ыйнаан.

Чүрээм куюм дүңгүрүнге дегбеңер даан,
Шүлүүм-биле бараан болган кулуңар мен.
Сырынналдыр ырлап чораан хинчээм боордан,
Шынап-даа бол кымга багай чүнү кылдым.

1993. март 11

Р. С. «Ичем төгүлдүр боой тудуптарга (чалчыптарга), шүлүк бижирим дам барган». (Кежеге артынга болган хөктүг чугаалардан). Ч. К.

Борис Чюдюк

КОШКАР БОЛГАШ ТАРБАГАН

Сүт-Хөл шалбаа турар шагда,
Сүмбер-Уула куу тей турда
Аргар-Кошкар карактары
Артында дөрт чараш турган.

Аңнар, куштар чыыжын орта
Амды кошкар киржип чорааш,
Тайгазынче чанып орда
Тарбаган аа дужа берген.

«Соңгуйт-саңгыйт!» дигилепкеш,
Сорташ кындыр ора дүшкен.
Колчуу сүргей мендилешкеш,
Кошкардан кээп айтыргылаан:

— Чорааныңар шак ол чыышка
Чогум чүнү чугаалашты?
— Амылыглар канчаар чурттаар,
Алды арга кымга баарын.

— Алды арга кымда барды?
— Адыр буттуг Коңгувайда.
— Кандыг черге кымнар барып.
Канчаар чурттаар чүвөл ынчаш?

— Карактарың дөрт-даа болза
Кажар эвес, тулуп-тур сен.
Оъттарыңда, өлүм кончуг,
Оварнып чор! — дижир болду.

Тарбаган-даа сырбаш кыннып,
Даваннарга хереп келгеш:
— Алды арга Коңгувайда!¹
Ады безин коргунчуг-дур.

¹ Коңгувай — кижиги.

Дазыл болган мыйызыңар
Дазыр шөлге ирип чыдыр.
Коңгувайның дергизинге
Кошкан эрним кадар-ла-дыр...

Ынча депкеш, тарбаган-даа
Ылап ханы үңгүрүнче
Сыйт-сыйт кындыр эде каапкаш,
Шывараш дээр, мындыг бооп-тур.

Коргунчуг сөс, чугаа дыңнааш,
Кошкар күжүр ол-ла черге
Ылбай багын эскерип кааш,
Ыглавыткан чүвең иргин.

Ыржым хүндүс, шаанга чедир
Ыглап-ыглап көрүп кээрге,
Ийи караа соглуп калган,
Ийи караа анаа болган.

Соглуп калган карактарның
Сорбулары үттер болуп,
Карактарга каткыырландыр
Хайлыг чүве, ынчаар арткан.

* * *

Улуг, салам мыйыстыг бол,
Угааны пат кошкар ышкаш
Эрге-дужаал — чиңзе кадаан
Элегерлер чок деп болбас.

Кызыл, 1985

ООРЖАК ОГЛУ

*«Бай-Тал» совхозта пенсионер, Күш-ажыл-
дың Кызыл Тугу орденниң эдилекчизи Оор-
жак Лопсанович Карың-оолдун
өг-бүлезинге тураскааттым.*

Ойлар сыңмас алдан-ала
Оргулашка турар шагда,
Ооржак оглу Карың-оолдун
Омак сергээ дендек турган.

Кажаа туржук, кодан сыңмас
Кандыг малды өстүрбээн дээр.
Карың-оолга ажылы дээш
Хавыяаны тыпсып шаңнаан.

Алган эжиң Чайданмааның
Адак-бышкаа чийк-ле болзун!
Айлаң-куш дег хоюг үнүн
Ажы-төлдер дыңнап чорзун.

Улуг-Шуйда, Биче-Шуйда
Дагыыр-Тайга бедик болбайн.
Уруг-дарыг аразында
Дагдыныкчы чоргаар болбайн.

Кавайы дег Шуйларының
Хайыразын ылап билир
Карың-оол дег өгбелерден
Катап эки өөрениңер.

1989, Биче-Шуй

Эдуард Мижит

КАЗЫРГЫЛАР

Бөлүк шүлүктөр

КУРГАГ БҮРҮЛЕР

Э л е г и я

Бүргөг дээр. Орук дургаар ыяштарның будуктары чана-
гашталып, сактырга-ла, узун куу-салааларын сарбайтып,
сөөлгү чылыг хуннерни сегирип алгаш, салбайн баарын
кыскан-даа дег, ол-бо чүкче чүткүп-чүткүп, чайганып
турлар.

Ырак эвесте бир-ле черден ажыгзымаар ыш хадып кээп, екпемче оожум агып кирип, хөрөк долган хөглүг эвес бодалдарым-биле холужуп, өңнежип, сагыжымны саргыдып, мени улам-на муңгараңчыг хөөнче эдертип киирерин кыскап ыш-каш болду.

Амыдыралының кандыг-ла бир кезээн чурттап эрткеш, оруунда адыр черге чоокшулап, оон ыңай кайнаар углаарын шилээн кижиге дег, кудумчунуң белдиринге кылаштап келгеш, мында чүнү канчап, чүнү дилеп келгенимни сактып чадап, зайын тышпайн туруп-туруп, ыш чыды кээп турган азыг артынче чайгаар-ла ээптим.

База-ла кууараргылап калган чавыс дөстөр артында өпейтир бөлүп каан сарыг бүрүлөрдөн улуг эвес одаг, ында-хаая чалбышталып, колдуунда-ла ышталып каап, хып чыдыр; бодаарга-ла, дораан өртөнип-хуюкталы бээрин күзө-вейн, үени ам-даа бичии саададып, шөйүксээн-даа дег.

Одагның чанында узун куу тоннуг күшпүгүр кижиге ыңай көрнүп алган, холунда узун сыптыг дырбаажы-биле кыдыын-че хадый берген бүрүлөрни үе-үе болгаш-ла отче чоокшуладыр тыртып каап тур. Чавызадыр күдүйүп алганындан, эгезинде мырыңай бажы чок ышкаш көзүлдү.

Муң-муң кижилерниң хүн, шак бүрүзүндө амыдыралын, салым-чолун чуртталганың улуг одаанче киир октап турар бурган-даа дег. А ол кижилерниң сеткил-сагыжы, бодалдары, чүткүлдери, шак бо көгүлдүр ыш болуп, дээрже дүргектелип үнүп-үнүп, агаарга эстип, чүү-даа турбаан чүве дег, ис чок чидип турганзыг-даа...

«А мээң чуртталгамның айлар, хүннер, шактары база бо бүрүлөр ышкаш, өртөнип төнүп, а ол үелерниң болуушкун-нары сактыышкыннар болуп, мынчалдыр-ла сеткилимге ышталып дойлууп чоруй, уттундурары уттундуруп, артканна-ры мээң-биле деңге ис чок читкилей бээр болгай» деп, дем-ги кижиниң артында ол-ла хевээр көжүп калган быт чок боданып тур мен.

Чүгле ында-хаая салгын мээң уумче хадый кааптарга, ажыг ыштан караам чажы сыстып, төктүп кээр — ол-ла...

Удаваанда бүрүлөр-даа төндүр өртөнип, ыштың чүгле чыды кезек када ол чоок кавыга туттунуп тура, база-ла чидип калды... Чүгле ак-куу хүл хат аайы-биле ыңай-бээр эстеңей-нип, довурак-биле холужуп каап чыдыр...

«Бо-ла-дыр-ла... Шупту чүве төнгөн... Ам чүү болур боор...» деп бодангаш, мурнумда кижиге көрнүп келдим... А ол кижиге иштинде карактар чок, куруг кара ойбактарын

менче чиге көрүп, эриннерниң ора-сомазы-даа чок диштерин, кыжыраан-даа дег, шаарартып алган тур. А ооң дырбаажы-ның шиш-шиш салаалары, согуннар ышкаш, мээң хөрөөмчө шыгаап келген дег болду...

ЧУРУКТУҢ АРТЫ

Баарымда кадыр элдиң овурунда, хенертен-не үзе шаапкан чуртталга дег, бир-ле ындыг тывызыктыг, аарышкылыг болгаш кударанчыг хөөнү саазынга иле көргүзүп, дамчыдыптар кандыг-ла бир арга дилеп, катап-катап чуруп ор мен.

А ол элче, оът-сиген аразынга чаштынмышаан, үңгөп келген чылан ышкаш, хензиг кокпа углап алган көстүп чыдыр.

А ол элдиң, сугже шураарынга белеткенген-даа ышкаш, эң-не ырадыр үзейип алган эринде бир-ле кижги таакпылап каап, дыка-ла үр боданып ор.

Амыдыралда эки-бактың кады-кожа, харын-даа сырый тудуш чорууру дег, агы-даа, каразы-даа деңгелип, холужук келген ооң бажының дүгүн хемден хадымырлаан сырын ол-бо селберенеңдир үрүп каап тур. Бодаарга-ла, ак биле караны аңгылап кааптарын кыскаң-даа дег.

Элдиң ындындан эгелээш, дуу-ла, шишпик баштары көстүр-көзүлбөс апарган көк дагларның эдээнге чедир төнмөс-батпас үе-шагда, өлүм биле төрүттүнүүшкүннүң төнмөс-батпас солчуушкуну дег, чалгылар-ла, чалгылар...

Имир дүжүп, хамык өңнер, кырганнарның карактары ышкаш, бүлүрерип келгичеге бо бүгүнү чуруп келдим.

А ооң соонда саазыным дүрүп тура, ооң чаңгыс-даа шыйбак чок, маңган ак артыгы талазынче көрө каапкаш, дээр-де чырып келген башкы сылдыс ышкаш, хенертен бажымга кире дүшкөн бодалдан, ол-ла хевээр көжүп калдым.

«Мээң бо чуруктуг саазынымның чүү-даа чок артыгы талазынче көрүпкеним дег, шак бо делегейниң ындыгы талазынче бакылапса, ында чүү бар ирги...? Көрүнчүкте дег, шак-ла мындыг делегей бе, азы чүү-даа чок, куруг тамы көстүп кээр бе...?»

...А демги кижги ол-ла хевээр, ынаар-ла, туман бүргөөн ырак даглар артынче карак салбайн, кайгал-ла, кайгал-ла олурбушаан. Чүгле таакпызының ыжы ында-хаая буруңайнып каап, агаарга оожум салдап чоруй имир-биле холужуп, эстип чидип каап-ла турар... Ында чүнү-ле көрүп каан кижги ирги...?

ТУМАН

Бодалдарның, сагыш-хөөннүң ээр-дагыр оруу-биле эскет чокка чоокшулап кээп, ала чайгаар сеткилимни хөмө алган чылдагаан чок муңгарал дег, билдиртпейн имир дүжүп, кара черниң тыныжы-даа соолаңайнып, эът-кешти шыырыктырып, дош дег холун суууп келген өлүм ышкаш, борбак чүрээм дырбаңнадыр аспактааштың, чыыра тутту.

Кедээр дагда арга-даштың аразындан улуг ак аң холун сунуп, бажын уштуп, бакылаан дег, туман ынчаар көстүп келгеш, ол-ла улуг амытанның херлип-көстүп шимченгилээш, куду алзы аяар кедеп батканы дег, шак-ла ынчаар шимзэн-дааш чок дүргектелдир үңгөп келгеш, дагның эдээн, хемниң унун, ында турар сууржугашты сыырыпкан дег, бүргей алды.

А мен шак ол сууржугашта, имир болгаш туман бүргээш, каш базым черде безин чүү-даа чүвө көзүлбестээн кудумчуда кара чааскаан туруп калдым.

Мырыңай чаа маңаа турган бажыңнар-даа, херимнер-даа эрткен-барган чуртталгада уттундурган болушкуннун эгезинде угаанымга ында-хаая кире дүжер улуг эвес сактышкын бооп, ооң соонда чоорту-ла бүлүрерип эстип чиде бээри дег, ында-мында кезик-чамдыы кара черден бар шаа-биле халбактанып чоруй-чоруй, илби-шиди аайы-биле чиде хона берген ышкаш, ис чок барды.

Ынчалдыр-ла сеткилимни, куштар ышкаш, дээскиндир эргий ушкан бодалдарның, янзы-бүрү сактышкыннар, күзелдерниң, арылар дег, үглөп келген айтырыглар, харыыларның, хоочураан аарыг ышкаш, ыстап келген кударалдың дүргектелген туманынга бүргедипкен, хенертен-не, чаштыңган дег, оранчокче ырап читкен делегейге бодум база көзүлбестөп, чырык черде мээң бар-чогум аңаа көңгүс хамаан чогуу катап-катап хандыр билип, миннип тур мен.

Ынчалза-даа, тывызыктың баажызын билир болгаш, харыызын оон дилээн ышкаш, шак бо, сүт дег, туман өтүр, ында турар бажыңнарны, кижилерни, ыт-кушту, ыяш-дашты көрүп-каарын кысканым дег, бодумнуң-на ишти-хөңнүм, сөстөримниң, аажы-чаңым, чылдарымның, ажыл-херээм, дүште-римниң, өөрүшкү-муңгаралым, чуртталгамның хөлбереннэн көжегезин өтүр көөрүн бар шаам-биле оралдаштым.

Ында меңээ харыы болур кандыг-ла бир утка бар деп идегелим — тывызыктың хензиг-даа бол баажызы чадавас боор, ынчалза-даа... даарта эрген чырык хуннун херелинге долгандыр бо даглар, хемнер, ховуларның өткүт, тода көстүп келгеш, «чүү-даа болбаан, турган хевээр тур-ла бис» деп

ыыт чокка сөглээри дег, амыдырап эрткен оруум, өйү кээрге, туман ышкаш, эстеп, хадып, эсти бээрге, чүү-ле чүве алыс бодум овуру бооп артар ирги?!

Бо-ла-дыр-ла... Даң-даа атты. Оът-сиген, бүрүлдерде шалың дүжүп, бүлдеш кынган караам чажын сагындырды...

Алексей Аранчор

МООРТАЙ-ДАРГАН

Экти бедик Таңды сынның
Эдээ болган Межегейде
Уттунза-даа савар ышкаш,
Ужуу хевээр төөгүлөр хөй.

Межегейниң Улуг-Арыг
Берт шыргай, коргунчуг бол
Кыдыын дургаар алаактарда
Кыштаг хонаш, эрги чурт хөй.

Чоокка чедир аалдар хонмас
Шойлуг-Алаак хонажы дээр,
Чажытсымаар төөгүлүг
Чайлаг база ында ийик.

Черниц-Ээзи даңгынаның
Шевер оглу — Моортай-оолдун
Алыс төрөөн чурту дигир
Ашактарың чугаазы бар.

Бичии шаамда бир-ле чылын
Бистиң өөвүс аңаа күзөөн,
Эртен, кезжээ малым дозуп,
Эрик кырлап, ойнап чордум.

Доңга бузуу, демир-мыяа
Довуракка чыдар чүве.
Чамдыктарын аштап чыггаш,
Чараштарын эккеп аар мен.

Элдеп-эзин эт-сеп бузуун
Эскерип каан кырган-ачам
Шойдак-Хелиң аалга кээрге,
Солун чүве чугаалашкан.

«Таңды-Ээзи хуулгаазын
Даңгынадан төрүттүнген
Ус-шевер дарган кижиги
Угу маңаа чурттап чораан.

Дарган боду тайга үнер,
Даштар эккеп хөрүктөптер —
Ховар, чырык эртинелер
Холга хуулуп дирлип келир.

Алдын, мөңгүн, хүлер-биле
Аяк-сава, дагыл, кылыр.
Аңны, малды олчаан кылгаш,
Аптарага делгей салыр.

Эр кижиниң эдилели —
Эзер дерии, оттук, бижек,
Шулу мөңгүн эдилелдин
Шуткумалы тарап турган.

Кадак баглааш ыдыктап каан
Аржаан кудар алдын бумба
Аалдар-биле хонаштарже
Кады көжүп чоруп турган.

Херелденген алдын бумба
Хемнер кежип ырап чоруй
Бедик даглар артындыва
Белек болуп арлы берген.

Эртинеден кылган эттер
Ээзи тыптып чиде берген.
Чамдыктары довуракта
Чажыртылган чыдар магат.

Уран холдуң чаяалгазы
Угулзалар чажыдынга —
Адааргактар дузаан салып,
Авыястап чоруп турган.

Ырак чурттуг садыгжылар
Тывызыкты тывар дээштиң
Ыдык далай эрииндиге —
Дываажанче чалап келген.

Бир-ле катап дарган өөнгө
Билзек, сырга хээлеп сиилбээн,
Кадайы ооң идиин даараан
Кады кожа олурганнар.

Чырык хүндүс дээрден чаңнык
Чыжырадыр дүшкен соонда,
Моортай-Дарган дүндүк өрү
Боду ужуп үнүп чыткан.

Кадайы ооң тавангайын
Кайгап көрүп чыдып калган.
Ыштыг булут кыры-биле
Ырап бедээш чиде берген».

Ашактарның тоолдарында
Артып калган истеринден
Бодувустуң төөгүвүстү
Бодангаштың билип көөр бис.

1992. март

Сафра Куулар

ЧАРЫНЧЫЛАР

Тоолчургу чугаа

Арат-чонум билдизи хөй:
Анаа калбак чарын безин
Чуртталгада чаъжыттарны
Чугаалаптар дылдыг апаар.

Эрте шагдан салгап келген
Элдептиг ол төлге-биле
Өле баштыг ачам безин
Өңүк тала чораан чүве.

Чарын салыр апарганда
Сагыыр чүүлдер арбын болур:
Куурарты ылап аштаар,
Кургаг боору база албан.

Будук-садык оду талаар —
Чаза тептер, оя тептер.
Муңгаш суугу база талаар,
Чадагай от таарымчалыг.

Тонун эштип, бөргүн кеткеш,
Топтуу кончуг сөгедектээш,
Ханы бодал ээреми дег,
Карактары чайгаар шимнир:

Эриннерже чыпшыр туткан
Чарынынче бир-ле чүве
Эреикен дег — шишип-шишип,
Чалар отче камныг салыр.

(Отка чарын салып каанда,
Олудун каап кылашташпас:
Базымнардан чарын ойлуп,
Багай чүве оштап болур).

Элээн болгаш чарын хып каар,
Эптиг эскеш, сооду салыр.
Чарынчыдан элдеп сестер
Сартык ышкаш манаттынар...

Чаңгыс эвес төлгелер бар,
Салдырып-даа чоргулаан мен.
Ынчалза-даа чарын ышкаш,
Ындыг шынчы төлге чок боор.

Эмин эртир хувискаалчаан,
Эрге туткан «адаларым»
Төлге туржук, шажынны-даа
Дөңгейти шаап, хоругдап каан.

Ынчалза-даа чарын өлбээн —
Ыдыктыг бооп чуртгавышаан.
Баажы чок тывызык дег,
Бараан болуп чорбушаан-дыр!

Чарын-төлге дугайында
Салгал дамчаан чугаалар хөй.
Оода-ла чаңгызын маа
Оралдажып тоожуп бээйн.

...Аъттыг кижээ — Аъттыг кижэ
Бир-ле черге душчуп келген.
Амыр-менди солушканнар,
Бирээзинде четкен аът бар.

Элтиг черге одаг одап,
Эзер-чонаан союц салгаш,
Аът-хөлүн ынаар чикке
Аппаргылап өртеп кааннар.

Кежээ дургу ийи кайгал
Кедергей-ле хөөрешкеннер.
Чарын-төлге билирин-даа
Чажырышпаан эрлер иргин.

Ийи кайгал шайлап-шайлап,
Ижин кара чогу-биле
Одаг ол-бо талазынга
Ооргалай чыткылапкан.

Тааланчыг, ыржым уйгу
Таныштарны кыңчыктырбайн,
«Чыргал сугже» ханылады
Чымчаңнадып киире берген.

Та чүү хире үе эрткен —
Даң чаа адып чоруп орда
Четкен аъттыгы тура халааш,
Сезинген дег, ол-бо көрген:

Кады хонган кижизи чок,
Чедип чораан малы-даа чок.
Канчап билбейн калганынга
Сербээдээн дег кезек турган.

Өртег ээлээн чаңгыс аъды
Өрү-куду саарыглап,
Бууккан дег — эжин чоктап,
Буруңгаар-ла кайгаар болган.

«Ис чок аппаар харыктыг дег,
Ишти ирип чоору ол?» дээш,
Чарын уштуп, шишип-шишпиц
Чалар отка сала каапкан...

Одаг кожуп хонган эжи —
Оор-кайгал кижидир деп,
Дөө-ле сыннар ындында деп,
Төлгезинде дүжүп чыткан.

Аяк шайын пактай каапкан,
Аъдын дүрген эзертөпкөш,
Ажын-чемин дергилөпкөш.
Аъттаныпкан, сүрүп үнгөн...

Баштайгызы улам ырап,
Барган уг-шиин будалдырып,
Ойлар өрү, чиктер куду
Ойзуп-кыйзып бар-ла чыткан.

Адак соонда Оваа-Тейниц
Ажыдынга барып дүшкөш,
Чарты-чээрген кыпсып алгаш,
Чарын салып көргөн иргин:

Аъттың ээзи ызырты-ла
Алгатпайн сүрүп орап,
Хөделбээже, боже дораан
Хөме шаап кээр чыгаан болган.

Ынчангаштың аъттаныпкан,
Ылгын-ылгын челдирипкен.
Алдырар-даа эвес кылдыр
Адак узап ырай берген.

Соондан сүрген амдыкызы
Човап келген, шылап келген.
Кавылатпас талаар боорга,
Кажар арга бодай берген:

Тонун, бөргүн дедир кеткөш,
Торгу-курун куржаныпкөш,
Аъдын дедир эзертээштиң
Ам-даа сүрүп чоруп каап-тыр...

Соондан шапкан сүрүкчүзү
Чогум канчап чоруурул дээш,
Оор кайгал — аъттарны-даа
Орук ара доктаатпайн,

Шаап ора, хойнундан куу
Чарын уштуп, акка көөргө —
Девиденчиг сүрүкчүзү
Дедир эепкен кылдыр дүшкен.

Халдып орган оор ынчан
Ханып, таалап каттырыпкан.
(Дедир кылган кажар чорук
Тевии ол деп чедир билбээн!)

Ам-на кайгал кулугур эр
Аъттан дүжүп, сагыш ажып,
Оъттуг черге малдар өртеп,
Одаан кыпсып, пажын тиккен.

Изиг чемден ала чайгаар
Ишти-хөңнү даамчырап,
Эзер — сырты, чонак — дөжээ,
Эптиин канчаар! Удуп калган...

Уйгу-дүжүн — шапкан аъттың
Дуюглары чидир тепсел,
Урук дурту хире черде
Тура дүшкен ышкаш болган.

Карактарын көрүптерге,
Кады хонган эжи ында
Анаа келген аалчы дег,
Аъдындан бо дүжүп чыткан...

Чарынчылар хорадажып,
Чаргы-чаалы үндүрбөөннер.
Чазыгларын удур-дедир
Сайгаржып каап, шайлааннар дээр.

«Чорумалга уйгу улуу
Човалгалыг, каражалыг:
Алзыпканым — буруум-дур» деп,
Аъттың ээзи мяннип сөглээн.

«Эзер-чонак, идик-хепти
Дедир углап кажарлаанын
Эскербээним — багай-дыр!» деп,
Демги оору бажын шашкан...

Шак ол артты оон соңгаар
Чарынныг-Арт дижи берген.
Арыг-Үзүү, Ак-Дуругнуң
Аразында арт-ла чүве.

Юрий Кюнзегеш

ОРУК

1

Онза солун чүве-даа чок,
Ооругнуң сынын казып,
Орук кылып чайладывыс.

Аалдан үнгеш, хинчээвис ол,
Артка четкеш, он шаа хондур
Амыр-дыш чок ажылдаптар.

Хемнер ишти — амыр чүве:
Хензиг сай төп, дазылдар хээп,
Хемелээн дег чортуп орар.

Скреперни саң дорт тудуп,
Изиг хүнде оргу черге
Илдик чокка чүткүткүлээр.

Чалымнарлыг артка келгеш,
Чаза тепсир, бузулбаанын
Чая идер апаргылаар.

Бульдозерлиг, элчип-селчип,
Муңгаш чалым баарын когжап,
Буруладыр муңганыр бис.

Кара черни сиртиледир
Хаяларны үстүргүлээр —
Каң, шой безин кызаш кынныр.

Инек-даштар шимчеш дивес! —
Ийни куду чууктаар дээнде
Ийи-үш шак шырбайып кээр.

Чорук чогуп бүтпес хире
Шорулгакка душчуп келгеш,
Човаан шинээң дамдыкталыр.

Михаил деп орус кижиге —
Бригадиривис сүмө кадар:
— Бичии манаар... Көөр-дүр, оолдар.

— Оожум, Миша. Оон-даа мынаар
Оюштуруп шенээл — диген
Ортун-оолдуң үнү үнер.

2

Он шаа хонук ажылдааштың
Оолдар чанып, дыштанырлар.
Одаг ээлеп чыдып каар мен.

Хүнезин-күш, сава-саңга
Күүсет болгай. Майгынывыс —
Хүн-даа шонмас, чаъс-даа өтпес.

Чайгы дүне бедик черге
Шала сериин. Ынчалзажок,
Чалы шаанда уйгу кончуг.

Хадып, чаъстап хонганда суг
Хаарыктап, дүжеп удуур —
Харын дүъште оттуп кээр мен.

Вахталап келген улус
Мактаанзыг бол, бактааны ол,
Баштактанып кыжырырлар:

— Магалыг-ла эр-дир мооңар.
Мажаалай-даа келир болза,
Маажым чыдар эвес деппе?

Уйгужу деп шооттургаш,
Улуг дыка тоовас мен:
«Улус чүү-даа дижир болгай...»

Карактарым чода тырткаш,
Кара сугга чунуп алгаш,
Хаяларже үнүп каар мен.

Тура чаңгыс хууда эдим —
Дураным бар. Ооң-биле
Дуруглардан харап көөр мен.

Эки чуртум — Тыва черни
Эрзин, Тестен Хан-Дээр чедир
Эргий көргөш магам ханар.

Сүүр баштыг бедик сыннар,
Сүрүг долган делгем хову...
Сулде-ле бо, чанымга кээр.

Кадыр дуруг кырлап ойнаан
Хаяларда чуңма. телер
Кажагар ак көстүп келир.

Кашпал хемниң шынаазында
Кадарчының өө-биле
Кады чыгыы олурар мен.

Аалда кадай хеп чуп туру,
Ашак кижиге аъттангаштың
Аткаар дагда хойже хапты.

Идик кетпээн аныак кыс
Ийи хууңну катай туткаш,
Ишкээр хемче кылаштады.

Холда билзээ кылаңнай-дыр,
Хоюг, кызыл эрнин көөрге,
Кожамыктап чоруур хире.

Көргенимниң магалыынга
Көксү-хөрөөм хөлзеп-дүймөп,
Хөлчүң карам сактып кээр мен.

Хола чаактыг хомузагым
Холга дораан туттунуп кээр —
Кожамыктап ырлаптар мен:

«Хоочун дарган таптап берген
Хойлап чоруур хомус ыргак —
Хойлар өртээ чеде берди.

Холун бээр деп даңгыраглаан
Хоор-ла сарыым алыс ырак —
Хоорайындан өске черде...

Уруг эжим сактырымга.
Улуг делгем ховуларлыг
Украина көстүп келир.

Борбак карам боду чааскаан
Полтаваның сесерлиинде
Бодангылап базып чоруур...»

.

Дөргүнекте кара суг дег
Төктүп турар кожан, ырның
Төнчү чогуң магадаар мен.

Октаргайның саргыл хүнү
Ооругга шонгалакта
Одаамдыва бадып кээр мен.

3

Орайга дээр чазаныр мен —
Ооругнуң хөлегези
Оожум узап, имиртиңээр.

Будуктардан, дазылдардан
Буур-булан, кижиге сомнап,
Бууканым часкарар мен.

Өөрсүнмес, пөрүк оол дээш,
Өске ээлчег кижилери
Өжегерээн шоодарлар:

— Херектиг иш кылыр дээнде
Кежээ болгаш шевер болза,
Кедилии ол эвеспе, эш?

— Дазыл харын солун-на-дыр.
Дазылгага делгей салгаш,
Дарийги дээш тейлээр сен бе?

Иттириглиг-шаштырыглыг
Ийи янзы утка бары
Илдең сөстөр чоорту намдаан.

Бир-ле дүьште хеден хергеш,
Бистиң бо-ла Ооруг оруун
Бижиир-дир дээш олуруптум.

Тепсип каапкан даштар аштаан
Демги өөрүм, машиналар
Дендии дөмей чуруттунган.

Хоор чылгы доо-ла оортан
Хойдуккан дег саарлыч орап —
Холда дозу аштаар чай чок.

Кеткен хеви, хевир сыны
Хевээр боорга орукчулар
Хейде мени шоотпастааннар.

Чайның изиг хүнү безин
Чап чок када эртип калыр —
Шай тип оода четтикпес мен.

Дыргараткан, бурулаткан,
Дылы узун демги эрлер.
Дывыржыдып чедип келген.

— Ажыл кылбас чалгаа оолдуң
Ажы-чеми белең эвес...
Аштаарымны, суксаарымны!

— Поварлаар дээш силер-биле
Моожа-керээ чарбааным шын —
Бодуңар-ла болгаңарам.

— Төөрөвөңөр хайлыг эрлер!
Төөгүлүг чурук-тур бо...
Дөмейимни көрүңөрдөөн.

— Артында-ла күдүгүр де.
— Арны база олчаан ийин.
Аажок чуруур төл-дүр мооңар.

— Чүвүрүнүң дорзуун оода
Чүгө чуруй берген дээр сен?
— Чүгө-чүгө!.. Шыны ол-дур.

— Ажыл кылып орап эш-тир.
Аксым бар дээш сула салып,
Анчыг сөглөп чектөвөңөр.

4

Хүннөр чоорту шуужуп эрттип,
Хүрөң, сарыг өңнөр чуруп,
Күскү доңат тынып келген.

Озук-биле каскан ышкаш,
Ооругнуң хаязынга
Орук үскөш, буруй берген.

Бетин-ындын хемчээр болза,
Беш муң метр кара хая
Белин дөгээш чыдып алган.

Аммоналдык күжү-биле
Ала чазын буза тепсип,
Аштаан черден орук чылбаан.

Өрүмнээштиң тепсиптерге,
Өрү чаштаан хамык даштар
Өштүг ышкаш дивес сөн бе!—

Казып алган оруувусту
Казыр-козур хөмө дүжөр —
Катап база эжер апаар.

Сайлар төккөш дескилээр дээш
Чадашкан бис. Кудай дештип,
Чаап, хадып туруп берген.

Хар чаап турда, Ооруг сынын
Казак эзер ышкаш кындыр
Харын мүн-не кертпкен бис.

Ынчалза-даа борзаң даштар
Ында-мында овааланган —
Ынаар чыгчаан эрте албас.

Артты ажыр асфальтылааш,
Аргыжылгаа хүлээдир дээн
Алыс план буурап дүшкен.

Мый-ыттың сагыжында
Мыя, бо-ла, даг бажынга
Мырай чай, күс эрттирдивис.

Керээвисте ажылдарны
Келир чылын төндүр кылыр —
Хей кыш эртер болу берген.

Кожуун чону манап турар
Конфет-чигир, шай, таапкы
Кожа суурда артып калган.

«Коошпа орук чок-даа болза,
Коштап, чиңнеп, канчап-даа бол,
Кожкооп биске сөөртүп эккээр...

Аргыжарда эптиг таптыг,
Алгыг орук кылып турар
Аныяктарга мөгейдивис...»

Шак ол сөстөр — хоозун меге,
Чазамырлаан ёзу-дур деп
Сагыш саарзык чаныпкан бис.

5

Орук боолган. Алыр акша —
Олча база кызырылган.
Оолдар өөрүм химиренген.

«Кашкыя акша эккээр,
Карылгалыг кижиге сен...» деп.
Кадайлары чемелээн боор.

Менде чүү боор, астык-сайлың
Беш ай албаан — боттаң эрде,
Медээжок хөй акша алдым.

Ботка четчир. Кезик чамдыын
Полтавада душтуум кысче
Почта-биле шилчидиптим.

6

Орукчунуң ажыл-ижи
Ооң-биле доозулган —
Орта эвес салым дийин.

Бир-ле хүндүс биеэ эрлер
Биче халаг ижип алган,
Бисти детки дижип келген.

Михаилдиң бажыңыңга
Билдингир-ле, куруг эвес,
Бир шил хойлап аппарган мен.

Арагалаан ийи эжим
Акша дишкеш, аразында
Аас-дыл кылган. Чогуш болган.

Чарар бодаан сеткилимде
Чаактарынче шашкылаан мен —
Чаърт билир чүвем-не ол.

Шагдааларның келгенин-даа,
Шарып-хүлүп каанын-даа
Шала-була сактыр-дыр мен.

Эзириктер хонажындан
Эртен мени үндүрбестээн.
Эрним — балыг, арным — ыжык.

Бажым — ана чарык доскаар.
Балалыг ол араганы
Пактай берген ужурум чүл?

Байысаакчы: «Өчүп ор!» дээш,
Басты аарак чемелей-дир:
— Бардам — багай, байбаң — шалдаң.

— Хардин-биле араңарда
Харылзааңар таптыг өчү.
— Кандыг Хардин? Кайда Хардин!

Биске бир эр катчып келген.
Михаилдин эжи боор дээш
Биче-бача хөөрөшкөн мен.

Ооң соонда чогуш үнген.
Орта чугаа болбаан чүве.
Ону ыяк билирим шын.

«Оруска чоп болуштуң!» деп,
Ортун-оолдуң үнү үнген.
Оозун тең-туң билир-дир мен.

— Билбес кижини ооң-биле
Бир баг болуп арагалап,
Бижек чайып турган чүңүл?

— Бижек черле эдилевес,
Бир-ле черге кааптар болгаш,
Бир сөөм четпес түвектээм бар.

— Түвектиңни!.. Куйзуп орба.
Түвектээ деп ол чүң боор, оол?
Дүргөн өчү, тайылбырла.

— Ай, бес когжаар доңгурак-тыр.
Аыш-чем кезип чип-даа болур,
Анаа бистиг демир-дийин.

Байысаакчы кадалгаштың
Пат-ла болган: «Кайдал ооң?..» дээш,
Бараа тудуп буруудаткан.

Халалыын ооң канчаар ону!
Кара бажым — чарык доскаар
Каңгырт кынныр. Чым-сырт дээр мен.

Карманымда түвектээниң
Хавы ханныг, бизи харын
Кандыг-даа бол, арыг болган.

Ортун-оолду эккелгештиң
Ооң-биле нүүртештиргеш,
Оон ам мени салыпканнар.

Орус кижиге өлүргөн дээш,
Оттуруп каан херек саадаан,
Орту безин четпээн хире.

Миша биле Ортун-оолдун
Бирээинге шамнаан хире...
Билир-билбес менде чүү боор.

Херек болган. Киришпээн деп
Хей-ле хөрлээн дүжүк-даа чок.
Херечилер эндерик де!

Байысаакчы тура четсе,
База катап келдирткештиң
Бажыңназа хөңнү ийин.

7

Үүлгеткен херээм хинчээ —
Үем оолдуң бажыңында
Үен диртип сыңнып чор мен.

Адам-ием аалы — ырак,
Ажык-Бажы тайга черде.
Ам-даа мону дыңнатпаан мен.

Азырадыр улуг оглу
Аар херек кылган диртсе,
Авам күжүр канчап баарыл?

Ачам база хөлүнде-ле
Анаа кайын олураарыл? —
Аксы — дус дег ашак болгай.

Кара-бажың кире берзе,
Харылзажыр арга бар боор.
Карам кыс-ла кээргенчиг-дир.

Топтуг ажыл тывылбастаан.
Доозуп алган эртемимни
Тоор дарга мырыңай чок.

«Чурум үрээр, арагачы,
Чуттуг хей...» деп чектээрлер бар.
(Шупту база эвес ийин).

Соонда барып билдингени,
Чокшуп турган ийи кижиги
Сокчуп каалкан чүвең иргин.

Бирээзи мүн дириг арткан.
Миннир хире эвес болгаш,
Биске шамнап өчүп турган.

Өлүрткени удурлангаш,
Өкпээ дегген бижекти оон
Өскээр, чидир октаан болган.

Ынаныштыг буруудадыр
Ыяк шынныг барымдаа чок,
Ынчаш бисти түрүткеннер.

Чогум бистер аравыста
Чогуш болган-болбаанын-даа
Чоорту будап эгелээн бис.

8

Ооругнуң хаязы дег,
Оруум муңгаш — бачыттыындан
Орта чурттай албас болдум.

Кедизинде, сарыым кысты:
«Кенниңер бо, авай» дивес,
Кээргенчиг салымым-дыр.

Балалыг ол араганы
Пактай берген ужурум чүл?
Бакка бак-ла улажып тур.

Байысаадып, херечи бооп,
Барык үш ай шагдаа, шүүгү
Бараанындан үнместедим.

«Кырыза-даа хаван дүгү
Хыралбас» деп чугаа барын
Кымдан дыңнаан кижиги боор мен?

Ортун-оол ам дедир тепкен —
Ол шош менден эгелээн деп
Ойзу өчүп, хөрлексээр-дир.

Өлүрттүп каан кижги хөөкүй
Өчүй албас болган соонда
Өнемчири ол-ла ыйнаан.

9

Шинткелди үндүрерде
Шиидин тып, хынаар дээрзин
Чиге билбес чораан-дыр мен.

Араганы кажан, канчап
Амзаанымны айтырарга,
Алаң кайгап калган-дыр мен.

Үзе тура чээрби дөрттээш,
Үш-дөрт хире ишкен мен деп,
Үнүм үнмес харыылаан мен.

Суд ам-даа үргүлчүлээр.
Шуугаазын чугаа үүртээн,
Сузум базып туруп берди.

Орукчунуң салымы ам
Оол менден оякталып,
Оюп кааптар чыгап туру.

Бак үүле көөрүм ол-дур.
Балалыг ол араганы
Пактай берген ужурум чүл?

Онза солун чүве-даа чок,
Ооругнуң оруун каскан —
Ооң уржуу ол бе ынчаш?

Кара-бажың хаалгазы
Каңгырт кынныр чадавас-тыр.
Каш чыл ону хемирерил!

Амыдырал улуг оруун
Азып чоруур оол мени
Амыраам кыс өршээп, тоор бе?

Ол-даа канчаар, чаңгыс кижиги —
 Оолак мээң үүлөм ол-дур.
 Оомну бодум эдилээр мен.

Улуг чуртту туман дуглаан —
 Улустарга бала болган,
 Угааннарны баларттаткан.

Буурап дүшкөн ССРЭ дег,
 Бузундулар кырлаан кижиги
 Бурунгаарлай шимчей албас.

Муңгаш орук белдиринде
 Бурунгунуң күрүнелери
 Буруп туруп берген шаг-дыр.

Моон соңгаар ооң кеми
 Ботка халдаар болчум чогуң
 Бодап ор мен: чүү боор ирги?

Хардинче өске кижиги,
 Кадайыңга күннээн эр-дир,
 Кадалганы согуяп ор.

Ынчалза-даа күжүр ботта
 Ынаныш чок. Салым-хувум
 Ыңайланы берген дег-дир.

Хардин-биле өске кижиги
 Ханныг чогуш кылып турда,
 Канчап киржиги берген деп бис?

1993, февраль 13—23

Сайзанак

Чан Чүлдүм

ЧАДАГ-ТЕРГЕМ

Ырак узак походтарга,
Ырдыг-хөгдүг слеттарга
Кады чоруур чадаг-тергем,
Халдып мунар чадаг-тергем.

Чарыштырып үнүптерге,
Сагыш-сеткил соруум дендээр,
Орлан, эрес мээң-биле
Ойнаан салгын эстээр, эстээр!

Чарыш аъды эвес-даа бол,
Чадаг-тергем маңнаар, маңнаар!
Камнап мунар ээзи мээң
Кадыкшылым каңнаар, каңнаар!

КЫРГАН-АВАМ

Кырган-авам чаңы чаагай —
Кым-даа ону мактап чоруур.
Чагыг сөзү үнемчелиг,
Чаштарынга эргелелдиг.

Кырган-авам холу шевер —
Кылган ижи эгээртинмес,
Аргаан, даараан идик-хевин
Ажы-төлү кедип ханмас.

Кырган-авам холу чөмзиг —
Кылган чеми сүүзүнүг:
Үнгөн-кирген улус чону
Үлежиң чээш, ону төтпес.

Кырган-авам кезээ шагда
Кымдан артык буян-чолдуг —
Аал сыңмас ажы-төлүн
Азыражып, уштап чоруур.

Эрткен үе, амгы шагны
Эргий чурттаан кырган-авам
Шырайында ынчангаштың
Чырык сеткил чайнап чоруур.

ОРУК

Талыгырже ужуун шөйгөн,
Даглар, шөлдер, хемнер кешкен,
Онүл-чиңгил чоогаларны
Оюп эртпээн орукту көр.

Кадыр дагга шаштыгып кээп,
Хаяларга муңгашталбаан,
Хажызынче ээй тыртып,
Катап база чүткүп үнгөн.

Ол-ла ынчаар дөштер өрү
Одуруглай бедип-бедип,
Оорга кыры артка барып
Ожургап доктааваан-даа.

Сыннар кырын тепсе-тепсе,
Шыпшык бажы кайы сен дээш,
Кожагарның сүүрүндүве
Кожаланып үне берген.

Амыдырал оруу база
Аңаа шынап дөмей чорду —
Чүнүң-даа бол эчизинге
Чүткүп чораан кижичедер.

1992

Саая Таснай

ЭҢ-НЕ ҮНЕЛИГ ЭРТИНЕ

Ээреген элезинниг сарыг ховуга чайгы үеде чорук чөраан ийи чорумал ужуражып кээп-тир. Бирээзи амыдыралды четче көрбээн, ажыл-ишти холу-биле кылып чорбаан мырыңай аныяк оол, а өскези ажыл-иштиң аай-бажын билир, чуртталгадан хөйнү көргөн, ак салдыг акшый берген кырган чүвең иргин. Олар амыр-мендизин солчуп, аразында чугаалажып эгелээннер. Аныяк оол бодунуң муңгаранчыг болгаш кээргенчиг чуртталгазының дугайында амдыы кырганга чугаалап эгелээн.

— Кырган-ачай, мен дыка-ла аас-кежик чок кижидир мен. Ада-ием болгаш дөргүл-төрелдерим меңээ боттарының өнчүзүн арттырып кагбааннар. Кара чааскаан артып калдым. Чырык хүн адаанда мен дег кээргенчиг яды-түремик кижидир деп бодаар мен. Канчап кижилер бай, шыырак, аас-кежиктиг чурттап чоруур чүвел, кырган-ачай?— деп, оол айтырган.

— Болзун оглум, болзун. Бо дугайында дыка муңгарап, хөй чүве бодаан херээң чок боор.

— Канчап муңгаравас кижидир мен, эң-не яды болгаш аш-түреңгидир мен. Холдарым, буттарым болгаш караамдан башка чүм-даа чок-тур, чырык хүн адаанга хей-ле төрүттүнген кижидир мен — деп, оол чугаалап-тыр.

— Ол дугайында сен бодавайн чораан боор сен, сээң караанда эң-не үнелиг эртинге бар-дыр. Меңээ карааңның бирээзин бер, ооң өртээнге чүнү күзей-дир сен, бээр мен — деп, амдыы кырган чугаалап-тыр.

Оол корга берген:

— Мен караамны кандыг-даа хөй байлак эртинеге сатпас мен.

— Ынчаарга холуң бирээзин сат, орнунга хөй алдын, мөңгүн бээр мен — деп, кырган чугаалап-тыр.

Оол мырыңай элдепсине берген:

— Холумну кандыг-даа алдын, мөңгүнге орнапас мен.

— Ол-дур, оглум, сенде кайы хире хөй байлак бар-дыр, сен чүге муңгарап чордуң?— дээш, кырган бадыткаан.— Чырык өртемчейде кижидег угаан-сарыылдыг, чараш-чаагай, меге-шыырак амытан чок, ынчангаш кижидег үнелиг эртинге чок — деп, кырган чугаалааш, оруун уламчылап чорупкан.

Кыштың аяс хуннериниң бирээзи турган. Дээрниң өңү чиңгир-ле көк. Хуннүң херелдеринден көдээ суурнуң ыяш бажыңнарының соңгаларының шилдери чайынналып тургулаан. Малчын кудумчузунуң бир талазы-биле Өлзеймаа иешкилер кылаштажып органнар. Бичии уруу Кара иезиниң холундан четтинмишаан, буттарының баштарынга өрү шурап ойнап чораан. Таптыг-ла ынчан иешкилерниң кыры-биле «ЯК-40» деп самолет элээн бедик ужуп эрткен.

— Самолеттуң соонга чүге шөйдүнчек ак ис артып каары ол, авай? — деп, уруу сонуургап айтырган.

— Сээң истериң канчап харга артып каар ийик, ол база ындыг-дыр — деп, авазы харыылаан.

— Терешкова ужудуп чорда, ракетазы изин база соонга арттырып каан бе?

— Ийе, база арттырып каан.

— Мен өзе бээримге, мээң изим амыдыралга база артып каар бе?

— Артып каар, уруум. Амыдыралга эки ис арттырып каар сен.

Кара «ЯК-40»-ниң агаарга эсти берген изин диленип, талгырда чиңгир көк дээрниң делгемнеринче үр-ле көрүп турган.

А Ъ Т Б А Ш Т Ы Г Б О Р А Х Е К

Шаг-шаанда бистиң оранга бир катап чай-даа дүшпес, куу час туруп берген чүвең иргин. Ойт-сиген көгербес, ыяштың бүрүлери үнмес, чечектер чазылбас болган. Ам канчаар бүгү куштар улуг чыыш кылган. Куштар аңаа мындыг янзылыг чугула айтырыгны чугаалашканнар. «Бистиң бо ораны-выска чай дүшпес, даңгаар-ла куу час хевээр туруп берди. Бистерге база-ла берге-дир. Бистен ырак эвесте изиг оран деп, кезээде кыш дүшпес, ногаан чай турар чер бар-дыр. Ында аът баштыг бора Хек чурттап турар. Ону бистиң ораны-выска чалап эккээр болза, ойт-сиген үнүп, чай дүжүп, ыяштар бүрүлери үнүп, чечектер частып келир».

Ынча дишкеш, ол Хекти чалап эккээри-биле Ала-Саасканны чорутканнар иргин. Чүге дээрге, Ала-Сааскан өске куштарга бодаарга аас-сөстүг, арга-хоргалыг куш болган.

Ам канчаар Ала-Сааскан өске куштарның идегелин болгаш бүзүрелин шынзыдар дээш, изиг оранче ужуп чорулкан

чүвең иргин. Оон бээр элээн үе эрте берген. Ынчап турда бир-ле катап аът баштыг бора Хекти Ала-Сааскан чалап алгаш кел чыдар деп чугаа бүгү куштарга дыңналып келген.

Ону дыңнааш бистиң черниң бора Хеги уткуй ужуп чорупкан чүвең иргин. Шынап-ла бир тайганы ажа бээрге, аът баштыг бора Хекти Ала-сааскан чалап алган, ийилээ пеште бо органнар. Бора Хек чеде бергеш, аалчының амырмендизин айтырган. Аът баштыг бора Хек олура, бистиң черниң бора Хегинден удур айтырган: «Кайы хире чурттап, чүнү канчап тур сен, чериңниң ыяш-дажы кайы хире-дир?». Ол орта бистиң черниң бора Хеги мынча деп мегелээн чүве-дир:

— Бистиң черде чүү боор, орта ыяш-даш-даа чок, мен безин терезин бажынга тендиңейнип, хараган бажынга халаңайнып олургаш эдер-дир мен. Сен та каая чурттап, каая олурар сен ынаан.

Ол орта аът баштыг бора Хек муңгаравас боду муңгарап келгеш, дедир ужуп чорупкан. Ол чоруурда, чүгле пөш биле шивиге хонган чүве-дир.

Оон эгелээш-ле бистиң черниң бора хегин мегечи бора хек дижи берген, а аът баштыг Хек хонган пөш биле шиви кезээде оңмас, ногаан ыяштар апарган. Час боорга-ла ала-саасканнар кезек када чиде бээр, олар база-ла аът-баштыг бора Хекти чалап алыр дээш чоруптарлар. Чай эртип чорда, мегечи бора Хек чиде бээр, аът баштыг бора Хекти уткуп, ону мегелээр дээш чорупканы ол.

Бир эвес аът баштыг бора Хек бистиң черге келген болза, бүгү ыяш, оът-сиген ногаан, кезээде чай, изиг оран турар ийик.

ДЭЭЛДИГЕН

Куштар арга-арыгга, үнүштерге, чечектерге ынак. Катчимис быжа бээрге чиир, чамдыктары чочагайлар, тооруктар быжа бээрге казырлар. Арга-арыгның бойдузун камгалап турар куштар база бар. Янзы-бүрү хоралыг курттарны чыып чиир, үнүштерни кадырбас, оларның өзүмүн камгалаарлар. Оон бээр санап четпес хүннер, чылдар эрткен.

Бир-ле катап куштар чыыжы болган. Аңаа хаан Хаан-Херети куш бүгү куштарның ажил-агыйының хуваалдазын кылып чоруткан. Хаан-Херети чазын, күзүн чанып кээп, чоруп турар куштарны ончалап, даңзылап турар бижээчи кушту

сонгуур деп санал үндүргөн. Санал езугаар бижээчиге Дээлдигенни киирер деп куштар шуугашканнар.

Ынчангаш Дээлдиген күзүн хамык куштардан изиг чуртка мурнай чедер. Аңаа баргаш, куштарның четкенин ончалап, даңзылап турар. Чазын куштар кээп турда, оларның чизе-даңзызын кылыр дээш хамык куштарны мурнап ужуп келир болган.

Ү Г Ү

Куш хааны куштарны араатаннардан камгалап, таңныылдаар кушту соңгуур санал кылган. Аңаа куштар бот-боттары аразында маргыжып, кымны соңгуурун аразында айтыржып турганнар. Чамдык куштар Айбаангыны соңгуур дижип, ынчалза-даа ооң күш-шыдалы кошкак деп шүтүмчүлөп-даа турган.

— Дүне хамык куштар дыштанып удуп турда, кайы куш удувазыл?— деп, куш хааны Хаан-Херети айтырыг салган.

Куштар тургаш:

— Угү — деп, харыылааннар.

Ынчангаш үгү ыяштарның ара-аразы-биле ужуп тургаш, хамык куштарны камгалаар, күштүг дырактарлыг, дүне көскү карактарлыг, а хүндүс удуур болган куш-тур.

Т О Р Г А

Арга-арыгны хоралыг курттардан камгалаар дижип, куштар шуулган кылганнар. Адак соонда улуг дыттар аразындан куштар ирик ыяштар соктаан Торганы чалап келгенер.

Ынчангаш торга арга-арыгның эмчизи болган.

«Тываның аныяктары» солунуң редакциязының чанында «Дамырак» литература каттыжышкынының ээлчеглиг кичээлинге Борис Тыгындаевич Ондарның шүлүктөрүн сайгарган. Аңаа хоочун чогаалчылар, шүлүкчүлөр идепкейлиг киржиң, ижин-кара чок сайгарылганы кылган. Кичээлдиң киржикчилери аныяк чогаалчылар бодунуң эжинге үнелиг сүмелерин каткан. Бористиң намдары узун эвес. Сүт-Хөл кожуунуң Ийме суурга төрүттүнгөн. Школа. Шериг албаны эрттирген. Кызылдың Күрүне-

ниң башкы институтун 1991 чылда дооскаш, Өвүрнүң Чаа-Суурга башкылаан. Ооң соонда «Шын» солунуң редакциязынга ажылдай берген.

«Дамырактың» кичээлдеринге Сергей Дыртый-оолович Норбу Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Дуруг суурдан кээп олуржуп, каттыжышкынының ажылынга идепкейлиг киржиң турар. Ооң чамдык чогаалдары «Улуг-Хем» сеткүүлге парлаттынып турарын бистиң номчукчуларывыс эскерген боор.

Борис Ондар

* * *

Чаасканзырал — чарылбазым,
Чалгаа сус чок чарашпайым
Хөңнү чогуум — хөлегем бооп,
Хөлзеде бээр хөөнзүргейим.

* * *

Улуг кижээ баштак, тенок дунмазы мен.
Уруг эшке сакты бээри эргими мен.
Хенче хейниң хедер, дүржок акызы мен,
Хеймериниң чарлып болбас ойнаараа мен.

ЧЫЛГЫЧЫ КЫС

Чикти куду салгын-хат дег
Халаан аъттың аайы-биле
Чиңге бели эглиңейнип,
Кара чажы саглаңайнып,
Чывар тыңган аныяк кыс
Чылгы сүрүп, кылайтып чор.

Оңун алзып ынакшаан соок
Ошкап, чыттап салдынмайндыр.
Оттуг эътиг орлан уруг
Ону көңгүс эскербейн чор.
Ойлаан чылгы сындыр дозуп,
Оолдар ышкаш сыгыра-дыр.

КУСКУ ХОВАА

Дүжүдүн ап, ажаап каапкан хоорзунда
Дүккүр хойлар чатты берген оъттап чору.
Кааң дээрде чанган куштар үдей көрүп,
Кадарчы оол шала муңгак ырлап чору.
Ижин түңнөп, хову кезээн агроном кыс
Ийде доктаап, чалыы оолду дыңнаалады.
Күжүрнү аар, муңгаралын чазайн дээнзиг,
Хүлүмзүрүүн харам чокка төгө каапты.
Чалгаараанзыг шугул салгын дөстүнмейн,
Чашпан, сизген бажын суйбап, сылдыратты.
Буянын бай күстү үдээн сарынналыын
Буурул даглар сөглөп турган ышкаш болду.

БАШТАЙГЫ ХАР

Ажай-Буурул сыннар ажыр
Аалдап келген кенен чаш хар
Ынакшылдың ажыын ажыш,
Ыглаан кысты өттүнмейн көр.

Хөлзээинниг кударалдан
Хөөкүй уруг улуг тынып,
Эстир чыгыы турары дег,
Эрип, сиңип чыдар-дыр сен,

* * *

Бирги-курсчу чараш уруг, арның кызып,
Бижииргексеп, мени бүдүү топтава даан
Сеткилиңге дүлгээзинниим чажырбайын,
Чедип келгеш, чазык, хөглүг хүлүмзүр даан

Ынчан сеңээ чүрээм ыдык ханызында
Ынакшылдың уян ырын ырлап бээр мен.
Ышкам хову чечектелип, бисти кый дээр.
Ырак даглар уяраксап адааргай бээр.

* * *

Чарашсынып, хүндүлээрим шүлүкчү кыс
Чаңгыс шүлүүм орус дылче очулдуруп,
Чаптанчыг, чаш төлүн сунган ие ышкаш,
Хары чонга таныштырып, бараалгатты.

Ажыл кожуп, чаңгыс черге кады чурттаан,
Ажы-төлдүг ашак, кадай эвес-даа бол,
Сагыш-сеткил аян-хөөнү хөөннөш, тудуш,
Чаңгыс шүлүк ада болгаш иези бис.

□

Сергей Норбу

**ХӨҢНҮМ ХЕНЗИГ
САЙЛЫК КУЖУ**

Хөглүг чораан сеткилимниң уязындан
Хөңнүмнүң най сайлык кужу —
Аастан чаштаан, каржы сеткил аар дажы
Аас-дылдың коргунчуг көк ээреминче
Астыккаштың дүже бээрге, оожургадым —
Аас-кежик байлаңнары хораваан-дыр.

СӨӨЛГҮ КАТАП

Ийни бадып, дештү өрү үнерге-даа,
Ийис чыдар истериңниң чарылбазын.
Сагыжыңда эштежиксээр күзелиң бар,
Саадай берген, орайы-ла кончуг ийин.

Кужурланган сеткилиңге ажырганып,
Дириг чорааш, хүндүткелдиң аңгыры бооп,
Кударалдың аяс дээрин эргий ушкаш,
Дилегзинип сөөлгү катап кыйгырывыт.

КЫИ ДЕП ЧОР МЕН

Балыг аң дег баштайгы чаш ынакшылым,
Барган ояар, кайын менче эглип кээр сен!
Бажың дозуп, өскелер дег ээрешпээн мен
Базым санай соондан сени истевээн мен.

Дүнелерде угаанымга чырык кыпсып,
Дүвүреве, идегелим, дыштанып көр.
Дүшке кирер бурганым сээң кулуң болдум,
Дүңгүр даажы — чүрээм хинчээн дыңнадың бе?

Ынак мен деп сөглөптерге, назыда баар,
Ыдык сөстү дыңнавааның харааданчыын.
Хирге дегбээн ынчангы чаш адың адап,
Химиренип сакты бергеш, кый деп чор мен.

* * *

Мөгүденчиг айыыл халап хенертен бооп,
Мөчүзүңге кижиги төлү кемдеп болгай.
Бүдүжү-ле кадык чаагай чоруур болза,
Бүдүн-бүрүн эштеринден ылгал чок боор.

ҮНГЕП ЧОРААН ЫШКАШ БОЛДУМ

Чоржаң малды хөлгеленгеш, түрээм көрдүм,
Чодам сынык үңгеп чораан ышкаш болдум.
Сураа алгып, чарыштарга бараан чок кээр
Суук челдиг чүгүрүктүң салымын-даа!
Ажырбас дээш хамаан чокка шаварга ам
Ажыл аьды маңын үзүп, арыпкан-дыр.

СУЗУ КАЛЫР

Чораан боду чыткан хой-даа тургуспаа дег
Чогум ишке кезжээ, дыынгыр эживисти
Чоокшуладыр хүндүткелче чыгаза-даа
Чоорган хире чылыг бербес болгулаар-дыр —
Шоолуг-ла бедиктерже көдүрбейн баар,
Шоочаланган сеткил ынчаар сузу калыр.

ЭЛЕККЕ

Баалык ашкаш
Чедер черим көрбээн кижээ узаан диве.
Байлаң туткаш,
Чемим ол деп элекке-ле одаг салба.

СООКТА

Мээң соомдан оруктава, кулугур, дээш,
Мени ынчаар чадаглаткаш чоруй бардың.
Чывар удур шыва тоннуг артып калгаш,
Чылыкпадым дидиренчиг, соогун канчаар!

Безин чадаар одаг кыпсыр серенги чок.
Берге-ле-дир, не төрөөн чанагаш дег!
Ханылашкан төрөл адым чок-даа болза,
Хары кижиги эжиин соктап кирип келдим.

Төөгүнүң арыннарындан

*Орхон-Енисей бижигин үжүгүлөп номчаанының
100 чыл оюнга*

Зоя Самдан

КӨЖЭЭЛЕРДЕ БИЖИКТЕРНИҢ ЧАЖЫДЫ

«Кайы-даа чоннун бодунун бурунгу төөгү-зүнчө, эрткен үезинчө эглип көрнүр үези дээр-ге-ле, ол чоннун бот-медерелиниң өскенин, са-гыш-сеткил культуразының оттуушкунун хере-чилеп турар».

Акад. Н. И. Конрад.

Шаандагы көшкүн аймактарның, оларның аразында тываларның өгбелериниң, чурттап чораан девискээринде үе-дүптөн бээр туруп турар даш көжээлерде сиилбиттинген бижиктерниң эртемге ужур-дузанын калбак масса чонга чедирер үе келген. Амгы үеде национал республикаларда болуп турар чаартылгалар — бот-догунаашкын, национал дылдарны күрүңе дылдары кылдыр чарлааны, улусту ёзу-чаңчылдарны, шажын-чүдүлгени эгидип эгелээни — национал бот-медерелдиң сайаыралында чаа үе-чаданың херечизи бооп турар.

Орхон-Енисей бижиктерин номчаанындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан делегей чергелиг эртем шуулгаанын (симпозиумну) Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шиңчилел институтунун эгелээшкени-биле Тыва Республиканың Чазаа болгаш Тюркология комитеди Тывага бо чылын эрттирер деп пииттирлээни, ону Хакасияга. Алтай республика-га база уламчылаар деп турары — бистиң республиканың эртем болгаш культура амыдыралынга көскү болуушжун болбушаан, национал бот-медерелдиң өзүлдээниге улуг салдар чедирери чигзиниг чок боор.

Тюркология эртеминиң ачызында Орхон-Енисей бижиктери төөгүнүң дылдын, чогаалдың делегей чергелиг тураскаалдары апарган. Ындыг-даа

болза ук бижиктерни эртемденнерниң комчаанындан бээр 100 чыл эрткен хиреде-ле, оларның ужур-утказын бөдүүн номчукчу тодаргай билир дээрзин чугаалаары берге. Мындыг байдалдың бир чылдагааны — эртем ажылдарын чон аразынга бөдүүн билдингир аргалар-биле чедир нептерпейн турарында база чадавас.

Ынчангаш бо чүүлге тыва чогаал шинчилекчизиниң көрүжү-биле Орхон-Енисей бижиктериниң ужур-утказының дугайында ниити допчулалды болгаш чамдык бот-хууда бодалдарны номчукчуга чедирерин оралдажып көрээли. Бо ажылдың кол сорулгазы — к ы м, к а ж а н, к а я а, ч ү г е даш көжээлерни тургусканыл; ында ч ү н ү бижик кааныл; тываларның төөгүзүнге, чогаалынга оларның хамаарылгазы кандыгыл? — деп бөдүүн айтырыгларга харыыны тывары.

Бо айтырыгларга харыыны алырга чүгле эртемниң күчүлүг күжүнге даянып болур. Борга янзы-бүрү үениң, чурттарның эртемденнериниң — төөгүчүлерниң, археологтарның, дыл, чогаал шинчилекчилериниң ажылдары дузалап шыдаар. Оларның хей санныг улуг ажылдарындан безин долу харыыны алыры берге. Чүгө дээрге кандыг-даа шинчилекчи бодунуң эртемниң негелделери-биле бодунуң хууда көрүжүн, догааштырыын (гипотеза) бээрин оралдажып келген. Ынчангаш ам-даа чүгле амгы болгаш келир үениң хей янзы эртемденнериниң дилээшкиннери, ажыдышкыннары, демниг күжү-биле даш көжээлерде бижиктерниң чажыдын долузу-биле билип ап болур.

Мында кирген бот-хууда бодалдарны эртем ёзузу-биле үзе шиитпирлеттинген быжыг түңнелдер деп санап болбас. Оларны чүгле баштайгы дилээшкиннерниң шенелдеси деп билип алыры чугула.

Бижиктиг көжээлерни ажитканы

XVII чүс чылдың төнчүзүндөн эгелээш Енисей хемниң унундан тывылган билдинмес бижиктиг даш көжээлер дугайында медээлер дыңналып эгелээн. Ындыг бижиктерни эртемденнер оок соонда Моолда Селенга хемниң адыры Орхоннуң унундан, Кыргызстанның Талас шынаазындан, Алтайдан, Саха-Якутияның мурунуу талазындан болгаш өске-даа черлерден тылкан.

Хорумнарны казып турда, ындыг бижиктер янзы-бүрү эт-херекселдерден база ол ышкаш Кыдаттан хол-биле бижээн материалдар аразындан база тывылган.

Ук тураскаалдарны «Орхон-Енисейниң руниктиг бижиктери» деп эртемге адай берген. «Рун бижиктер» деп терминни бурунгу скандинав дылда г и п ~ ч а ж ы т деп сөстөн үлегерлеп алган. Ол болза кол нуругулайында скандинав улустарга хамааржыр бурунгу герман бижиктерни ыңча деп адаар. Оларның өң-не бурунгулары бистиң эраның ийи чүс чылдардан бээр кадагалаттынган даштардан болгаш демир эт-херекселдерден тывылган.

1692 чылда голланд эртемден Н. Витзен Енисей унунда тывылган бижиктиг көжээлер дугайында баштайгы медээни кылган. 1696 чылда орус эртемден С. Ремизов көжээлерниң турар черлерин айыткан ийи картаны тургузуп, «Орхон дажы» деп адаан. Эртем талазы-биле баштайгы медээлерни Сибирьже шөлүткен турган швед офицер Иоганн Страленберг дыңнаткан. Оларның парлагазын 1773 чылда немец аян-чорукчу П. С. Паллас боттандырған. А 1823 чылда руниктиг бижиктерни орус эртемден Г. И. Спасский «Древности Сибири» («Сибирьниң эрткен үези») деп номунга үндүргөн. 1889 чылда фин эртемденер Енисей бижиктериниң атлазын үндүргөн.

Ындыг парлагаларның соонда XIX чүс чылдың төнчүзүндө Моолдуң Орхон хем унунда Кошо-Цайдам деп черже элээн кап экспедициялар кылдынган. 1889 чылда орус эртемден Николай Михайлович Ядринцевтиң экспедициязы Билге-каганга болгаш Күл-тегинге турскааткан бижиктерни эң-не баштай эртемге ажыткан. 1890 чылда А. Гейкельдиң удуртулгазы-биле фин археологтарның экспедициязы Орхонга четкен. 1891 чылда орус эртемден В. В. Радловтуң Орхонче экспедициязы эң-не үре-түңнелдиг болган.

Көжээлерни тып илередир талазы-биле А. В. Адрианов, С. В. Киселев, Л. А. Евтюхова дээш оон-даа өскелер көйнү кылганнар.

Енисей хемниң унунда бижиктерни ажыдарынга И. А. Батманов, А. Д. Грач, С. И. Вайнштейн, М. А. Давлет, Л. Р. Кызласов, А. М. Щербак слар хөй ажылды чорутканнар.

Тываның девискээринде турскаалдарны ажыдарынга тыва эртемденер А. Ч. Кунаа, З. Б. Арагачы (Чадамба), Ю. Л. Аранчын, М. Х. Маңнай-оол база боттарының үлүг-хуузузун кииргеннер.

И. А. Батманов, А. Ч. Кунааның белеткээни «Памятники древнетюркской письменности Тувы» («Тываның эрте-бурунгу түрк бижик турскаалдары») деп номнуң үш үндүрүлгези Кызылга парлаттынган (1963 ч.; 1963 ч.; 1965 ч.).

Ук ажылдарның база ооң соонда кылдынган экспедицияларның түңнели-биле 1983 чылда Д. Д. Васильев «Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея» («Енисей унунуң түрк руника турскаалдарының чыындызы») деп номну чырыкче үндүргөн. Ында Енисей турскаалдарының бижиктери, чуруктары, картазы, тайылбыры, долу паспорду кирген. Ол номда даңзы-биле алырга, бо хүнге чедир ажыттынган Енисей бижиниң турскаалдарының ниити саны 145 чедип турар, ооң иштинден 72-зи Тываның девискээринден тывылган.

Амгы үеде Орхон-Енисей бижиктериниң турскаалдары Кызыл, Минусинск, Абакан, Санкт-Петербург, Улан-Батор, Хельсинки хоорайларның музейлеринде шыгжаттынган. Чамдык кезин турган черлеринде артпышаан. Орхон-Енисейниң руниктиг турскаалдарын ажыдары ам-даа үргүлчүлөвшисаан.

Бижиктиг көжээлери шинчилээни

Орхон-Енисейниң руниктиг бижиктериниң шинчилелдерин үш кол бөлүккө үзүп болур: д ы л, т ө ө г ү, ч о г а а л.

Билдинмес бижикти номчуур. очулдураар, эртем тайылбырын бээр талазы-биле эң-не кол ажылдарны д ы л эртемденнери кылган. Оларның аразында В. Томсен, В. В. Радлов, С. Е. Малов оларның аттары онзагай черни ээлеп турар.

1893 чылдың ноябрь 25-те Данияның эртемдени Вильгельм Томсен ол бижикти номчуурунун аргазын тып, Орхоннуң эң-не улуг тураскаалдары Билге-каганга болгаш Күл-тегинге тураскааткан бижиктерни номчаан. Ооң ажылдары даштыкыга парлаттынып өгөлөөн.

1894 чылдың январь 19-та В. В. Радлов «Күл-тегинге тураскааткан биче бижикти», «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикти» очулдургаш, Россияның Эртемнер Академиязының хуралына илеткээн. 1899 чылда В. Радлов «Тоньюкукка тураскааткан бижикти» парлап үндүргөн. Ооң өөреникчизи П. М. Мелиоранский ук тураскаалдың дылын шинчилээн тускай диссертацияны база бижээн.

Тураскаалдарны катап парлап үндүреринге, очулгаларын чедир төдарадырынга В. Радловтуң база бир өөреникчизи болур С. Е. Маловтуң үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Ооң «Памятники древнетюрской письменности» («Эрте-бурунгу түрк бижик тураскаалдары», 1951 г.), «Енисейская письменность тюрков» («Түрктөриң Енисей бижии», 1952 ч.), «Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии» («Моолдуң болгаш Киргизияның эрте-бурунгу түрк бижик тураскаалдары», 1959 ч.) деп номнары түрк руниканы шинчилээриниң кол үндезини апарган.

Орхон-Енисей бижиктериниң очулгазынга тураскааткан хөй үндүрүглүг «Eski Türk yazıleri» («Эрги түрк бижиктер» I, 1936; II, 1939; III, 1940; IV, 1941 чч.) деп улуг ажылды түрк эртемден Намык Оркун Стамбулга үндүргөн.

Тураскаалдарның дылының, ооң үн, сөс, домак тургузуунун талазы-биле ажылдарны эске-даа дыл эртемденнери чоруткан. Оларга Ю. Немет, В. Котвич, Г. Рамстедт, В. Банг, А. фон Габэн, Талат Текин, А. Н. Кононов, В. М. Наделев, А. М. Щербак, Д. М. Насилов, И. А. Батманов, Э. Р. Тенишев, И. В. Кормушин, М. И. Боргояков, А. Ч. Кунаа, З. Б. Арагачи д. о. ө. хамааржыр.

Тураскаалдарның дыл талазы-биле шинчилелдеринде маргылдаалыг айтырыглар мындыг: кандыг бижиктен (алфавиттен), кандыг дылдан үндезилеттингени, эрте-бурунгу түрк дыл-биле амгы түрк дылдарның аразында харылзаалары дээш оон-даа эске.

Орхон-Енисей бижиктериниң төөгү талазы-биле шинчилелдери база хөй угланышыккыныг: төөгүчүлөр бижиктерде төөгүнү шинчилеп турар болза, археологтар, палеографтар тураскаалдарның тургустунган үезин,

девискээрин, хая чурумалдары-биле харылзааларын, а этнографтар тураскаалдарда кирген бурунгу төрөл аймактарның төөгүзүн. чүдүлгезин шинчилеп турар.

Төөгү талазы-биле шинчилелдерни В. В. Бартольд, С. В. Киселев, С. Г. Кляшторный, П. А. Грязнов, А. Д. Грач, С. И. Вайнштейн, Л. Р. Кызласов дээш өскелер-даа чоруткан. Оларның аразында С. Г. Кляшторныйның «Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии» («Эрте-бурунгу түрк руниканың тураскаалдары Ортаа Азияның төөгүзүнүң талазы-биле барымдаалар болуру», 1964 ч.) деп ному тураскаалдарны шинчилээринге улуг идигни берген.

Төөгүчүлерде маргылдаалыг айтырылгарга эң-не бир дугаарында тураскаалдарның хар-назынын чиге тодарадыры бооп артпышаан. База ол ышкаш тураскаалдарда адаттыгган аймак чоннарның, кижилернин төөгүлүг барымдаалары, аразында харылзаалары дээш оон-даа өске.

Тураскаалдар чогаал талазы-биле эвээш шинчилеттинген. Эң-не баштай оларны чогаал кылдыр И. В. Стеблева шинчилеп эгелээн. Хей санныг эртем чүүлдеринде болгаш «Поэзия древних тюрков» («Бурунгу түрктөринин шүлүк чогаалы», 1965 ч.) деп номунда ол ук тураскаалдарны шүлүк чогаалдары-дыр деп эртем ёзуу-биле шынзыткан.

Чогаал шинчилекчизиниң туружундан тураскаалдар дугайында ажылдарны база ол ышкаш М. О. Ауэзов, акад. В. М. Жирмунский, Ф. Е. Корш, С. С. Суразаков, даштыкы эртемденнер А. Бомбачи, А. фон Габен, Р. Жиро дээш оон-даа өскелер бижээн.

Чоокта чаа «Звезда Востока» («Чөөн чүктүң сылдызы», 1991 ч., № 6) деп сеткүүлге «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижиктиң» орус дыл кырында уран-чечен окулгазын А. В. Преловский И. В. Стеблеваның эртем окулгазынга даянып тургаш, боттандырган.

Чогаал шинчилекчилериниң аразында маргылдаалыг айтырылгар хей: ук тураскаалдарны чогаалга хамаарыштырып болур бе азы чок бе? Оларның жанры кандыгыл? Шүлүктээн бе азы калбак чогаал кылдыр бижээн бе? Аас чогаалы-биле харылзаалары кандыгыл? дээш оон-даа өске.

Ычангаш Орхон-Енисей тураскаалдары, оларның дугайында шинчилелдер, көшкүн амыдыралдыг улустарның төөгүзүн, дылын, чогаалын өөренир талазы-биле эртемге канчаар-даа аажок үнелиг чаа үүже-тывыш апарган. Оң мурунда ыдыг медээлерни колдуунда кыдат чыл демделелдеринден ап болур турган.

Тураскаалдарның нияти хевир

Үстүнде адаанымыс шинчилелдерден алгаш көөрге, Орхон-Енисей тураскаалдарының бижин ажиткайы болгаш оң үндезинин тыпканы кончуг солун. Түрк руника бижиктери чеже-даа демейлешкек болза оларны эртемденнер ийи бөдүкке ылгаар: Орхон бижиктеринге Соңгу Моолда Орхон, Селенга, Тола хемнерниң ууундан тывылган улуг

хемчээлдиг тураскаалдар хамааржыр — «Күл-тегинге тураскааткан биче бижик», «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижик», «Тоньюкukka тураскааткан бижик» база Онгин бижии; Енисей бижиктеринге Енисей хемниц унундан тывылган эвээш бижиктиг элээн хөй көжөөлөр хамааржыр — ол болза Бегирээден, Алдын-Хөлдөн, Элегестен, Барыктаан, Өк-Турандан тывылган болгаш оон-даа өске.

Ол көжөөлөрдө бижиктерни (ылаңгыя Орхон бижиктерин) билип алырда, оларны дескиндир турган нарын тургузуулуг хөөр-чөөгө тудуун катый-хаара шинчилээри чугула.

Чижээ, «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижиктиң» эгезинде турган ниити байдалын эртемденнер мынчаар шинчилээн: ортузунда маадырның тураскаалын тургускаш, ону дескиндир даш тудуг туттунган. Тудугнуң ханаларының даштыкы талазын улу дүрүүлери-биле, иштии талазын маадырның маадырлыг чоруктарынга тураскааткан чурумалдар болгаш угулзалар-биле каастаан. Тураскаалдың чоогунга мань даштан кылган языты-мелегейниң кырында үш метр узун көжөөниң арыннарында ийи дыл кырында — эрте-бурунгу түрк болгаш кыдат — бижиктерни оюп каан. Даш тудугнуң шөлүндөн үнөр аксында балбалдар тургускан. Балбалдар дээрге маадырның чаа-дайын үезинде хуузунда басып тиилээн удурлангычларының санынга дең кылдыр тургускан даш көжөөлөрү ынча дээр. Ук тудуг-тураскаалды Кыдаттан чалаткан ус-шеверлер шуткуп сиилбээн деп ында бижип каан.

Күл-тегинниң нарын тургузуулуг тураскаалын эң-не баштай уйгурлар бузуп үрээн, ооң соонда ол тураскаал каш удаа катап тургустунуп-даа, үрелип-даа келген деп эртемденнер шинчилээн.

Чамдык Орхон-Енисей тураскаалдарының бижиктериниң чанында өске чурумалдар болгаш таңмалар база бар бооп турар. Чижээ, ооң ырактан мурнунда скиф үезинде турган сыын даштары (оленные камни) деп адаар хая-көжөөлөрүниң кырынга бижиктер оя хап каан-даа боор. Чок болза көжөөлөрдө бижиктерниң чанынга улус соңнай, ону номчаанының хееречизи кылдыр, таңмаларны оюп арттырып база турган. Чижээ, Тываның девискээринден тывылган Хербис-Баарында, Хая-Ужунда көжөөлөрдө Енисей бижиктериниң чанында таңмалар болгаш сыын дүрүүлери база бар. Соңнай тургустунган хорумнарны ооң мурнунда турган бурунгу көжөөлөр чанынга-даа тургузуп каар азы бижиктиг көжөөлөрү турган черинден көжүрүп, өске хорум чанынга-даа тургузуп каап турган чадавас деп С. И. Вайнштейн бодап турар.

Көжөөлөрдө бижикти номчааны

Орхон-Енисей бижиниң чажыдын ажыдарда В. Томсен кончуп тывынгыр мерген угаанныг арганы ажыглаан. Өске эртемденнер ол билдинмес бижикти мооң мурнунда билдингир турган үжүктөрүн (алфавитти)

ажыглап номчуурун оралдажып турган болза, профессор В. Томсен көндүс өске орукту шилип алган. Ол шупту алфавиттерден ойталааш, тураскаалдарда демдектерниң аразында харылзаазын шүүштүргөн. Бир чамдык үжүктөр аразында доктаамал кожа турар, өскөлери ындыг эвес болган. Оон үндезилээш, Томсен үжүктөрни мурнуку болгаш артыкы одуругнуң үннериниң аайы-биле ийи бөлүккө чарган. База ол ышкаш ажык үннерниң аянажылгазы барын эскерген. А ол дээрге түрк дылдарның тургузуунга чоок апарган.

Баштайгы 9 демдектиң уткасын тыпкаш, арткан 38 демдектен тургустунган алфавитти тургузуп алган. Ук бижикти оң талазындан солагай талазынче номчуур дээрзи билдинип келген. Ол үжүктөрни хандыр шинчилээниниң түңнелинде Томсен Орхон бижиктеринден таңги (тэнгир, дээр), Kültigin (Күлтегин). Bilgä (Билге), türk (турк) деп сөстөрни баштай номчуп тыпкаш, оларга дулгагытырып турган, арткан сөстөрни база номчуп каапкан.

Орхон-Енисей бижиниң үндезини

Түрк руниканың тывылганының дугайында айтырыг талазы-биле янзы-бүрү бодалдар бар. Бир чамдык эртемденнер (В. Томсен, О. Доннер, А. Щербак) ону согда бижини¹ дамчыштыр арамей бижиктен² укталган деп, а өскөлери (Н. Аристов, Н. Малицкий, Э. Р. Рыгдылов, Л. Р. Кызласов) эрте-бурунгу таңмалар-биле холбап, үшкүлери (А. Дж. Эмре, И. А. Батманов) тус черниң таңмалары болгаш өске-даа идеограммаларга³ үндезилээн деп санап турар.

Түрк руниктиг бижикти бети диге-ле 500 ажыг чылдың дургузунда неперээн турган деп эртемденнер санап турар. Ук алфавиттиң янзы-бүрү хевирлери Байкал кавызындан эгелээш Дунайга чедир, Ортаакы Азиядан Соңгу Кавказка чедир неперээн турган.

VIII—IX чүс чылдарда уйгурлар түрктөрнүн-биле бир дөмей Орхон алфавитке үндезилээн руниктиг бижикти ажыглап турган.

Орхон-Енисей бижиниң сайзыралы болгаш харылаалары

Ук бижиктиң кажан, каза неперээнниниң дугайында эртемденнер янзы-бүрү бодалдарлыг. Үжүктөрниң хевириниң талазы-биле тус бижиктерниң Енисей хевирин Орхонуундан эрги деп турарлар база бар. Өскөлери ол бодалга удурланып турар.

¹ *Согда бижик* — IV—X чүс чылдарның тураскаалдарында эмги таджиктер биле узбектерниң өгбөлөриниң бижин.

² *Арамей бижик* — бистиң эрааның мурнунда VII—IX чүс чылдарда неперээн турган еврей улустуң бижин.

³ *Идеограмма* — кайы-бир дылдың үнүн эвес, а бүдүн сөстөрүн илередир чижек демдек.

В. Радлов рун бижиктиң Енисей болгаш Орхон хевирлери Кара Ир-
тыш, Хемчик, Орхон девискээринге бот-боттарындан хамаарылга чокка
чегделештир сайзыраан деп турар. С. Киселев руниканың кавайы Джети-
Су (Семиречье) деп санаан. А фон Габенниң санап турары-биле баштай
Таласка, оон Енисейге, ооң соонда Орхонга сайзыраан деп турар.

Енисей бижииниң хар-назынының дугайында айтырыг эң-не мар-
тылдаалыг болуп турар (чүге дээрге ук тураскаалдарныың бижиинде олар-
ны тургускан чылының дугайында дорт-даа, доора-даа медээ чок бооп
турар): В. Радлов — VII—VIII; В. Томсен, П. Мелиоранский — VI—VII;
С. Малов — V—VI; Л. Кызласов. Дж. Клосон — IX—X чүс чылдарда
тургустунган деп тус-тузунда санап турарлар.

Енисей бижииниң амгы түрк дылдар-биле харылзаазының дугайын
да база аңгы бодалдар бар. Чижээ, А. Щербактың бодалы-биле алырга,
Орхон-Енисей бижииниң дылы ооң мурнунда-ла турган эң баштайгы түрк
дыл эвес, а оон адырланган дыл деп санап турар. Өскээр чугаалаарга,
эң-не баштайгы түрк дылдан Орхон-Енисей тураскаалдарының дылы, а
оортак эрте-бурунгу огуз болгаш эрте-бурунгу уйгур-карлук дылдар ты-
вылган дээни ол.

С. Малов тураскаалдарныың дылын бурунгу түрк дылдарныың ара-
зынга (тофа, тыва, уйгур, какас, шоор) кирип турар огуз дылга хамаа-
рыштырып турар.

Ынчангаш огузтар, кыргыстар, какастар, тываларныың өгбелери бол-
гаш өске-даа түрк дылдыг аймактар ук бижикти тургузушканнар деп
болур-дур.

Ортаагы вектер үезинде түрк аймактарныың чону бижик билир тур-
ган дээрзи тураскаалдарныың утказындан билдиниң турар:

...Түрк беглер, чон, мону дыңна[ңар].

Түрк чонну чыып

Эл-чурт тударын мында [дашта] шаптым [кактым].

Сөглээр-ле сөзүм болза

Мөңгө дашта оя кактым.

Ону көрүң, билип алыңар...

Көжээлерде бижиктерниң кол утказы

Т ө ө г ү л ү г б а й д а л ы. Орхон-Енисей тураскаалдарында ортаагы
вектер үезинде (VI—XII вв.) чурттап турган түрк аймактарныың күрүне
каттыжышкыннарының төөгүлүг үезин бижип көргүскөн бооп турар.
Ынчан түрктөрниң хой санныг төрөл аймактары (э л) бирде күчүлүг кү-
рүнелер (к а г а н а т) бооп каттыжып ап, чамдыкта аразында адааннажып
катап быдарап тарап-даа турган.

VI векте түрктөр баштай Алтайга тывылган Т ү р к к а г а н а д ы н
(551-744) тургусканнар. Ол үеде түрктөрниң ындыг каттышкан аймакта-

ры амгы үеде кызыгаарларындан оранчок делгем девискээрни ээлеп турган. 555 чылда тургустунган түрк каганадының девискээри чоорту дыка улуг апарган. Чөөн таладан Кыдаттың Улуг ханазынга чедир, барыын таладан Соңгу Жавказ болгаш Кара-Далайга чедир, соңгу таладан Алтай, Тывага чедир, мурнуу таладан Джеди Су (Семиречье), Аму-Дарьяга чедир кызыгаарлыг турган. Дескиндири Кыдат, Византия, Иран дээн ышканш күчүлүг күрүнелер-биде кызыгаарлажып турган.

581 чылда Түрк каганады ийи күрүнеге үзүлгөн — Семиречьеде төптүг Барыын-Түрк каганады, Орхон хемде төптүг Чөөн-Түрк каганады тургустунган. 630-651 чылдарда ийи каганат аразында дайылдашкаш, буураан. А 682 чылда Төп Азияның түрктери Орхонда төптүг Ийиги Чөөн-Түрк каганадыны катап тургузуп алган (682-744 ч.ч.). Ийиги Чөөн-Түрк каганадының шерии чоорту девискээрин алгыдып орган. 709 чылда түрктөр Үстүү Енисей унунга чурттап турган амгы тываларның өгбелери болур чик аймакты чаалап алган. 710-711 чылдарда Енисей кыргыстарынче, 715 чылда Барыын Тываның чагыртпас аз аймаанче халдаан дээш оон-даа өске дайыннарны чорудуп турган.

Ийиги Чөөн-Түрк каганат үезинде бурунгу түрк шеригниң иштинге кирип турган уйгурлар, каганаттың кошкаанын ажыглап алгаш, Уйгур каганады (745-840 ч.ч.) деп боттарының күрүнезин тургузуп алганнар. Түрктөрниң күчүлүг каганады ынчап аразында адааннажылгадан кошкааш узуктатынган.

Тураскаалдарны кым, чүге тургусканыл?

Үстүнде адаанывыс девискээрге чурттап чораан аймактарның мөчөөн шериг баштыңчыларынга ийикпе азы кандыг-бир хөреңгитеннерге тураскаал кылдыр бижиктиг даш көжөөлөрни тургускулаан. Ындыг чевег даштарын бурунгу түрктөр Bāngü tās ~ мөңгө даш деп ол бижиктерде айыткан.

Енисейниң руниктиг бижиктерин ады төөгүге кадагалаттыямаан бижикчилер арттырган. Олар өлгөн кижиниң адындан бижиттинген качыгдал сестери илереттинген баштайгы үлегерлер бооп турар. Элээн улуг хемчөөлдиглери (Бегирээ, Алдын-Хөл, Элегестен тураскаалдарда) мөчөөн кижиниң амыдыралының кол болуушкуннарын төөгүп турар. Ынчалза-даа Енисей бижиктеринде өлгөн кижилерниң чуртталгазының төөгүзү колдавайын турар. Кол утказы өлгөн кижиниң хатөрединден, чоок кижилеринден эрте адырылып чарылганының дугайында хомудалын илереткен бооп турар.

Орхон бижиктеринде түрк каганат үезиниң төөгүзүн бижээн. А чогум бижиктер Ийиги Чөөн-Түрк каганаттың тургустунган болгаш сайзыраан үезинге (VIII в.) хамааржыр. Ол болза түрктөрниң кыдат чагыргадан хосталган төөгүзү болгаш каганаттың шыдалын калбартыр дээш чорудуп турган шериг походтары болур.

Чижээ, «Күл-тегинге тураскааткан биче бижикти» түрк каган Билге-каганга (база бир ады Могилян, 734 ч. өлгөн), «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикти» ооң дунмазы Күл-тегинге (732 ч. өлгөн) тураскааткан.

Оларны хаанның бичии төрөли төөгүгө эң-не баштай билдинген түрк дылдыг чогаалчы Йоллыг-тегин бижээн. А «Тоньюкукка тураскааткан бижикти» Ийиги Чөөн-Түрк каганадының үш каганының кол чөвүлекчизи Тоңьюкук боду бижээн чадавас деп эртемденнер санап турар.

Ук тураскаалдарны чүглө алдаржаан түрк каганадының күчүлүг шериг баштыңчыларының чырык тураскаалын дашка мөңгөжидер дээш эвес, а каганаттың төөгүзүн дашка сиилбиир дээш тургускан. Түрктөриңиң моон соңгаар чырык чер кырынга канчаар амыдыраарын, Кыдат-биле канчаар кожа чурттаарын, төңчү чок тулчуушкуннарга канчап боттарын камгалап алырының дугайында ыдык чагыгны ында бижээн.

Көшкүн аймактарының амыдыралында ындыг чаа-дайынның үеде кижилерниң амыдыралы-даа, үзел-бодалы-даа каржы-дошкун турган дээрзин тураскаалдарда бижиктер бадыткап турар. Ындыг-даа болза тураскаалдарның кол утказы — т а й б ы ң ч у р т т а л г а ж е к ы й г ы р ы г. Тураскаалдарда түрк чонну өгбелерниң эчис күзелинге шынчы болурунче; каганнарынга, баштыңчыларынга бердинген болурунче; күрүнезин быжыглаар дээш амы-тынын харамнанмас болурунче кыйгырган.

Дашта бижиктери чогаалга хамаарыштырар бе?

Орхон-Енисей бижиктери түрк дылдыг улустарның ниити эртине-байлаа-дыр дээрзинге бүзүредивис. Оларны чүглө төөгүнүң болгаш дылдың тураскаалдары эвес, а харын ч о г а а л деп санап турар эртемденнер база бар.

Орхон-Енисей бижиктери эрте-бурунгу түрк литератураның эгезин салган чогаалдар бооп санаттынганындан бээр тюркологияга база бир улуг ажыдышкын болган. Амгы үеде «Илиада», «Одиссея» чергелиг чогаалдарның тывылганы улуг болуушкун болбастың аргазы чок деп шүлүкчү А. В. Преловскийниң «Литературная газета» (1991. VI. 26.) солунга демдеглэни ужурлуг. Ук тураскаалдарның чогаал шынарын И. В. Стеблеваның шынзытканының соонда эрте-бурунгу түрк литератураның тывылган үези ооң мурнунда санаттынып турганындан (XI чүс чылда бижиттинген Юсуф Баласагуниниң «Кутадгу билиг» болгаш Махмуд ал-Кашгариниң «Диван лугат ат-түрк» деп чогаалдарындан эгелеп санап турган) 300 чыл соңгаарлаттына берген. Ол дээрге 1200 чыл бурунгаар түрктөр чечен чогаалдыг турган дээни ол.

Орхон-Енисей тураскаалдары сураглыг «Игорь полгунуң дугайында сөстөн» («Слово о полку Игореве») 300 чыл, «Моолдарның чажыт бижитинден» («Сокровенное сказание монголов») 400 чыл эрте бижиттинген

бооп турар: Ам артында үстүндө ол чогаалдар ышкыш соңнай дамчып келген хевирлери-даа эвес, а харын чидгине оригинал кырында кадагалаттынганы эртемге улам үнелиг. Чүгө дээрге Орхон-Енисей бижиктери дашта сиилбиттинген болганындан барык өскерилге чок арткан.

Чүгө чогаал деп санаарыл?

Чамдык эртемденнер Орхон-Енисей бижиктерин чогаал эвес, а аңаа бөдүүн чугаа-биле дамчыткан, төөгүгө болган болуушкуннарнын, херек кырында чурттап чораан кижилерниң дугайында чыл демдегледеридир дээр хөөннүг артышаан. Өскелери оларны чечен чогаалдын турумчуткан дүрүмү-биле бижиттинген, тускай маадыржыткан овор-ке вирлерлиг, аянашкан тургузуглуг, уран-чечен үлегер-майыктарлыг чогаалдар деп санап турар.

Орхон-Енисей бижиктерин чогаалче чоокшуладып турарларга каттышышаан, оларны уран-чечен шынарын тодаргай сайгарарын оралдажып көрээли.

Ук турскаалдарны эртемденнер «Орхон-Енисей чогаалдары» деп термин-биле дорт амдызында адавайн турар. Бир талазындан, оларны арыг чогаалга хамаарыштырып чаңчыкпаанындан ийикпе, ындыг термин ажыглаары арай чалданчыг бооп турар хире. Өске талазындан, «Орхон-Енисейниң турскаалдыг бижиктери» деп адаар болза утказынга чоок болгу дег. Ындыг-даа болза чаңчыккан ёзу-биле «Орхон-Енисей бижиктери» азы «Орхон-Енисей турскаалдары» («Чогаал» деп утказын бодап алгаш) деп терминнерни ажыглавышаан хевээр бооп турар. Ычангаш бо чүүлде ол традиция сагыттынган.

Шүлүк чогаалы бе азы проза бе?

Орхон-Енисей бижиктери шүлүк чогаалы бе, проза бе деп айтырыг база эртемде маргылдаалыг болуп артышаан.

Бир чамдык эртемденнер (Р. Жиро, С. Суразаков) Орхон-Енисей бижиктериниң эге болгаш төңчү кезектерин шүлүктээн, а кол утказын калбартыр бижээн чогаалдар деп санап турар.

Бо айтырыг талазы-биле эң-не чидиг маргылдаа сураглыг чогаал шинчилекчилери академик В. М. Жирмунский биле И. В. Стеблевакың аразында өөскээн.

В. М. Жирмунский база ооң талалакчылары (А. Н. Бернштам, А. М. Щербак) Орхон-Енисей бижиктерин шүлүктээн эвес, а калбартыр бижээн чогаал (проза) деп санап турар. Чүгө дээрге түрк шүлүк тургузуулуң кол дүрүмү болур эге аянажылга (а л л и т е р а ц и я) болгаш одуругларда слогтарның санын деңнестирер дүрүм (и з о с и л л а б и з м : «изо» — дең, «силлаба» — слог) Орхон-Енисей бижиктеринде ховар та-

варжып турар деп олэр түннээннер. Түрк шүлүк тургузуунуң база бир соңнай тывылган дүрүмү болур төнчү аянажылганың (р и ф м а) дөрг хевирлериниң (агаа, авав, аааа, аава) чүгле баштайгызы ук тураскаалдарда колдап турар. Чугааның аянашкак эжеш тургузуу (р и т м и к о с и н т а к с и ч е с к и й п а р а л л а л и з м) база сөс катаптаашкыннары (а н а ф о р а) тураскаалдарда доктаамал таваржып, шүлүк тургузуунуң төнчү аянажылгазын сагындырар. Ындыг байдал параллелизмнерниң түрк дылдың домак тургузуунга чагыстканындан болуп турар. Тодаргайлаарга, ук тураскаалдарда, ылаңгыя Енисей бижиктеринде, домактар кылыг сөзүнүң бирги арнындан бижжээң дөмөйлешкөк кожумактар-биле доостур болгаш («адырылдым», «чарылдым», «өлдүм»...) ыпчаар билдинер. Херек кырында одуртларда слогтарның саны дең эвес. Ынчангаш оларны шүлүктээри-даа, ырлаары-даа болдунмас деп түңнелге келгеннер.

И. В. Стебелева ол бодалга шнитпирлип-биле удурланып Орхон-Енисей бижиктериниң шүлүк тургузуглуун тодаргай бадыткаан. Ону шыныдарда ол В. В. Радлов, З. А. Ахметов оларның ажылдарынга даянган.

Бирээде, И. В. Стебелева шүлүк тургузуунуң дыңзыг болгаш кошкак слогтарлыг катаптап турар кезектеринге (с т о п а) даянган, ук бижиктерни үш слогтуг стопаларга (а н а п е с т) чарган. Сөөлүиде слог дыңзыг ударениелиг болгаш узадыр адаттынар.

Ийиде, бижиктерниң одуругларынга бир-ле дугаарында бөлүктөп бижнириниң хевирлерин (с т р о ф а) ол ажыглаан. Ынчап кээрге, Орхон-Енисей бижиктеринде 2,4 одуруглуг шүлүктөр колдап турар болган. Чижээ, 4 одуруглуг шүлүктерниң саны «Күл-тегинге тураскааткан биич бижикте» — 21, «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикте» — 73, «Тоньюкукка тураскааткан бижикте» — 69 болган.

Уште, ол шүлүктөрдө слогтарның саны дең эвес-даа болза, оларның аялгазын (н а п е в) сагып, дыңзыг, кошкак ударениелерниң санын дең-нештирип тургаш, аянашкак кезектерге чарган.

Ынчангаш ук бижиктерни чүгле шүлүктээр эвес, а харын аас чогаалдары ышкаш аялгалыг кезектерге (тактыларга) үзүп ырлай аарак күүседип болур деп бадыткаан.

Дашта бижиктерниң жанры

Орхон-Енисей бижиктеринде аас болгаш бижимел чогаалдың янзы-бүрү жанларының шынарлары аразында чергележиپ онзагай хевирни тургузуп турар деп эртемденер санап турар.

Орхоннуң тураскаалдары төөгүлүг чыл демдөглели болбушаан нарын тургузуглуг чогаал база болуп турар. Аймактарның эрткен төөгүзү, төөгүлүг херечилелдер чаа-дайын, тулчуушкуннар чурумалдары, ыы-сыы, халак-хилек долган аңгы кижиниң сагыш-сеткилиниң дириктиг жөөнү-

биле чергележи, жанрлар холужуп-даа турза, колдуунда таваар аянынгы р л ы г т о о ж у кылдыр бижитинген.

Енисей бижиктери Орхоннуундан бөдүүн тургузуглуг. Оларның улут кезинде өлгөн кижиниң адын, ооң чуртталгазының кол болуушкуннарын, аян-чоруктарын, тулчуушкуннарга киришкенин, ооң соонда дөргүл-төрели, эш-өөрүндөн эрте чарылганынга хомудаан сеткилин илереткен кыска хемчээлди кударал лириказы бооп турар. Ынчангаш, ук тураскаалдарның жанрын С. Е. Малов «чевег поэзиясы» деп адаан.

Рун бижиктериниң, ылаңгыя Орхон бижиктериниң, аас чогаалы-биле төрөлдөшкээниң дугайында элээн көй эртемденнер бижээн. М. Ауэзов түрктериниң, ооң иштинде кыргыздарның, аас чогаалында нештерээн а м ы д ы р а л-э з у л а л д а р ы н ы ң (обрядово-бытовые) ж а н р л а р ы б и л е — өлгөн кижини чоктап ыглаары (к о ш о к), өлгөн кижиниң чагыгыры (к е р е с)— Орхон-Енисей бижиктери-биле утка талазы-биле чоок деп бижээн. База ол ышкаш М. Ауэзов (аңаа С. Суразаков, И. Стеблева олар база катгыжып турар) Орхон-Енисей бижиктериниң маадырлыг тоолдар-биле быжыг харылзаалыын бадыткаан. Тодаргайлаарга, ук бижиктерниң жанрының хөгжүлдөзүн ол мынчаар тайылбырлаан: эң-не баштай аас чогаалының амыдырал-ёзулал ырларының хевиринге даянган төөгүлүг болуушкуннарга тураскааткан т у р а с к а а д ы г жанры турган. Ол ырлар маадырлыг тоолдарның кезээ апаргаш, оон чоорту ук ырлар маадырлыг тоолдар азы маадырлыг тоожуушкун бооп өскерлип эгелээн. Ынчангаш, Орхон-Енисей бижиктери бурунгу ёзулал ырларындан болгаш маадырлыг тоолдардан чоорту өзектелгеш, чогаал кылдыр болбаазыраан, тодаргай төөгүлүг болуушкуннарны көргүскөн онзагай т о о ж у у ш к у н жанрлыг (бот-намдар колдаан) тураскаалдар апарган.

Руниканың омур-хевирлери

Түрк руниканың база бир эң-не онзагай чогаал шынарын ында тургустунган омур-хевирлер бадыткап турар. Ол тураскаалдарда ортаакы вектер үезинде түрк аймактарның кижилериниң дээди күзелин (и д е а л) маадыржыткан омур-хевирлери дамчыштыр авторлар дамчыдып шыдаан.

Ол үениң кижилериниң дээди күзели дээрге күрүнезинге, чонунга, өгбелерниң чагыынга шынчы болуру, каганнарынга, баштыңчыларынга бердинген болуру, ол дээш кадыг-дошкун демиселге, чаа-дайынга амы-тыннын харамнанмас болуру. Шак ындыг мөзү-шынарның кол эдилекчилеринге эң-не баштай күчүлүг түрк күрүнениң кагайнары боттары, төрөл аймактарның шылгараңгай шериг баштыңчылары дээди азы ортумак чергениң хөрөңгитеннери хамааржыр турган. Ынчангаш ук бижиктерни оларга тураскааткан ажур-даа ында.

Орхон-Енисей бижиктерин төөгүге херек кырында турган кижилерге тураскааткан чүве болганда, ук омур-хевирлер баш-биле бодап чогааттын-

маан, а төөгүлүг барымдаалыг бооп турар. Ындыг-даа болза олар чогаал-дың чурумчуткан негелделеринге чагырткан болгаш ол үениң идеалың сиңирген бир мөзүлөш овор-хевирлерге хамааржыр.

Бир эвес Енисей бижиктеринде колдуунда ортумак эргениң хаанна-рының азы шериг баштыңчыларының бир мөзүлөш овор-хевирлери (ти-пичные образы) чуруттуңган болза, а Орхон бижиктеринде эң-не шылгараан баштыңчыларның ёзулуг-ла маадыржытқан овор-хевирлери (идеализированные образы) тургустунган.

Чижээ, «Күл-тегинге тураскааткан биче бижикти» Чөөн түрк кага-надының сураглыг каганы Кутлугтуң (база бир ады Ильтерин-каган) оглу Могилянга (азы Билге-каган, 734 ч. өлгөн) тураскааткан.

Дээр уктуг Билге-каган хааннап олурупкаш, баштай түрктерни табгач (кыдат) чон-биле эптештирген, оон аңаа мегелеткен, быдараан түрк чонну чыып, яды чонну бай кылган, эвээш чонну хөй кылган деп ында айыткан. Автор Билге-каганың овор-хевиринде ооң чонунга бердингенин, мерген угааннын, херек болза кажар-оптуун база көргүскен. База ол ышкаш Билге-каганың овор-хевирин дамчыштыр автор түрк болгаш табгач чоннарның аажы-чаңын, оларның аразында харылзааларны тода көргүскен. Чижээ, кыдаттар чымчак сөзү-биле, эртин-байлак белектери-биле, кажар аргазы-биле түрктерни чоокшуладып алганының түңнелинде хөй чон өлгөн деп Билге-каганга тураскааткан бижиктен билдинер. Түрктерниң дугайында мынча дээн:

Түрк чон тодуг, арган [чорааш] сен
Аш, тодугну билбес сен.
Бир тотса, ашты билбес сен.
Ындыңның ужун [сени] бедиткен
Каганыңның сөзүн дыңнамай,
Чер санай [тарап] бардың.

«Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикти» Билге-каганың биче дуңмазы, Кутлугтуң чээни, Күл-тегин ноянга тураскааткан бооп турар. Орхон-Енисей тураскаалдарында Күл-тегинниң овор-хевиринде онзагай черни ээлеп турар. Чүге дээрге ук овор-хевирде ол үениң кижилериниң идеалы эң-не долу болгаш тода илереттинген.

Бижиктиң автору, каганнарның биче төрели Йоллыг-тегин Күл-те-гинниң маадырлыг овор-хевирин эң-не хайыралыг кижизинге тураскаадыг хевир-биле ынакшылды-биле тургузуп шыдаан. Ынчангаш Күл-тегин-ниң овор-хевиринде эрте-бурунгу түрк литературада эң-не баштайгы ёзулуг маадырлыг овор-хевир апарган.

Күл-тегинниң овор-хевирин автор мынчаар тургускаан: ол эң-не бер-динген, дидим, уйгу-чыдын чок, чаныш-сыныш чок, шийтпирлиг, сүрлүг дайынчы, шылгараңгай шериг баштыңчызы. Чоннуң дээди күзели дээш

ол амы-тынын-даа харамнанмайн деген эвес тулчуушкун үезинде аныяк назынындан чарлыр. Ооң ыдыг мөзү-шынарын автор колдуунда тулчуушкун чурумалдарын дамчыштыр көргүскөн.

Күл-тегинниң каганатка чедирген ачы-хавыяазын Йоллыг-тегин мынчаар илереткен:

Ием кадын, [аңаа] улай [азыраан] иелерим,
Угбаларым, келиннерим, кунчуйларым
Мынча кижиниң дирии кул болгу дег,
Өлүү чуртка, орукка чыдып калгы дег турдуңар.
Күл-тегин чок болза,
Шупту өлүр турган силер...

«Тоньюкукка тураскааткан бижикти» түрк каганнарның кол сүмечизи, шериг баштыңчызы Тоньюкукка тураскааткан. Ук бижикти Тоньюкук бот-намдар хевирлиг кылдыр боду бижээн чадавас деп эртемденнер санап турар.

Тоньюкуктун овор-кевинде эң-не онзагай чүве — ооң угаанны. Төөгүге херек кырында турган Тоньюкук (кыдат ады Юаньчжень) дээрзи шынап-ла ол үеде түрк каганадының эң-не билиглиг кижилериниң бирээзи турган. Ол Кыдат чуртунга үр үеде өөренип чораан. Түрк шеригниң деген эвес тулчуушкун үезинде тиелелге чедип ап турарының ужуру чүгле Күл-тегин ышкаш маадырларның ачызында эвес, а Тоньюкук ышкаш мерген угаанныг сүмечилерде база турган деп чүвени ук овор-хевир бадыйткап турар.

«Ооң хааны маадыр болгай,
Ооң сүмечизи угаанныг болгай»
«Билиг эжи, алдар эжинге мен чагырттым».

Орхон-Енисей бижиктериниң тургузуу

Орхон-Енисей бижиктеринде тускай баш удур бодаттырган чогаал тургузуу (к о м п о з и ц и я) барын база эскерип болур. Шүлүк тургузуунда эге болгаш төңчү аянажылгалар эвээш-даа болза, түрк дылдың домак тургузуунга чагырткан болгаш, оларда эжеш аянын одуруглар хөй таваржып турар.

Орхон бижиктериниң ниити тургузуун И. В. Стеблева үш тоожуушкун элементилеринге үскөн:

- 1) эге кезээ — болуушкуннар болгаш маадырларның кылдыныгыларын белеткээни;
- 2) кол кезээ — болуушкуннарның утказының сайзырааны;
- 3) төңчү кезээ — тодаргай түңнелди көргүскөни.

Енисей бижиктериниң онзагай чүве чок, анаа бөдүүн чугаа үзүндү-

лери ышкаш сагындырар тургузуун эртемденнер оларның кыска хемчээлдинде деп санап турар. Оларның эгезинде кандыг-бир хаанның амыдыралының кол болуушкунун бижээн, оон ооң элекке мөчээн хомудалын илдеткен сөстөр-биле төнөр.

Орхон-Енисей бижиктериниң стили

Енисей бижиктериниң стили таваар тоожуушкун аянынг, харын-даа анаа кара чугаага чоок деп болур. Орхон бижиктериниң стили олардан элээн ылгалдыг. Билге-каган болгаш Күл-тегинге тураскааткан бижиктерниң автору Йоллыг-тегин баштап турар каганнарның төлээзи, эртем-билиг-лиг, литературлуг дылды эки билир кижиге болганындан ол тураскааткандарның стили дески болгаш чечен бижиттинген. Оларда маадырлыг тоожуушкун-биле политиктиг декларацияның хей-аъттыг бедик стили колдап турар. База ол ышкаш лириктиг маадырның иштиги делегейин, сагыш-сеткилиниң хөөнүн (ылаңгыя Күл-тегинниң өлгенинге хомудалын) канчаар-даа аажок хайнышкынның кылдыр дамчыткан.

Аңаа бодаарга «Тоньюкукка тураскааткан бижиктиң» автору Тоньюкук — шериг баштыңчызы, дипломат, даштыкыга (Кыдатка) эртем чедип алган, хөй дылдар билир кижиге болганындан, аңгы-аңгы стилдерни холуштур ажыглаан. Шала мактанган аянынг бот-намдар тоожуушкуну (п а н е г и р и к), диалог, суртаал, үлегер домактар ооң төрөөн диалектизи-биле чергележип турар.

Орхон-Енисей бижиктериниң стилиниң үндезини чаңгыс — ол үениң ёзулалдарынга, байырлалдарга ажыглап турган тускай бедик стиль турган боор деп эртемденнер (Н. Конрад, В. Жирмунский, С. Суразаков) санап турарлар.

Орхон-Енисей бижиктериниң дылы

Ортаакы вектер үзинде чурттап турган огуз, уйгур, кыргыз, кыпчак аймактарның аңгы-аңгы диалектилерин шүүштүрүп тургаш болбаазырадып каан, тургузуг талазы-биле холушкак литературлуг хевир, өскээр чугаалаарга ниитижиткен түрк литературлуг дыл (к о й н э) турган. Э. Р. Тенишевтиң бодалы-биле ында огуз болгаш уйгур дылдарның каттышкан вариантызы колдап турар.

Ол янзы-бүрү диалектилерден хамаарышпас литературлуг дылды хөй кижиге мурнунга чүве чугаалаарда, ёзулалдар үзинде база ол ышкаш аас чогаалынга ажыглап турган. Ол-ла литературлуг хевирни Орхон-Енисей бижиктеринде база ажыглаан. Ындыг-даа болза ийи-чаңгыс таварылгаларда кажан чамдык авторлар аймактарның шоолуг бедик эвес билиг-лиг төлөөлери болганда, түрк дылдарның диалектилериниң янзы-бүрү элементилери база таваржып турар (эль-иль, йер-йир...) Көшкүн улустуң угаан-медерелиниң, амыдыралче көрүүшкүнүнүң онзагай талазы — кан-

дыг-даа (амылыг-даа, амы чок-даа) чүүлдерни чуруп көргүзөрдө ону диригжидери болгаш чеченчидери. Ынчангаш Орхон-Енисей бижиктеринде түрк дылдарда доктаамал таваржыр уран-чечен аргалар ажылаттынган. Ол болза бурунгу-даа, амгы-даа, аас-даа, бижимел-даа түрк чогаалдарда эң-не нептереңгей таваржып турар чугааның эжеш аяны (с и н т а к с и с т и г п а р а л л е л и з м), диригжидилге (м е т а ф о р а), деңнелге (с р а в н е н и е), тодарадылга (э п и т е т) дээш оон-даа өске уран-чечен үлегер-майыктар (ф о р м у л а) болур.

Түрк руникадан чижектерден көрээли:
Деңнелгелер:

Ханың *суг дег* чүгүрдү,
Сөөгүң *даг дег* чытты.

Адам каганның шерин *бөрү дег* апарган,
Дайзыны *хой дег* апарган.

Өрт дег кызыл келдилер.

**Синтаксистиг
параллелизмнер:**

Дүне удувай,
Хүндүс олурбайн.
Ваштыгларын сөгейтирткен[нер],
Дискектиглерни сөгүрткен[нер].

Мөге оол уруу эр кул болду,
Силиг кыс уруу кыс кул болду.

Сыныгыңны эдер мен,
Үзүгүңнү улаар мен.

Т о д а р а д ы л г а л а р :

Чыда дурту ханы хар
Кызыл ханым төгүлдүр,
Кара дерим чүгүртүр.

**Орхон-Енисей бижиктери
болгаш тыва чогаал**

Түрк руника көшкүн амыдыралдыг улустарның нинти өнчүзү болган чүве төлээде, чон бүрүзүңүң үе дүптен бээр амгы үеге чедир сайзыраң келген бот-тускайлаң культуразы-биле ук бижиктер сырый харылзаа-

лыг дээрзи чугаажок. Ол харылзаа хөй янзылыг: үе, девискээр, дыл, төөгү, чүдүлге, чогаал талазы-биле дээш оон-даа өске.

Орхон-Енисей бижиктери-биле тыва чогаалдың аразында харылзаа бар бе?

Бо айтырыг талазы-биле тускай эртем шинчилели амдызында бижиттимээн. Ындыг-даа болза үстүндө допчулаанывыс нити шинчилелдерге даянып тургаш, Орхон-Енисей бижиктери-биле тыва чогаалдың аразында харылзааларны тодарадырының баштайгы оралдажыышкынын шенеп көрээли.

Чогаал дээрге чоннуң сагыш-сеткил культуразының дээжизи, ооң амдыралының, төөгүзүнүң, дылының сайзыралының көрүнчүү болур. «Тыва чогаал» деп билиг калбак укалыг. Тываларның сөс чогаалдыгазында эрте-бурунгу чугаалардан (мифтерден) эгелээш аас чогаалының өске-даа янзы-бүрү жанрлары база ол ышкаш амгы бижимел чечен чогаалдың барык шупту хевирлери бөгүнгө чедир сайзырап тараан. Оларның Орхон-Енисей бижиктери-биле харылзаалары кандыгыл?

Орхон-Енисей бижиктериниң тыва мифтер-биле харылзаалары

Тывылган үе-чадазы-биле алыр болза эң-не бурунгу деп санаттынар мифтерниң амгы үеге чедир Тывада кадагалаттынганы эртемге канчаар-даа аажок үнелиг. Чүгө дизе мифология дээрге көшкүн амдыралдыг улустарның философиязы болгай. Чоннуң философиязы, октаргайже көрүүшкүнү канчаар-даа аажок быжыг дазылдарлыг болгаш белең өскерилбес болур. Соң херечизи көшкүн амдыралдыг улустарның аас болгаш бижимел чогаалдарында бурунгу билиглерниң барык дөмөй кылдыр кадагалаттынганында. Чижээ Орхон-Енисей бижиктеринде тода илереттинген бурунгу түрктөрниң дээрни, черни, сугну, өгбелерни ыдыктар сүзүк-чүдүлгези тыва мифтерниң сюжеттеринде, мотивтеринде, овор-хевирлеринде доктаамал таваржып турар.

Ук бижиктерде каганнарны Дээрден укталган, оларның өгбелери Чер, Дээр тыптып турар үеде төрүттүнген кылдыр көргүскөн. «Күл-тегинге тураскааткан биче бижиктиң» эгезинде мынча дээн:

Дээр дег, дээрде төрээн
Түрк Билге-каган
бо өйде [хааннап] олуруптум...

«Күл-тегинге тураскааткан улуг бижиктиң» эгези бо:

Үстүндө көк дээр
Адаанга кара чер кылдынарда
Ол ийиниң аразынга кижиге оглу кылдынган.
Кижиге оглунуң үстүнге өгбелерим
Бумын-каган, Истеми-каган олурган...

Дээрний ачызында түрк чон дең эвес тулчушкуннарга каш удаа тинлээр. Дээр түрк каганнарга күштү, аас-кежикти хайырлаар. Чуртунга өскерлерге база Дээр торгаар. Умай бурган дег кадын иезиниң аас-кежииниң ачызында оглу «Күл-тегин» деп маадыр атты алып. («Моолдарныч чажыт бижинде» Темучин база Дээрний бурган авыралы-биле «Чингис-Хаан» деп атты алып).

Тыва тоолдарныч сюжединде маадырга база ооң аьдынга ат тыпсырыныч тускай ёзулалдарлыг чурумалы дыка улуг черни ээлеп турар. Маадырга, ооң аьдынга атты эки иези, азы эки адазы азы кандыг-бир кырган кижии бээр. Мында база өгбелерни ыдыктаар бурунгу ёзулал илереттинген.

Амгы тыва дылда «Дээр адам, Чер ием» деп үлегер домактыч дээр база бурунгу мифтерде. Тыва аас чогаалында Ада-Дээр, Ие-Чер уткалыг (Үстүкүнүч Курбустузу дижик) овор-хевирлер хөй.

Орхон-Енисей бижиктеринде ышкаш кандыг-бир шылгараңгай кижиниң — маадырныч, тоолчунуң, хамныч, оьдучунуң, чатчыныч дээр оондаа өске — Дээрний бурган авыралында төрүттүнгениниң чаян-дөстүг болганыныч дугайында тыва мифтер, тоолчургу чугаалар тываларныч октаргай көрүүшкүнүнүч, сүзүк-чүдүлгезиниң түрктөр-биле төрөлдөшкөн бадыткап турар-дыр.

Түрк руникада таваржып турар чамдык овор-хевирлер (ала аьттыг чол бурганы, барс) тыва мифтерде база таваржып турар. Чижээ, оларныч аразында түрк аймактарныч өгбелериниң кандыг-бир дириг амыгандан тывылганыныч дугайында бурунгу билишкенин илереткен т о т е м н и г овор-хевирлер база бар (бөрү, куу куш, буга).

Даш тураскаалдарныч тургузуг-хевиринде база мифологтуг көрүүшкүн-биле сырый харылзаалыг овор-хевирлер бар. Чижээ, «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикте» бижиктерни ойган көжээни кончуг улуг маны даштан сиилбээн я з ы т ы-м е л е г е й н и ч кырында тургускан. Тываларныч бурунгу үзели-биле алырга чер-делегей я зыты-мелегейнич (азы «алап-мелегей», түрк дылда «а л п ~ м а а д ы р») кырында ызырнып турар дээр.

Бо миф-биле С. Г. Кляшторныйныч эскергени «Иц-зин» деп номдан Фу Си дугайында (бистиң эраныч мурнунда 2852—2737 чч.) чурттап чоран) кыдат тоолчургу чугааны деңнеп көрээли: «Бир-ле катап Фу Си көрүп турарга, Хуанхэ хемден эрикче канчаар-даа аажок улуг я зыты-мелегей үндүр эштип келген. Ол я зыты-мелегейнич ооргазында гудуш болгаш ортузунда үзүктелчек шыйыглардан тургустунган хуулгаазын-чажыт демдектер шыйып каан болган. Ол шыйыгларныч харылзааларында Фу Си бодунуң октаргай көрүүшкүнүңге дүгжүп турар тускай демдектер тургузуун көрүп каан. Ында Дээр болгаш Чер кол черни ээлеп, оларныч катгышканындан бүгү-ле амылыг болгаш амы чок чүүлдер төрүттүнүп турар дээн уткалыг көзүлгөн».

«Күл-тегинге тураскааткан улуг бижиктиң» чевег-тураскаалының даштыкы хевиринде база бир мифологтуг овор-хевир бар. Ол болза тураскаалды дескиндир кажаалаан даш ханаларның даштыгы талазындан улу дүрзүлери-биле сиилбип каастаан.

Түрк болгаш моол дылдыг улустарның аас чогаалында улу база дээр уктуг овор-хевирлерге хамааржыр. Тываларның бурунгу мифологтуг билиишкини-биле алырга, «улунуң алгызындан дээр диңмирээшкини болуп турар. Улунуң аксында тос эргине бар, ол тос эргинени оскумас дөш, ол аксы-биле алгырбас, хөрээ болгаш думчуу-биле үн үндүрүп турар. Бир эвес аксы-биле алгырыптар болза, чер кырынга чуртталга турбас». Оон ыңай тывалар «Кажан улу кудуруун шимчедирге, чер шимчээшкени болур. Ынчангаш улу чылы хей диңмирээшкиниг, чер шимчээшкениг чыл болур» дижир.

Орхон-Енисей бижиктериниң тыва аас чогаалы-биле харылзаалары

Орхон-Енисей бижиктери чеже-даа бижимел чогаалга хамааржыр болза, ында түрк улустарның, ооң иштинде тываларның, аас чогаалы-биле төрөлдешкек шынарлар хөй.

Акад. В. М. Жирмунскийниң шинчилээни-биле алырга, саян-алтай турктериниң маадырлыг тоолдары эң-не бурунгу хевирлерин чидирбээн эдиктиг чогаалдар (архαιεσκιε επος) деп санаттынар. Чижээ, маадырлыг тоолдар-биле хуулгаазын тоолдарның аразында турар мөгелер тоолдары (богатырская сказка) деп жанрлыг тоолдарда мифологтуг болгаш реалистиг үе; девискээр; болушкуннар; черлер, кижилер аттары; овор-хевирлер чергележип турар.

Шак ыңдыг шынар Орхон-Енисей бижиктеринде база бар. Чижээ, тыва улустуң маадырлыг тоолдарында болгаш Орхон-Енисей бижиктеринде маадыржыткан (хөөреткен) овор-хевирлер аразында чоок харылзааларлыг. Маадырлыг овор-хевирлерни көргүскен уран-чечен аргалары — тургузуу, чурумалдары, дылы — база элээн дөмейлешкек. Тыва тоолдарның тургузуунда болушкуннарның үш катап катаптаары ышкаш (үш ужурал, үш мөөрей, үш удуг...) поэтиктиг арганы Орхон тураскаалдарында база ажыглаан. «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикте» Күл-тегинниң дайынчы аян-чоруктарын ооң харының аайы-биле (16, 21, 26, 27, 30, 31.), ол харларның иштинде үш катап катаптаар кылдыр чуруп көргүскен. Ол тулчуушкуйче кирер сагында-ла, тыва тоолдарның маадырлары ышкаш, эки аътты шилип мунуп алыр. Чижээ, 21 харлыында:

Эң баштай Тадыкан Чурнуң
Бора аъдын мунгаш, халдап кирди.
Ол аът ында өлдү.
Ийи дугаарында Ышбара-Йамтарның
Бора аъдын мунгаш, халдап кирди.

Ол аът ында өлдү.
Үш дугаарында Йегин-Силиг бегниң
Эзерлиг доруг аъдын мунгаш, хап кирди.
Ол аът ында өлдү.

Тыва тоолдарда болгаш Орхон-Енисей бижиктеринде чамдык маадырларның аттары утка талазы-биле чоок бооп турар. Чижээ, тыва тоолдарда таваржып турар Хан-Хүлүк, Хайындырыңмай деп аттар болгаш Орхон-Енисей бижиктеринде нептеренгей Күл-тегин, Күлүг-тутук, Күлүг-чур, Учин Күлүг тириг, Күлүг-Тоган («Моолдарның чажыт бижинде» «Чингис-хаанның дөрт Күлүгү-биле база демейлеп болур) деп аттар чаңгыс дазылдыг. Эрте бурунгу түрк дылда «kül» деп сөстүң утказы эргедужаал ады: «külüg» деп сөстүң утказы «сураглыг, алдарлыг» дээн, өске утказы — эрге-дужаал ады; «tigin» дээрге ноян (принц) дээн уткалыг эрге-дужаал ады болур. Ынчангаш кайызында-даа «сураглыг, маадыр, хүлүк», «эрге-дужаалдыг кижиги» деп утка бар. Тоньюкуктун (Юаньчжень) адын эртемденнер «Дун-Эртин» деп очулдурган. Тыва тоолдарда болза Эр-Чаңгыс Эртин-Мерген дээн хевирлиг аттар база нептеренгей.

Көжээ дажы көшкүн улустун амыдыралында улуг черни ээлеп турар дээрзин Орхон-Енисей тураскаалдары боттары болгаш аас чогаалында таваржып турар көжээ дугайында сюжеттер, мотивтер болгаш овор-хевирлер бадыткап турар. Чижээ, тыва тоолдарда көжээ дажы бурунгу сүзүглелдерге үндезилеттинген болгаш ыдыктыг азы хуулгаазын бот-шынарлыг кылдыр чуруттунган. Өскээр чугаалаарга, бурунгу кижилер көжээ дажын өлген кижиниң сүнезининиң чыдар чери деп санап, бурунгу орнукшудулга ёзулалы-биле холбап чораанын тыва аас чогаалы бадыткап турар. Тыва тоолдарда маадырның кырган ада-нези өлүрде көжээ чанынга орнукшударын дилээр, азы тоолдун маадыры көжээни дескиндир маңапкаш, хуулуп турар апаар, азы көжээ чанынга хонгаш, куш чугаазын билер апаар дээш оон-даа өске.

Түрк руника болгаш тыва аас чогаалының жанр талазы-биле сайзыралында солун харылзааларны эскерип болур. Шажынның салдары-биле бурунгу түрк чогаалдың чамдык жанрлары чиде берген деп болур. Чижээ, аас чогаалының амыдырал-ёзулал жанрынга хамааржыр өлген кижини чоктап ыглаар (кошок) азы өлген кижиниң чагыг ыры (керес) кыргыс улустун аас чогаалында бөгүнге чедир кадагалаттынган болза, тыва аас чогаалдан ук жанр чиде берген чадавас деп болур (чогум бурунгу тыва тоолдарның сюжетинде ындыг ёзулал бар деп этнограф В. П. Дьяконова демдеглээн). Тывалар сарыг шажын ёзуу-биле чоок кижини өлген черге ыглавас дээр. Чүге дээрге «Чоок улузу ыглаарга, оларның карактарының чажы долу болуп хуулгаш, өлген кижиниң (сүнезининиң) бажын хап эгелээрге, ооң өске оранче таптыг чедип алырынга шаптыктай бээр» деп бурунгу сүзүглелдиг чораан.

Тыва аас чогаалда (Ылаңгыя тоолдарда) доктаамал таваржып турар үлегер-майыктар Орхон-Енисей бижиктериниң дылында ажыглаттынган уран-чечен аргалар-биле (чижектер үстүнде) дыка чоок. Тыва тоолдардан алган чижектерден көрээли:

бөртүг бажын бөргү-биле,
чеңниг холун чеңи-биле
доңгая дүжүп довурак пактап,
күстүге дүжүп хул пактап,
келчеш кылдыр баскаш, хемин кежип,
алчаш кылдыр баскаш, артын ажыр базып,
ийи хая дег үскүлөжип.
ийи буга дег тутчуп,
Кара-Чер иелиг,
Көк-Дээр адалыг,
демир кара чалыг
Демир-Кара аъттыг
Дээр оглу Демир-Кара мөгө...
(азы Чес-Хүлер аъттыг
Чер оглу Черзи Мөгө)...

Орхон-Енисей бижиктериниң тыва литература-биле харылзаалары

Түрктөрниң бурунгу өгбелериниң сайзыраңгай бижии, чогаалы төө-түвүң янзы-бүрү чылдагааннары-биле уттундуруп-даа калган болза, чонун сагыш-сеткил культуразы белең балалбас дээрзин чүс-чүс чылдар дургузунда салгалдан салгалче дамчып келген аас чогаалдары херечилеп турар. Кайы-даа үениң бижимел литературазының сайзыралыңга аас чогаалының салдары қанчаар-даа аажок улуг турган. Ынчангаш тыва улустун байлак аас чогаалы эрте-бурунгу түрк литература-биле амгы тыва литератураны тудуштуруп турар өзек апарганының ужуну-даа ында.

Чамдык сайзыраңгай түрк литератураларың база араб-персид литератураны бодаарга, бижик чок чораан улустарның чаа тывылган литератураларында аас чогаалының салдары улуг хевээр. Ынчангаш эрте-бурунгу түрк литератураның баштайгы үлегерлери болуд Орхон-Енисей бижиктери-биле амгы тыва литератураның аразында иле эскертинмес-даа болза бүдүү билдинер ала-чайгаар дамчып келген харылзаалар бар.

Ол болза бир дугаарында жанрларның болгаш стилдерниң дөмей-лешкек угланышкының сайзыралыңдан эскертинер. Чижээ, С. Маловтун «чевег поэзиясы» деп адааны Енисей бижиктериниң ниити стилистиказы амгы тыва лириканың аяны-биле дыка төрөлдешкек. Амгы тыва поэзияда лириктиг болгаш лирика-эпос жанрлар колдап турар. Лирика хөөнү уран-чечен арга кылдыр база калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Эрте-бурунгу түрк литературада-даа, амгы тыва поэзияда-даа лириканың күштүгү илереттинген чылдагааны — кайызы-даа аңгы кижиниң сагыш-сеткилиниң эң-не хайныышкынның, кедүрлүүшкүннүг хөөнүн (ылаңгыя бир-ле чидирин, оскундуруун хараадааны джжик) дамчытканында. А ол лириканың дөзү аас чогаалының амыдырал-ёзулал жанрларындан үнген дize чазыг болбас боор.

База ол ышкаш амгы тыва шүлүк тургузуг талазы-биле классиктиг түрк база араб-персид шүлүк тургузуун бодаарга, Орхон-Енисей бижиктеринге элээн чоок. Чүге дээрге Орхон-Енисей бижиктериниң болгаш тыва шүлүктүң тургузуунда аас чогаалы-биле нитилешкек чүүлдер быжыг хевээр арткан. Чижээ, бир эвес араб-персид поэзияда бижимел чогаалдың сайзыраңгай шүлүк хемчээлдери — аруз, редиф, газель — быжыг турумчуй берген болза, а тыва шүлүкте бурунгу түрк поэзияның улусчу хевирлери — эге аяннажылга, аяннашкак сөс катаптаашкыннары, 4, 8 одуруг-луг, 4, 8, 12 слогтуг шүлүктөр колдап турар.

Ортаагы Азияның түрктери мусульман шажыны хулээп алган соонда (X в. үези) оларның чогаалы сайзыраңгай араб-персид литература-ның салдары-биле шапкын хөгжүп эгелээн. Ынчангаш олар сайзыраңгай бижимел литератураларлыг апарган, аас чогаалының күштүг салдарындан уштурган турган.

А саян-алтай түрктери хөй чылдарның дургузунда хам чүдүлгелиг (тывалар оон аңгыда сарыг шажыны база хулээп алган) бижик чок биче буурай улустарга хамааржып турган, сайзыраңгай литературалардан хоорук, аас чогаалының күштүг салдарының адаанга арттышаан турган. Ынчангаш амгы тыва литературада эрте-бурунгу түрк литератураның элементилерин, классиктиг түрк литератураларны бодаарга, күштүг илереттинген деп болур.

Орхон-Енисей бижиктериниң утказы, овор-хевирлери, жаврлары, хемчээли, тургузуу, уран-чечен аргалары амгы тыва литературага дорт салдары база чедирип эгелээн. Ол бижик тураскаалдары тыва литератураны байыдып, тыва чогаалчыларны чаа-чаа чогаалдыкчы дилээшкынер кылырынче хөй-аът кирип турар.

Чижээ, алгыш, мөргүл, ыы-сыы, халак дээн чижектиг жанларамы амгы тыва чогаалчылар чаа ёзу-биле ажыглап эгелээннер. А. Даржай «Игил ызы», «Чаа-Хөл мөргүлү», «Чаңгыс инээн оорга алыскан шузаганчының халагы», «Эргелиг аьдын чидирген ирейниң халагы» деп шүлүктеринде улусчу аргаларны ажыглаан. А сөөлгү ийи халагының тургузуу Орхон-Енисей бижиктериниң композициязынга дыка чоок.

Енисей бижиктериниң аяны-биле бижиттинген ассоциативтиг лирика хевирин А. Үержаа «Адырылдым» деп шүлүүнде чаа философтуг утка кирип тургаш ажыглаан. Элегестен тывылган көжээде:

«Өөрүмден курумдан
Адаккыр [чүгүрүк] аьдымдан

Халак кара чонумдан
Мен муңгап адырылдым»

— деп одуругларны А. Үержаа шүлүүнүң эпигравы кылдыр алгаш, боду
мынчаар сайзыраткан:

... Адырылдым.

Өлүм билбес сүнезиним мөчүп калгаш, ужа бээрге,

Өгбем ышкаш көжээ болуп жуулуп чыда,

Ынак чораан сеткилимни четче сөглеп четпезимни

Ынчан чүгле билип кааштың човууртаар мен:

Адырылдым!

Орхон-Енисей тураскаалдарының ужур-дузазы

Бурунгу түрктөриң «мөңге даштар» деп адааны Орхон-Енисей би-
жиктериниң эртемге ужур-дузазы канчаар-даа аажок улуг. Ук тураскаал-
дарда билдинмес бижиктерниң демдектерин үжүглөп тыпканындан бээр
100 чыл оюн демдегеп тура, ол ажыдышкынының тюркология эртемине
эргилделиг ужур-дузазын айтыры чугула.

Томсен биле Радловтуң Орхон-Енисей бижиниң демдектерин үжүг-
леп номчаанын болгаш очулдурганын Шампольоннуң Бурунгу Египеттиң,
Кюрозовтуң Бурунгу Майяның бижиктериниң чажыдын тыпканынга
чоок делегей чергелиг эртем ажыдышкыны деп санап болур. Чүге дээр-
ге Орхон-Енисей бижиктери көшкүн амыдыралдыг улустарның бурунгу
төөгүзүн, дылын, культуразын шинчилээр кол бижик-барымдаалары бооп
артпышаан.

100 чыл дургузунда эртемденнерниң кичээнгейин хаара тудуп кел-
ген Орхон-Енисейниң бижик тураскаалдарынга амгы үеңиң кижилери-
ниң хамаарылгазы медреселдиг болгаш камныг болур ужурлуг.

Ол тураскаалдар ам-даа чедир ажыттынмаан, хандыр шинчилеттин-
мээн дээрин үстүндө долчулал бадыткаан боор. Эртем талазы-биле бижик
тураскаалдарының очулгаларын тодарадыры, эдери, чедир шинчилээри,
хөй дылдар кырынга эртем-тайылбырлыг үндүрүлгезин белеткээри дээш
оон-даа өске сорулгалар эртемденнерниң мурнунда туруп турар.

Орхон-Енисей бижиктериниң ужур-дузазын чүгле эртемге эвес, а ха-
рын калбак масса чонга чедирер сорулга-биле дарый хөмчөглөри алыр
база негеттиниң келген.

Бир-ле дугаарында тураскаалдарны камгалаарын күштелдирери чу-
гула дээрзи чугаажок. Тураскаалдарны камгалаары — кижини бүрүзүнүң
ыдыктыг хүлээлгези болур ужурлуг. Кайы-даа үеңиң тураскаалдары дээр-
ге кижини төрөлгөтөнниң чурттап эрткен төөгүзүнүң херечизи, культуразы-
ның чарылбас кезини, үелерини, салгалдарын тудуштуруп турар ужуу-дур.
Орхон-Енисей тураскаалдарын камгалаар сорулга-биле оларның долу

бүрүткелин, картазын кылырын уламчылаары чугула. Тураскаалдарны камгалаар дугайында тускай хоойлуну хүлээп алырын база күзөп каалы.

«Тыва Республиканың дылдар дугайында хоойлузунуң» 26-гы чүү-лүнде: «...латин үжүктүг тыва бижикти, ол ышкаш база кыдат, маньч-жур, эрги моол болгаш тибет бижиктерни эртем-практиктиг сорулгага өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузар» деп бижээн. А эрте-бу-рунгу түрк болгаш амгы түрк дылдарны ук хоойлуда айытпааны часты-рыг болган хире. Тывага, өске-даа түрк дылдыг республикалар-биле бир дөмей, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң программаларына «Орхон-Енисей бижиктери» деп эртемни киирери, номчулга болгаш өөре-дилге номнарын парлап үндүрери чугула сорулга болуру чугаажок.

Бо бүгү ажилдарны амыдырал кырынга боттандыраар сорулга-биле эртемденнерни болгаш башкыларны тускай белеткээри — чоокку үениң бир кол болгаш чугула эгелээшкени бооп болур.

Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саңы

*Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга
холбаштырган эртем-практиктиг конференция*

Доржу Куулар,

филология эртемнериниң кандидады, доцент.

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮН ҮЕ-ЧАДАЛАРГА ХУВААРЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Айтырыгың төөгүзү. Алдан чылдар эгезинде тыва литератураның төөгүзүн бижиринегеттине берген. Ону кылырының төлевилел планын кылып турар үеде эртемденнер, чогаалчылар, культура ажылдакчылары чаңгыс удаа эвес чыгып, чугула айтырыглар талазы-биле санал-оналдарны солчуп, еске национал литератураларның төөгүзүн бижээниниң дуржулгазын өөренип, төп институттардан сүмелерин ап турган.

Тыва литератураның төөгүзүнүң янзы-бүрү айтырыгларының аразынга, харын-даа оларның колу бооп, тываларның чаа үеде чечен чогаал чогаадылгазының хөгжүлдезин үе-чадаларга хуваарының дугайы катап-катап үнүп кээп турган. Бодалдарны, сүмелерни хөй удаа чугаалажып көргениниң соонда А. А. Пальмбахтың, А. К. Калзаңның, Ю. Ш. Кюнзегштиң, М. Б. Кенин-Лпсанның, Д. С. Кууларның, С. А. Сарыг-оолдуң, С. Б. Пюрбюңүң кылган ниити түңнелдерин өзугаар, тыва литератураның төөгүзүн үш үе-чадага хуваарын тодараткан. Ооң уламындан «Тыва литература. Допчу төөгүзү» деп, «Тывага чечен чогаалдың үндезиннериниң тургустунганы (1917—1930)», «Тыва литератураның төрүттүнгени болгаш баштайгы базымнары» (1930-40), «Тыва литература Совет Эвилелиниң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында» (1941-45), «Советтиг Тывага литератураның хөгжүлдези» (1945—1963) деп кезектерден тургустунган ном 1964 чылда парлаттырган. Ол үе-чадаларны тургузарда чаа принциптерниң боттанып, сайзырап келгенин, оларның орнунга еске негелдерниң тыштып кээп турганын кол кичээпгейге ап турган.

Эртемденнерниң, чогаалчыларның топтуг, ханы бодамчалыг кылганы бо хуваалда шинчилел ажылының төөгүзү тематиктиг болурунун принципиге даянган болгаш амдыгаа дээр кол ооргазы бүдүн бооп артып калган.

«Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктери» (1975) деп, бистиң чечен чогаалывыстың үшкү төөгүзүн кылып турган үеде, үстүнде кииргенивис үе-чадалыг хуваалда, нургулайында хевээр арткан, аңаа «Совет тыва литератураның амгы үе-чадазы» (1957—1970) деп дөрткү үе-чаданы немээн болгаш ында алдан чылдарның литературлуг болуушкуннары кергүстүнген.

Тыва литератураның төөгүзүн чаа ёзу-биле үе-чадаларга хуваары 50—60 чылдардагы бо үстүнде адаттынгылаан үе-чадаларга хуваалда тыва литератураны школага, ортумак болгаш дээди сургуул черлеринге башкылаарына чөлengiш болган база хрестоматиялар, программалар, методиктиг сүмелер тургузарына болгаш А. К. Калзаңның «Тыва литература. 8—10 класстарга өөредилге ному» деп ажылын бижииринге кол оорга болган. Ынчангаш амгы үениң салгалдары тыва литератураның төөгүзүн, бо эртемниг хуваалда ёзугаар билип чоруурлар. Ооң уламындан ону бодунун төөгүлүг хүлээлгезин күүседип чоруур, демниг бодаашкынардан төрүттүнген беримчелиг үлегер-майык деп үнелезе чогуур.

Делегейде мөңгө, өскериягеге таварышпас кылдыр шиитпирлеттинген айтырыглар барык чок дээр бодал ёзугаар, тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларга хувааганы чоорту четпестерлиг-дир деп чүве тодарап келген. Баштайгы хуваалданың эскиттерин, барымдааларын карышкактыг талаларын ооң авторлары боттары-ла тып эгелээннер. А. К. Калзаң бодунун «Тыва драматургияның боттанып келгени» деп диссертациязын бижиип тура-ла, тыва шиң чогаалының баштайгы өзүмнери чээрби чылдарынын ортаа үезинде-ле көстүгүлөп келгенин (30 чылдарда эвес аан) демдеглетпурар ужурга таварышкан. Шак ындыг байдалга «Тыва шүлүк чогаалының боттанып келгени» деп шинчилелдиң автору база таварышкан, чүге дээрге баштайгы «Ленин дугайында шүлүк», «Эртеги болгаш селир үе аразында эзээргекти эргий керем», «Марттың сези» деп чогаалдар чээрби чылдарның ийиги чартыында солун-сеткүүлге парлатынып эгелээн.

Ынчангаш тыва литератураның төөгүзүнүн эге бажы үженги эвес, чээрбиги чылдарда эвеспе деп бодал бежен чылдарның төнчүзүнде болгаш алдан чылдарда-ла тыптып келген. Биргээр чугаалаарга «Тыва литература» деп ном парлалгадан үнмейн чыдырда-ла ооң «өзээ» божаңайны берген.

Удаваанда «Тыва литература Совет Эвилелиниң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында» деп үе-чаданың хронология талазы-биле чаа тускай эвези илереп келген. Ону тургузуп турда темалыг принцип өскерниң деңзизин чаа база бергени билдине берген.

Тыва литератураның чаа төөгүзүн бижири негеттинип, чечен чогаалды школага болгаш дээди өөредилге черинге башкылаарын чаарты-

ры, ону дамчыштыр улусчу чаагай чаңчылдарны нептередири, уран сөстүк эстетиктиг дээжин күштелдирериниң чугулазы илерээн, эде тургузуушкун чылдарында, үшкү, дөрткү үе-чадаларның аттары болгаш хронологиязы өскертири негетиниң келген. Үшкү үе-чаданың кызыгаарының литератураның сайзыралының иштики дүрүмнеринге таарышпазы илерээн, а дөрткү үе-чаданың ооргазы болган болуушкуннар-биле литератураның болуң боттуг барымдаалары дүүшпейн барган. Ынчангаш ооң үезин буруңгаар чылдырза чугула хире болу берген.

Амгы үеде чурттуң, чоннуң, ооң эстетиктиг сайзыралының төөгүзүн эде көөрүнүң айтырылары чидий берген төлээде, тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларга хуваар элээн улуг эде бажылга таваржыр деп чүвө тодарай берген.

Тыва литератураның төөгүзүнүң үе-чадазын чааргырда литература шажилээр эртемниң бо айтырыг талазы-биле үндүрген түннелдеринге даанырын улам күштелдирери чугула.

Тыва литератураның чаа төөгүзүн бижиирде чүнү-даа мурнай төөгүлүг-хронологиялык принцип-биле чергелештир тема-эстетиктиг принципти чөптүг ажыглаарын дүрүм болдурар бис. Мурнуку үеде ону чугулага албаанындан баштайгы үлегер-майык ам эвереп дүжүп турары ол дизе чагырыг эвес боор.

Национал тыва литератураның төөгүзүнүң бирги үе-чадазы чээрбик чылдарның ийги чаргыындан эгелээш 1945 чыл-биле кызыгаарлаттынса чогуур деп чоннуң чечен чогаадылгазының хөгжүлдезиниң барымдаалары болгаш төөгүзү көргүзүп турарлар. Шынап-ла, моол дылга бижиттингелээн, моол бижик-биле парлаттынгылаан, тыва авторлар М. Содунамның, Д. Барыкаанның шүлүктери, В. Көк-оолдун, С. Сарыг-оолдун шижиткен көргүзүглери, баштайгы тыва сургуулдарның Москвага болгаш Ленинградка литературлуг билиглөр ап эгелээни, республикага баштайгы солуннарның, журналдарның болгаш типографияның көстүп келгени дээрге, тыва улустуң чечен чогаадылгазының чаа хевирлери — литератураның эге базымнарының барымдаалары бооп турар. Олардан ТАР-га чечен чогаал херээ тывылган болгаш сайзыраан.

Ынчангаш тыва литератураның баштайгы үе-чадазының чылдарын бети дизе беш чыл аткаарладыры илергей.

Дайын чылдарындагы тыва литератураны тускай үе-чада кылдыр аңгылаарының чылдагааны эвээш дизе чогуур. Херек кырында 1941—1945 чылдарда тыва литература дайын чылдарында дайынчы интернационалчы, патриотчу кижизидилге деп темалар-биле баяан боордан башка, эстетика талазы-биле 20—30 чылдарындан ылгал чок турган дизе частырыг чок болур боор. Мурнуку үеде доктаай берген чечен чогаалдың жанрларының ниитилелге ужур-дузанының, чогаалчының салым-чаяанының буруңгаар депшилгеге чугулазының дугайында билиглөр дайын чылдарында чүгле ханылап, улам ыңай сайзырап турган. Чаа төрүттүнген литератураның теориялык үндезиннериниң кошкаа, солуннарга парлаа-

рынга таарышканы, чогаалчыларның боттарын өттүнчүрү база орус чогаалчыларны өттүнери, литературлуг жанрларның кызыгаарының иле эвези, эстетиктиг негелделерниң шыңгыравааны дээн ышкаш демдектери дайын чылдарында хевээр тургулаан. Бо чугула болгаш чогаадылганың тускайлаң айтырыглары беш азы он-на чыл дургузунда шиитпирлеттине бербээн дээрзи билдингир. Национал литератураның кол-кол мөчүлериңиң кезин болур литература критиказы, литература шинчилээр эртем, чечем чогаал очулгазы бо чылдарда чүгле эгелеп турганын демдеглезе чогуур.

Ынчангаш тыва литератураның баштайгы үе-чадазын «ТАР-га литератураның тывылганы болгаш боттанып келгени» дээн уткалыг адавышаан, ооң үезин 1925—1945 чылдар-биле кызыгаарлаарын чугулалап көрзе чогуур.

Тыва литератураның хөй националдыг совет литературага каттышканы, ооң бүгү талаларының чаартынарынга чедирген. Ынчалзажок 1945—1956 чылдарда тыва литература, хөй эки талалары-биле чергелештир мурнундаазындан-даа артык идеология чепсээ болу берген, чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң бир быжыг баганазы, амыдыралды чүгле каастап чоруур, ында кандыг-даа чөрүлдээ чок дээр хөөнүг чогаадылга апарган. Ол үениң баштайгы беш чылының дургузунда тыва литература критиказы ВКП(б) ТК-ның «Звезда» болгаш «Ленинград» деп журналдар дугайында, «Драма театрларының репертуары болгаш ону экижидериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» база өске-даа доктаалдарының чогадыкчы кижилерни болгаш чогаалдарны са шүгүмчүлээр аянын шиңгээдип апкаш, мырыңай калчаарап турган. Бо чүүлдер дайын соонда литератураны тускай аян киирген. Ынчангаш бо чылдарның литературазыңиң чүгле тускай үе-чада кылдыр аңгылаары чугула.

Амгы үениң аныяк интеллигенциязы чүү деп-даа турар болза, 1956 чылда эрткен СЭКП-ниң XX съездизи чурткуң бүгү амыдыралыңга, ооң иштинде литература болгаш уран чүүл төөгүзүңге улуг эргилделиг болганы тодаргай. Ол үеден эгелээш тыва литература улуг-улуг чаартылгаларга таварышкан. Ооң кол чедишкени күш-ажылчы кижии дугайында концепцияны тыва чогаалчыларның шын, ханы биле бергени болур.

Беженги чылдарның ийги чартыындан бээр болгулаан чымчашкын, таптаашкын, эде тургузуушкун деп төөгүлүг болуушкуннар бүгү чуртка хайнып турда тыва чогаал, нургулайында, чүгле бурунгаар дүрген темпилиг хөгжүп олурган. Ооң кол-кол демдектери: тематика, чогаадыкчы күш-биле база очулга-биле баяаны, ооң бодун үнелеп билир номчукулар хүрээлецин тургусканы; өске дылдарже очулганың ачызында бүгү Россияже болгаш даштыкыже үнгени; литература шинчилээр эртемге дегиткени болур. Ынчалзажок партияны, В. И. Ленинни хөлүн эрттир алгаар, удуртукчу чогаалчыларны бүдүү алдаржыдар, литературлуг чогаалдарны хынаар чоруктар тыва литературага чоокка дээр илдең турганы билдингир.

Бежен чылдарның ийги чартындан бээр тыва литератураның төөтүсү ынчанмыже бүдүн, улуг үе-чада кылдыр көстүп турар. Эде тургузушкуннуң чылдары тыва литературага амдыгаа дээр онза ылгавырлыг овуур-кевирлер, символдар, эстетиктиг ёзулар бербээнин демдеглээр апар. И.Э. К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминиң» мөңгүн тому, М. Кенин-Лопсаңның «Азаның бичези кончуг», Э. Доңгактың «Сыын чады» болгаш чамдык шүлүглелдер, романнар, тоожулардан үзүндүлөр, бүгү литературада үндезин чаартылгаларның чүгле баштайгы өзүмнери кылдыр хүлээп алдынар бооп турар.

Ынчангаш тыва литератураның чаа дөрткү үези чаа эгелеп турар дие чогуур боор.

Тываның Россияга каттышканының соонда үеде национал литератураның ийги үе-чадазы кылдыр 1945 чылдан 1970 чылга чедир үени акгылааш, «Совет үеде тыва литератураның хөгжүлдези» деп адаза кандыгыл деп айтырыг үнүп турар. Бо саналды сайгарып көөрү база солун. Оң үндезининде бирги салгалдың чогаалчыларының чогаадкычы ажыл-чорудулгазын барымдаалаар негелде (принцип) чыдып турар. Шынап-ла В. Көк-оолдуң, О. Саган-оолдуң, А. Пальмбахтың, Б. Хөвөңмейиниң, В. Эренчинниң, С. Токаның, С. Пюрбюнүң, С. Сарыг-оолдуң беримчелиг салым-чаяаны бо чылдарда эң-не үре-түңнелдиг чогаадып турганы билдингир. Ооң барымдаазы болза, амдыгаа дээр тыва литератураны төлептиг төлээлеп чоруур «Аңгыр-оолдуң тоожузу», «Араттың сөзү», «Оттуушкун», «Кызыл үер», «Найырал», «Ынакшылды камнаар херек», «Дөспөстөр», «Төрөөн кижилер», «Самбажык», «Үем болгаш үе-чегрем дугайында», «Улуг-Хемим» деп чогаалдарның бо үе иштинде чогааттыгылааны болур. Маңаа «Чечектиң» база «Алдын-кыстың» чаа вариантыларын кадып алырга үе-чаданың тодаргайы илерээр.

Ынчангаш бо бодал, бир эвес үе-чаданың адын чиге кылдыр адап алза, чогумчалыг бооп болур-дур.

Ийңги үе-чадада, ийги салгалдың чогаалчылары база дыңзый берген. М. Кенин-Лопсаңның «Чүгүрүк сарала», «Херэеженниң чоргааралы», С. Сүрүн-оолдуң «Ынакшыл-дыр», «Озалааш хем», К.Э. Кудажының «Тараа», «Ыржым булуң», «Долуманың жуулгаазыны», Ю. Кюнзегештиң «Бөдүүн тоожу», «Ынакшыл болгаш килең дугайында ыры», «Куда» деп чогаалдары болгаш М. Өлчөй-оолдуң, С. Молдурганың, К. Экер-оолдуң, О. Сувакпиттиң хөй шүлүктери, балладалары, шүлүглелдери тыва литератураның төөгүзүн байыда бергилээн. Ынчалзак ийги салгалдың чогаалчыларының кол-кол чогаалдары: «Уйгу чок Улуг-Хем», (1—4 томнар), «Чылгычының өө» (1—4 томнар), «Ханы ынакшыл», «Авазынга даңгырак», «Сыын чады», «Баглааш», «Он бир», «Сеңээ», «Авамга чечээм», «Ынакшыл» дээң ышкаш чогаалдар 70—80 чылдарда чырыкче үнгүлээн, литератураның чедиинкиннериниң дээжилери апаргылаан.

Ийги салгалдың чогаалчыларының салым-чаяанының сайзыраан үези тыва литератураның төөгүзүнүң үшкү үе-чадазы деп көргөш, ону

«Чеден-сезен чылдарның тыва литературазы» деп адаза таарымчалыг бооп база болур деп санаар бис.

Үе-чадаларның чылдары тодаргай-даа болза, оларга тааржыр аттар тывары берге бооп турарын демдеглээр херек. «ТАР-га тыва литератураның тывылганы болгаш баштайгы базымнары» дээрге төөгүлүг принципке даянган ат-тыр, «Чеден-сезен чылдарның тыва литературазы» деп атты «Амгы тыва литература» деп адап болур. Ындыг бе дээрге даразындагы дөрткү үе-чада «Тыва литература эде тургузушкунуң чылдарында» дээн чижектиг аттыг болур хире. Ынчан мурнуку хронологтуг принципти катгаш, тематиктиг принципче шилчий бергени ол болур. Мындыг янзылыг карышкактар тыва литератураның төөгүзүнге туруп болур бе?

Урана Донгак,

ТДЛТЭШИ-ниң литература секторунуң биче эртем ажилдакчызы.

АМГЫ ТЫВА ШҮЛҮКТҮҢ ТУРГУЗУУ

Тыва литератураның төөгүзүнде шүлүк чогаалы-биле амыдыралыг холбап алган кижини бүрүзү тыва шүлүк канчаар тургустунуп турары, ол кандыг янзылыг анаа чугаадан сеткил-сагышты хөлээдиштер шүлүк хевирлиг апаарыл деп айтырыглар сонуургадып келген.

Тыва шүлүктү шинчилээринге аягы-аңгы үелерде чогаал шинчилекчизи А. С. Төгүй-оол, шүлүкчүлер С. Пюрбю, Ю. Кюнзегеш, С. Сүүң-оол, А. Даржай боттарының бодалдары-биле үлежип, бо чугаага киришкеннер.

Эң-не баштай тыва шүлүктүң тургузуун тодарадырын сураглыг шүлүкчү С. Пюрбю оралдашкан. «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп (1939) номунга ол шүлүктээн чугааның онзагайын демдеглээн. Шүлүктү тургузуу турар мындыг кезектерге чогаалчы кичээнгейни салган: аян (рифма), одуруг, строфа, шүлүктүң хемчээли. С. Пюрбю рифма болгаш одуругда слогтуң санын кызыгаарлаар хемчээлди кол тургузукчу кезектер деп адап турар.

1950 чылда тыва шүлүктүң тургузуун шинчилээн эртем ажылы бижиттинген. Ол болза «Эртем демдеглелдериниң» баштайгы үндүрүлгезинде А. С. Төгүй-оолдуң «Тыва шүлүк тургузуун шинчилээриниң шекел-дези» (1953) деп ажыл-дыр. А. С. Төгүй-оол чаңгыс азы элээн каш сестерге деңештирген стопаны шүлүктү тургузуп турар кол элемент деп санаан. Ударение ол айытканы стопаны, а ооң соон дарый тыва шүлүктү тургузуп турар. Стопаларның узуну дең-дең болур. Ынчангаш шүлүктү ударение болгаш үе принципинде үндөзилеттинген деп шиитпирлээн.

Тыва шүлүктүң оон ыңайгы сайзыралының оруктарын өөренип көрүшкөөн С. Сүрүң-оол: «Улустуң аас чогаалында эге аяннажылга болгаш рифма (одуругнуң төнчүзүндө рифма) демей рольду ойнап турар, оларны ажыглап болбас» — деп, демдеглээн.

Шүлүкчү А. Даржай тыва шүлүктүң үндезинин тыва улустуң ты-выкык, үлегер чугаа, ыры, кожамык болгаш алгыш-йөрээлдеринден дилеп турар. Рифма болгаш эге аяннажылгадан аңгыда шүлүктүң тургузукчу кээктеринге «ажык үннерниң чаңгыс айлашкаа», иштики рифма бол-гаш «дыңзыгышкын» хамааржып турар деп демдеглээн. Дыңзыгыш-кын — үннерниң аяннажырының демдээ болгаш шүлүктүң идеязының алгередикчизи-дир. Дыңзыгышкын одуругнуң эгезинге-даа, төнчүзүнгө-даа турар, ол кандыг рифманы ажыглаанындан хамааржыр.

Ынчип кээрде, тыва шүлүктүң тургузукчу талазын айтыр шенелде-лер чаңгыс удаа эвес кылдынып турган. Шүлүктүң кол элементилерин тодарадырының дугайында бодалдар чаңгыс аай эвес болза-даа, чүгле чаңгыс чүүлде авторлар каттыжып турар: аллитерация деп адап турары эге аяннажылга шүлүктүң тургузуунга кол рольду ойнап турар.

Үстүнде адаанывыс ажылдардан аңгыда, орус шүлүкчү В. Брюсов, академик В. М. Жирмунский, эртемден И. В. Стеблева, алтай болгаш якут чогаал шинчилекчилери С. М. Каташев болгаш Н. Н. Тобуроковтуң ажылдарына дааныры чугула.

Шүлүк тургузуунуң системазын тодарадырда В. Брюсовтуң «слогтар тода адаттынар болгаш кулак оларның одуругда савын ылгаптар дыл силлабиктиг метриканы тургузар» деп бодалы ужур-дузалыг болур. Оон аңгыда В. М. Жирмунскийниң «Силлабиктиг система ударениени ажы-лаагындан база чажам дивес, чүгле ол шүлүктүң лириктиг тургузуунуң үндезини кылдыр эвес, а доктаамал таварышпайн турар чүүл, ритмниг каленция бооп чоруур» деп, демдеглээни биске чугула. Бо эртемденниң степаларны аңгылаары доктаамал эвес болза, стопалар дугайында чуга-лаан ажык чок дээрзин утпаза чогуур.

Түрк шүлүкте одуруглар деңнежи бээрин эскерип, ийи аңгы шин-чилекчилер үе принципниң теориязын тургускан (А. С. Төгүй-оол «уда-рение болгаш үе принциви» — «ударно-временной принцип», И. В. Стеб-лева «тоник-темпоралдыг шүлүк» — «тонико-темпоральный стих»).

С. М. Каташев «Рифма в алтайской поэзии» («Алтай шүлүк чогаа-лында рифма») деп чүүлүндө эге рифманы аңгылаарының долу болгаш тодаргай бадыткалын берип турар. Кандыг янзылыг шүлүкте одуруглар деңнежи бээрил деп чүвени билип алырынга бо-ла авторнуң «Особенности стиха героического эпоса алтайцев» («Алтайларның маадырлыг эпозунда шүлүктүң чамдык онзагайлары») деп ажылы чугула. С. М. Каташев адаанывыс чүүлде одуругларның узунун күзээни хемчээлге чедир кыска-лагып азы улгаттырып болурунун негелделерин адаан.

Якут эртемден Н. Н. Тобуроковтуң экспериментал-фонетиктиг шин-чилелдери шүлүкте ритмниг структураларны өөренип көөрүнгө дөмөк болур.

Бо ажылдың кол айтыры — амгы үеде тыва шүлүктүң тургузукчу структуразын тодарадыры болур. «Шүлүктүң тургузуу» деп билигни ыла-вылап тура, шүлүк аянын чогаал бүрүзүңге кол, ылавыла ажылаттынар кезектер болгаш немелде кезектерни аңгылаза чогуур. Бир эвес слог бол-гаш эге аяннажылга дээн ышкаш чугула кезектерни киириштирбес бол-за, шүлүк чогаалы буступ, анаа чугаа бооп шилчий бээр. А ритм болгаш строфа шүлүктээн одуругларның хевирин улам тода, быжыг кылып, аян-чыдып турар. Бо дузалал кезектер, кол элементилер ышкаш, чугула роль-ду ойнавайн турар, ынчангаш олар ажылаттынмас болза, шүлүктүң тургузуу кошкаа-даа, бузулбас.

Тыва шүлүктү шинчилеп турган авторларның шуптузу аллитерация шүлүктүң бир кол тургузукчуларының бирээзи деп адаан. Чогаал шин-чилекчизи С. М. Каташев литература эртеминиң словарында аллитерация дугайында тодарадылганы деңнеп көргөш, чамдык түңнелдерге келген. Хей кижилерниң аллитерация деп адап турары чүүл одуругнун эгезинде доктааган рифма, эге рифма болур. Ёзулуг аллитерация болгаш эге риф-маның функциялары аңгы. Аллитерация — үн аяннаштырар арга-дыр, харын-даа чүгле ажык эвес үннерниң аяннашкаа-дыр. Рифма болаа чугааны кезектерге чарбышаан, ритмниг шүлүк анаар чугааны тур-гузар.

Адаанывыс чүүлде С. М. Каташев тыва шинчилекчи А. С. Төгүй-оолдун тыва шүлүкте аллитерация рифманың функцияларын күүседип турар деп демдеглээнин сагындырып турар. Оон аңгыда С. Пюрбю тыва шүлүкте эге аяннажылга бир яязы, онзагай деп бижээн болгай.

Бөгүн бо авторларга каттыжып, эге рифманы аллитерациядан ыл-гаары чугула. Аллитерация дээрге өске шүлүк системаларында дузалал рольду ойнап турар анаа аяннажылга-дыр. Тыва шүлүкте ажык эвес үн-нерниң анаа аяннашкаа өске, тургузукчу функцияны күүседип эгелзэн. Ол ам шүлүктүң кол кезээ бооп чоруур. Ол чокта шүлүк турбас. Тыва шүлүк эге рифманың дузазы-биле туттунуп турар. Бо эге аяннажылга чугаала бир кезиндектиң төнүп, өскезиниң эгелеп турарын айтып турар болгаш ритмниг чугааны тургузар. Айытканывыс демдектер болза шүлүк-түң кол организакчы кезээ — рифманың демдектери-дир. Түрк шүлүкте рифма одуругнун эгезинде турар. Оон-биле кады төнчү рифма туруп бо-лур, чүгле ол ховар таваржыр.

Одуругнун эгезинге рифманың быжыгланып доктаарына тодаргай таарымчалыг байдалдар турган. Тыва дыл, өске-даа түрк дылдар ышкаш, агглютинативтиг дылдарга хамааржыр. Агглютинативтиг дылда сөстүң кол утказы дазыл турар кезээнге, сөстүң эгезинге сиңген болур. Рифма сөстүң эге-биле каттышкаш, чогаалдың кол уткалыг кезээн онзалат аңгылап турар. Ынчангаш тыва шүлүкте эге рифма чүгле тургузукчу функцияны күүседип эвес, а өске-даа рифмалар ышкаш, утканы улам тодаргай база кылып турар. Оон аңгыда эге рифма, өске литературалар-да рифма ышкаш, эжеш дээш өске хевирлерлиг болур.

Амгы шүлүк чогаалы тыва улустуң эң-не негтеренгей поэтиктиг кевирлеринге үндезилеттинген. Ол болза сес слогтуг улустуң ырлары, хэстуг хемчээлдиг алгыш-йөрээлдер, быжыг тургузуглуг тывызыктар болгаш үлегер чугаалар-дыр. Бо кевирлерниң шуптузуунда эге рифма ылавыла таваржып турар. Оон аңгыда чоннуң шүлүктээн кевирлеринде иштики рифма болгаш грамматиктиг рифма кирип турар.

А улустуң ырларында адаанывыс демдектерден еске одуругларның ылавыла 8 слогтуг боорун эскербес арга чок. 1965 чылда «Улустуң ырлары болгаш кожамыктары» деп үнген номда шупту кирген ырлар сес слогтуг, а мында алды чүс ажыг дөрттээн одуруглар кирген болгай. Тыва шүлүктүң одуругда слогтуң санын деңнештирип, дең силлабиканың дузавы-биле тургустунары көөкү.

Чүгле сөзүглелде адаттынган болгаш графиктиг бижидилге кевирлериниң аразында карышкактар туруп болур. Ооң чылдагаанын тодаргай көрээлиңер:

1) Өске дылдардан үлегерлеп алган сөстөрни ажыглап турда:

Чижээ:

Татар оглу Мыкылай тала — 8 (9)

Таакпылажып чору-ла бе? — 8 (9)

Белдир оглу Мыклай тала — 8

Белек алчып чору-ла бе? — 8 (ар. 68).

Үш слогтуг «Мыкылай» деп сөс сөзүглелге таарышпайн, ритми үрөп турар болгаш одуругну чаңгыс слогка немей узадып турар (9-ка чедир). Ынчалза-даа адап турда «Мыкылай» деп сөс одуругнуң узунунга чагыртып, «Мыклай» деп кызырлыр.

2) Узун ажык үннер шүлүктүң узунунга таарыштыр өскерлип болур. Одуругнуң хемчээли узун ажык үннүң кызырлы бээрин негеп кээр болза, ол чаңгыс кыска үн кылдыр адаттынар. Үстүндө киригенивис чижекте «таакпылажып» деп сөс 4 слогтуг кылдыр адаттынар. Бир өвөс одуругда чаңгыс слог четпезе, чаңгыс узун ажык үн ийи кыска ажык үнге деңнежир:

Чоруп-чоруп кээримге — 8 (7)

Чода салып каар авам.— 8 (7)

Чолдак тонум чылдып-чылдып,— 8

Чодам шуглап каар авам.— 8 (7) (ар. 71).

«Каар» деп моносиллаб ийи слогтуг сөстөргө дең.

3) Ийи ажык үн кожа турарга, олар чаңгыс үн бооп катчы бээр. Одуругнуң узуну ынчаар деңнежир. В. М. Жирмунский биле С. М. Каташев бо таварылганы боттарының ажылдарында айытканнар. В. М. Жирмунский ону «элизия» деп адап турар.

Аалың-чуртуң кайдал дизе — 8 (9)

Арысканның Шеңне-ле-Алаак — 8 (10)

Артык ынааң кымыл дизе — 8 (9)

Анай-кара ол-ла дээр мен.— 8 (9)

(ар. 43).

«Шецне-ле-Алаак» деп 5 слогтуг сөстүң чаңгыс слогу элизияның түһе-линде кызырлыр (э+А=А).

4) Сонорлуг ажык эвес үннерниң аразында немелде ажык үн тыптыр:

Аа бокта, мээрэңни,— 8

Авыяастыг мээрэңни.— 8

Авыяастыг мээрэңге — 8

Алдырбайн барганымны — 8 (7)

(ар. 51).

«Алдырбайн» деп сөс бир ажык үн немешкениниң түһнелинде, 4 слогтуг апаар. «Ы» деп ажык үн ийи ажык эвес сонорлуг үннер «й» биле «я» аразында дыңналып кээр (алдырбайын).

Ынчап кээрде, тыва шүлүктүң алыс бүдүжү силлабиктиг, дең силлабиктиг болуп турар. Аңгы-аңгы шинчилекчилерниң адап турганы «хэм-чээл» (С. Пюрбю), «стопаларны үе-биле деңнештирери» (А. Төгүй-оол) деп чүүлдү чаңгыс сөс-биле каттыштырып болур: изосиллабизм («изо» — дең, «силлаба» — слог), одуругларда слогтуң санын деңнештирер дүрүм. Тыва шүлүктүң силлабиктиг боор барымдаазы дылда. Тыва дылда ударение чаңгыс черде быжыглаттыгган болганда, слогтар чугаага тода дыңналып кээр. Шүлүктүң үндезини слог (силлаба) болуру чугаажок. Ынчангаш изосиллабизмге (бүрүн деңнежилгеге) чагырткан шүлүктөр тыва поэзияда тергидеп турар. Одуругларның деңнежи бээр байдалдарын улустуң ырларының чижээнге үстүнде көрдүвүс. Оон өске база бир чүүлдү өөрөкүп көрзе чогуур. Якут эртемден Н. Н. Тобуроковтуң ритмниг структуралар деп адааны чүүл одуругларның деңнежи бээринге таарымчалыг байдалды тургузап турар. Ол болза шүлүктөрдө, оларның ритминге чагыртып, чаңгыс аай 2 слогтуг азы 4 слогтуг, чок болза 3 слогтуг сөстөрниң ажыглаттынары-дыр.

Оон аңгыда шүлүкке колдуунда 4, 8, 12, 16 слогтуг одуруглар кирер. А 6, 10, 14 слогтуг шүлүктөр ховар таваржыр, 5, 13 слогтуг одуруглар тыва шүлүкте таварышпайн турар. Ооң чылдагааны база ритмниг структураларда турар чадавас.

Сөөлгү үеде шүлүкчүлөрниң ажыглап турары чамдык чаартылгелар слог (силлаба) тыва шүлүктүң бир чугула негелделериниң бирээзи деп чүвени бадыткап турар. Амгы тыва поэзияда бүрүн деңнежилге эвес, а симметриктиг азы чергелешкек деңнежилге калбаа-биле таваржып тузар. Сөс слогтуг одуруглар дөрт слогтуг одуруглар-биле чергелештир кирер:

8

4

8

4

Сес слогтуг строфаны чаңгыс дөрт слогтуг одуруг төндүрөр дээш оон-даа өске.

8	4	4	12
8	4	8	4
8	4	4	12
4	8	8	4

Одуругларның узунун өскерттип тура, тыва шүлүкчүлөр интонацияның чогаалдың утказынга таарышкак апаарын чедип ап турарлар.

Тыва шүлүкте база бир элемент төнчү рифма кирип турар. Синтаксистиг уран-чечен параллелизмни шүлүк чогаалынга ажыглаарга, шүлүкте одуруг синтаксистиг домакка деңежи бээр. Тыва дылда сестерниң домакка туружу колдуунда чаңгыс черге быжыглаттынган болганындан одуруг бүрүзүнүң чүгле эгези эвес, төнчүзү база аяннажып болур. Төнчү рифма аңаа көстүп кээр. Одуругнуң төнчүзүндө рифмадан аңгыда, грамматиктиг рифманы аңгылаары чугула.

Одуругнуң база аңаа деңежи туурар домактың төнчүзүндө сөглөкчи туурар болгаш шүлүкте одуругларда кылыг сөзүнүң кожумактары аяннажыр. Бо грамматиктиг хевирлерден аңгыда шүлүккө өске чугаа кезектери база аяннажып болур.

Чамдык тыва шүлүкчүлөр чогаалдарда грамматиктиг эвес, а «арыг» (А. Даржай) рифманы ажыглап турар. Төнчү рифма дугайын шүлүкчүлөр А. Даржай болгаш С. Сүрүң-оол бижээннер. Сураглыг шүлүкчү Ю. Кюнзегештиң чогаалдарында төнчү рифманы демдеглевишаан, А. Даржай грамматиктиг рифмага бодаарга, төнчү рифма авторнуң аргаларын делгемчидип турар деп бижээн. Кажан шүлүкте шупту одуругларның төнчүзү, грамматиктиг кожумактары дөмейлежи туруп бээр болза, шүлүккө чаңгыс аян кирип кээр болгаш авторларның чогаадыкчы ижинге хосталга бербейн баар.

С. Сүрүң-оол эге болгаш төнчү рифманы дөмейлештирип турар (аллитерация болгаш рифма дең). Ооң-биле чөпшээржири берге. Бо ийи кезектерниң функциялары дөмей эвес. Эге рифма — кол рифма, ол тургузукчу функцияны күүседип турар болза, төнчү рифма — ийиги чергениң болгаш шүлүктүң аянын күштелдирип турар. Бо элемент тыва шүлүкте ховар ажыглаттынып турар.

Шүлүк аянын чугаа аңгы деңнел-чадаларга чардынар. Слог, одуругдан нарын тургузулгуг кезек строфа бар. Аңаа аңгы-аңгы рифмалыг болгаш узуну-биле ылгалып турар одуругларны организастан киирер. Б. Томашевскийниң айтып трары-биле строфаның демдектеринге рифма (рифмаларның тускай туружу), одуругларның узуну болгаш «шүлүктүң ритмниг болгаш синтаксистиг бүдүжү» хамааржыр.

Рифмаларның туружу-биле тыва поэзияда 4 болгаш 6 одуруглуг шүлүктөр кончуг неперээни. Изосиллабизмге чагырткан строфалар хөй, а оларның соон дарый симметриктиг деңежилге болгаш чергелешкек деңежилге колдаан.

Строфа база-ла чогаалдың идеязынга дүгжүп, уткалыг хевирлээш-кинни күштелдирер.

Оон аңгыда тыва чогаалчылар европа болгаш чөөн чүк литература-ларындан үлегерлеп алган строфаның хевирлерин ажыглап турарлар. Аңаа сонет, сонет чечээ, газель, рубаи, танка, хокку чижектиг шүлүк чогаалдары кирер. Амгы үениң шүлүкчүлери чогаалды улам быжыг, аянныг, чечен болдуруп турар строфалыг чогаалдар бижииринге хөй кичээнгейни салып турар.

Тыва поэзияны силлабиктиг деп бадыткап, ооң кол тургузукчу кезектери слог, одуруг, эге рифманы болгаш дузалал элементилери ритм, строфа, төнчү рифманы онзалап айытпышаан, тыва шүлүк чогаалдары-ның хевир талазы-биле сайзырап турарын, оларның тургузуу улам нарын апарганын демдеглеп каалыңар.

XIV Далай-Лама. Тибеттиң Богда шажынының номналы	3
--	---

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Маадыр-оол Ховалыг. Ыдыктаан тук	10
Владимир Кара-Сал. Кара паш	31
Анай-оол Булак. Чаргылыг чай	37

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Салчак Молдурга. Бай-Тайга кыдыраажындам.	
Малга арат арга херек	67
Николай Куулар. Алдар болгаш күзел. «Ынакшылдан хөөй бергеш...»	
Амыдырал чажыды. «Часкы хая...» Часкарыкчы. Менди. Күзел.	
Орук. Ховаган	70
Салчак Сарыг-оол. Ак аът. Дүжен хондум. Ырак от. Агаар-ла-дыр.	
Дарганнап-даа... Кышкы кежээ. Шуурган. Чурттап чор мен. Көп-Сөөк кызы. Амыраар мен	
	74
Мадон Монгуш. Менээргениг. Бодан, Мадон. Хуппурай бер. Мээң авам	
	81
Куулар Черлиг-оол. Сүзүүм куюм дүңгүрү-дүр. «Судтажып, чаргылдашкаш...»	
	83
Борис Чюдюк. Кошкар болгаш тарбаган. Ооржак оглу	
	85
Эдуард Мижит. Казыргылар. Бөлүк шүлүктөр	
	87
Алексей Арапчор. Моортай-Дарган	
	91
Сарра Куулар. Чарынчылар. Тоолчургу чугаа	
	93
Юрий Кюнзегеш. Орук. Шүлүглел	
	98

САЙЗАНАК

Чап Чүлдүм. Чадаг-тергем. Кырган-авам. Орук	111
Саая Таспай. Эң-не үнелиг эргине. Ис. Аът баштыг бора хек. Дээлдиген. Үгү. Торга	113

<i>Борис Ондар.</i> «Чааскаанзырал—чарылбазым...» «Улуг кижээ баштак тенек дуңмазы мен...» «Чылгычы кыс. Күскү ховаа. Баштайгы хар. «Биргикурсчу чараш уруг...» «Чарашынып хүндүлээрим шүлүкчү кыс...» 117
<i>Сергей Норбу.</i> Хөңнүм хензиг сайлык кужу. Сөөлгү катап. Кый деп чор мен. «Мөгүденчиг айыыл халап...» Сузу калыр. Элекке. Соок- та 119

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

<i>Орхон-Енисей бижиин тодарадып номчаанының 100 чыл оюнга</i> <i>Зоя Самдан.</i> Көжээлерде бижиктерниң чажыды 122
--

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ НОМ САҢЫ

<i>Доржу Куулар.</i> Тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларга хуваа- рының айтырыглары 147
<i>Урана Донгак.</i> Амгы тыва шүлүктүң тургузуу 152

УЛУГ-ХЕМ, № 3 (7/85)

Литературно-художественный и общественно-политический журнал
Союза писателей Республики Тува

На тувинском языке

Редакторы выпуска *К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш.* Обложка художника
М. Ч. Чооду. Технический редактор *А. А. Чернова.* Корректор
Д. Х. Күнзегеш.

Сдано в набор 19.04.93. Подписано к печати 19.07.93. Формат 60×84¹/₁₆.
Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Физ.
печ. л. 10. Усл. печ. л. 9,3. Усл. кр-отт. 9,68. Уч. изд. л. 9,28. С-45.
Тираж 10 000 экз. Заказ № 582.

Редакция журнала «Улуг Хем»,
667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.
Типография Министерства печати и информации Республики Тува,
667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

110p.

gl